

КАРПОВ ВІКТОР ВАСИЛЬОВИЧ

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК
ВІЙСЬКОВОЇ СИМВОЛІКИ УКРАЇНИ
1991 – 2012 рр.

КИЇВ – 2014

УДК 316.773.2 (477) : 355
ББК 67.400 (477) : 68 (4УКР)
К 265

Рецензенти:

Потильчак О.В. – доктор історичних наук, професор;
Веденєєв Д.В. – доктор історичних наук, професор;
Палієнко М. Г. – доктор історичних наук, професор.

Рекомендовано до друку вченою радою
Національної академії керівних кадрів культури і мистецтва
(протокол № 5 від 27 травня 2014 р.)

Науковий редактор

Дмитрієнко М.Ф. – доктор історичних наук, професор, заслужений діяч
науки і техніки України

Науковий консультант

Литвин С.Х. – доктор історичних наук, професор

К 265 Карпов В.В. **Становлення та розвиток військової символіки
України. 1991 – 2012 рр.** : Монографія. – Київ : НАКККіМ, 2014. – 232 с.

ISBN 978-966-452-167-0

У монографії висвітлюються історичні передумови виникнення, становлення та розвитку сучасної військової символіки, узагальнюється діяльність органів державного та військового управління України щодо розробки, впровадження та правового утвердження військової символіки у період 1991 – 2012 рр.

УДК 316.773.2 (477) : 355
ББК 67.400 (477) : 68 (4УКР)

ISBN 978-966-452-167-0

© Карпов В.В., 2014

ВСТУП

«Історія культури є у своїй найсуттєвішій частині історією людської символіки... Входячи в світ людини, річ стає символом: вона починає щось «означати», набуває «сенса». [2, 221] Розуміння культури як знакової, цілісної системи, що здатна до саморозвитку має стійку тенденцію. Головним елементом семіотичної моделі культури вважають знак, або символ, єдиний її елемент, який пронизує різні рівні культури, зберігаючи свою самостійність і забезпечуючи єдність її семіотичної структури.

Посередництвом знаків та символів людина прилучається до універсального, всезагального досвіду, сформованого в культурі. Культура є системою символів. Завдання, що стоїть перед філософією культури: осмислення сутності культури як знаково-символічної системи, дослідження типології символів, рівнів осягнення їх та специфіки функціонування в просторі культури. [54, 194]

Сучасні словники подають таке визначення знакової системи: «Знакова система – сукупність знаків (найчастіше однотипних), що має внутрішню структуру, явні (формалізовані) або неявні правила утворення, осмислення та вживання її елементів і призначена для здійснення індивідуальних та колективних комунікативних і трансляційних процесів». [188, 222]

Незважаючи на визначення культури як знакової системи, головним, необхідним, невід’ємним елементом її семіотичної структури багато сучасних філософів вважають символ. Розгляд символу допомагає зрозуміти культуру як таку. Він передає абстрактний зміст, універсальні знання.

Символ, на відміну від знака, вважають багатозначним. Завдяки інформаційній надлишковості це дозволяє йому бути носієм абстрактних значень і використовуватися в комунікації. «Існування системи символів (символічної мови), як правило, пов’язано з певними типами комунікативних ситуацій (ритуал, специфічна діяльність інституціональних форм культури і т.ін.)». [188, 199]

Істотною характеристикою знаку та символу є інформативність, завдяки якій вони мають пізнавальну цінність. Знаки та символи присутні у різних науках: у теорії інформації та кібернетиці знак вважають елементарною інформаційною одиницею, розглядають функції знака в механізмі інформаційного обміну, його роль у процесі комунікації. У військовій сфері як елемент традиції та військової комунікації. [429]

На думку німецького філософа Е. Кассіра символічний універсум складають мова, міф, мистецтво, релігія і наука. Швейцарський лінгвіст Ф. де Соссюр знаковими системами вважав звичаї, ритуали, фольклор, родинні стосунки, мову. Основними властивостями знака він визнавав довільність, лінійність, мінливість. Знак, на його думку, набуває свого значення у системі. Вчений розробив методологічні основи науки про знакові системи, яку він називав семіологією. Французький структуралізм знакову систему вважає ієрархічно впорядкованою, знак – функціональною частиною комунікативної діяльності людини, а культурну діяльність – знаково-символічною.

У. Еко розглядає знакові системи також як феномени комунікації, яка стосується різних видів практичної діяльності. На думку У. Еко, код є теоретичною моделлю, структурою культури. До культурних кодів він відносить етикет (як систему жестів, табу та ін.), системи моделювання світу (легенди, міфи, теологічні системи), типологію культур, моделі соціальної організації. Код припускає наявність певного набору символів.

Детального розгляду заслуговує розуміння культури як знакової системи видатним мислителем Ю. Лотманом. Саме він запровадив термін «семіосфера», акцентував увагу на важливості семіотичних досліджень культури. У культурі, і завдяки культурі, відбувається структурна організація навколишнього світу. Тим самим вона створює культурне середовище – семіосферу, яка є передумовою життя людини в суспільстві.

Культура здійснює структурну організацію навколишнього світу, створює сферу, що уможливорює культурне буття людини. Всередині культури як знакової системи постійно відбуваються різні інформаційні процеси. Буття людини в культурі припускає, що людина є задіяною в інформаційних процесах, які мають різні аспекти розгляду.

Виникнення системи символів зумовлено комунікативною потребою суспільства та виражається у інституціональних формах культури. Такою інституціональною формою є Збройні сили та інші військові формування України, які мають свої традиції та власну знакову, символічну систему.

Військові традиції – це правила, звичаї і норми, які історично складаються у війську певної країни та передаються з покоління в покоління, здебільшого підкреслюючи зв'язок сучасних вояків з учасниками подій бойового минулого. Військова символіка України по праву стала предметом наукового дослідження. У широкому розумінні символіка є умовним відображенням подій, явищ, понять, ідей через конкретні властиві їм вияви – символи. Символіка вивчає історію походження, функціонування й використання різновидів символів, які є концентрованою формою відбиття і фіксації наукових, релігійних та інших знань людини за допомогою стилізованого зображення.

В історичній науці утвердилася думка, що символіка у тому чи іншому вигляді постає, власне, із появою стабільних суспільних груп. Однією із найяскравіших сторінок вітчизняної історії є скіфський період. У стародавньому світі скіфське військо здобуло славу непереможного.

Основою скіфської військової символіки стала розвинена військова організація та воєнне мистецтво, народні побутування і традиції. Атрибутика скіфського війська була покликана символізувати положення воєнних старшин у військовій організації. Символом різних рівнів влади служили особливі головні убори, пекторалі або гривні, коштовні сокири, булави й шестопери. Парадні сокири могли бути як ознакою влади так і жезлами воєначальників. Булави і шестопери відігравали сакрально-репрезентативну роль. Вони були символом високого суспільного становища їх власників. Скіфські воєнні значки на довгих жердинах застосовувалися для управління підрозділами в бою.

В основі знакової системи Київської Русі, яка відбивала зміцнення державної влади, її інститутів, військової організації та дипломатичної діяльності, лежали князівські знаки, що їх робили на зброї, стягах, печатках, пасах, підвісках дружинників, кераміці, предметах господарського реманенту,

карбували на монетах тощо. Князівські знаки відігравали роль особистих символів конкретного володаря і, водночас, родових емблем представників київської династії, знаків власності, а у певному розумінні – й атрибутів влади чи державних емблем.

У Київській Русі для відзначення місця в бою князя-воєначальника спершу користувалися «чолкою стяговою» – піднятим на високому держалні жмутом трави чи пасмом кінського волосся. У цьому знакові проглядаються певні традиції скіфського часу та основні риси пізнішого козацького бунчука. Згодом його заступили князівські знамена, які були неодмінним атрибутом на полі битви. Особистий стяг князя одночасно правив за знамено князівської дружини. Прапори інших воєначальників ставали відзнаками керованих ними загонів.

Подальше становлення української символіки пов'язане з періодом перебування колишньої території Київської Русі у складі Великого князівства Литовського і Польського королівства, а пізніше – під владою об'єднаної польсько-литовської держави – Речі Посполитої. Не дивно, що з середини XIV століття розвиток української символіки зазнавав великих впливів литовської і польської геральдичних традицій.

Новий етап у розвитку української етнічної символіки тісно пов'язаний з появою козацтва і його військово-політичної організації – Запорозької Січі, національно-визвольною боротьбою українського народу та зародженням Козацької держави в середині XVII століття.

Символами влади козацької військової старшини були клейноди. До клейнодів належали короґва (прапор), бунчук, булава та їхні різновиди: тростина (палиця) і пірнач, литаври й печатка. Зберігалися клейноди в приміщенні військової скарбниці на території січової фортеці.

Якісно нова сторінка в історії української символіки була вписана під час національно-визвольної війни. Список давніх офіційних документів свідчить, що клейноди надавалися гетьманам України – Богдану Хмельницькому, Юрію Хмельницькому, Івану Брюховецькому, Петру Дорошенку, Дем'яну Многогрішному, Івану Самойловичу, Івану Мазепі, Івану Скоропадському, Данилу Апостолу, Кирилу Розумовському, а також кошовим отаманам Війська Запорізького.

Вищою відзнакою гетьманської влади була велика короґва, яка водночас репрезентувала і підвладну гетьману людність та територію. Мала короґва являла собою фактично особистий штандарт гетьмана, на його полотнищі звичайно зображувався особистий шляхетський герб. Кожен козацький полк мав свою велику короґву як знамено полку, малу короґву як особистий штандарт полковника, а також сотенні знамена. Вже у XVII столітті знамена козацького війська були або однієї барви – червоними, жовтими, малиновими, синіми, або поєднували їх кілька. Ця особливість полегшувала керування військами на полі бою.

Близько середини XVIII століття полкові короґви поступово уніфікували. Полотнище мало здебільшого блакитний колір. На ньому зображувався, за свідченням тодішніх джерел, «національний герб». За умов, коли військова українська адміністрація водночас виконувала і цивільні функції, на цю роль природно висувався «козак з мушкетом».

У XVIII столітті в Україні поширилися прапори з поєднанням блакитного і жовтого кольорів. Так, у 1717 році для пошиття прапорів Полтавського полку було закуплено блакитний і жовтий лудан, а також «справлено полковую корошов» – блакитну з жовтим хрестом. Після того, як перервалася традиція своєрідної символіки козацького війська, довгий час в Україні, що перебувала у складі Російської імперії, питання про національну символіку не порушувалося.

Потреба у відродженні української символіки постала тільки в ході національно-визвольної революції 1917 – 1918 років. У лютому 1918 року голова Центральної Ради М. Грушевський виступив із пропозицією визнати як державний герб Української Народної Республіки (УНР) знак – зображення тризуба. Обґрунтовуючи свій вибір, М.С. Грушевський писав, що УНР, ставши наново державою самостійною, незалежною, змушена вибрати собі й державний герб. Найбільш натуральна річ для неї – звернутись до тих старих державних знаків чи гербів, які вона використовувала за старих часів. Найкращий знак був на київських грошах часів Володимира Великого, його й бере собі за герб наша відновлена Українська держава.

Первісним кроком запровадження символіки УНР вважається рішення виконкому Центральної Ради – так званої Малої Ради від 18 січня 1918 року. В цей день Мала Рада ухвалила також проект українського морського прапора. 22 березня 1918 року Центральна Рада затвердила жовто-блакитний прапор і державний герб (тризуб) як державні символи Української Народної Республіки.

Тризуб залишався гербом й за часів Директорії. Однак у період правління гетьмана П. Скоропадського за державний герб було обрано символіку козацької держави К. Розумовського – козака з мушкетом. 13 листопада 1918 року жовто-блакитний прапор став державним прапором Західноукраїнської Народної Республіки. 20 березня 1920 року він був прийнятий і на Підкарпатській Русі, а в 1939 році і в Карпатській Україні. Жовто-блакитний прапор став символом багатьох українських закордонних політичних угруповань.

У період панування в Україні радянської влади власне за національним характером українська символіка загалом, і військова зокрема, розвивалися за кордоном. Спочатку у таборах інтернованих вояків армії Української Народної Республіки та згодом у місцях компактного проживання українців в еміграції. На самій території України, що перебувала під владою Рад, символіка була позбавлена національного колориту. Українська Соціалістична Радянська Республіка мала свій червоно-синій прапор і герб, що складався із зображення на щитку серпа й молота на тлі сонця, що сходить, а над ними напис «У.С.Р.Р.». Щиток обабіч обкладений колосками пшениці, які знизу обвиті стрічкою з написом «Пролетарі усіх країн, єднайтесь!». Пізніше, у 1949 році, до герба було додано стрічку із таким самим написом російською мовою та угорі між колосками вставлено п'ятикутну зірочку. Стрічки переміщено на колоски з боків, а внизу розташовано стрічку із написом «Українська РСР».

З початком формування української державності наприкінці XX століття погляди провідних політичних та громадських діячів у питанні впровадження державних символів базувалися на історичних традиціях. Саме жовто-блакитні кольори прапора та герб князя часів Київської Русі Володимира Великого –

Тризуб – у свідомості українського народу ототожнюється з існуванням держави під назвою Україна. Не випадково у часи радянської влади в Україні не тільки заборонялося, але й переслідувалося використання цих символів у громадському, особистому чи політичному житті. Наявність таких символів, а ще більше їх носіїв та прихильників свідчить про існування у суспільстві прагнень до національної державності. Із здобуттям Україною незалежності стало цілковито зрозумілим обрання жовто-блакитного прапора та тризуба символами Української держави.

Становлення державної військової символіки опиралося на ініціативу громадських рухів, науковців та розуміння військовиками того незаперечного факту, що символіка війська не тільки тісно пов'язана з державною символікою, але й в основі своїй має базуватися на її принципах і відбивати належність війська своїй державі, передусім тим завданням, які покладаються державою на армію.

Творення військової символіки незалежної України відбувалося в часи складного процесу державного та військового будівництва. Як і сама держава, що утворилася на уламках Радянського союзу, так і армія враз не могли зламати напрацьовані та впроваджені роками традиції використання радянських символів і стати на позиції державної самобутності. Однак, слід зазначити, що за основу при опрацюванні символіки військових формувань бралися класичні закони геральдики та інших спеціальних історичних дисциплін, кращі зразки минулого, які відповідали давньому корінню українського народу.

Зважаючи на актуальність обраної теми дослідження, стає очевидною важливість запропонованої наукової розробки, присвяченої послідовному вирішенню низки наукових завдань, що у сукупності розкриють процес становлення та історичного розвитку державної і військової символіки України, утвердження символіки Збройних Сил України й інших військових формувань.

Ступінь розроблення теми і джерельна база дослідження засвідчили фрагментарність висвітлення проблеми становлення та розвитку військової символіки України у друкованих виданнях, а також недостатність джерельного забезпечення, що додатково підтверджує його актуальність. Переважно зустрічаються статті про ті чи інші окремі напрацювання в галузі військової символіки.

В Україні ці матеріали друкуються у спеціалізованих виданнях, таких як «Знак» Українського геральдичного товариства та «Військово-історичний альманах» Національного військово-історичного музею України, журналах «Нумізматика і фалеристика», «Військо України». Важливими для дослідника є публікації, оприлюднені українським військовим журналом «Вісті» Крайової управи Братства колишніх вояків 1-ї Української дивізії Української Національної армії. На його шпальтах подано статті з історії української військової символіки. Періодично інший журнал – «Вісті комбатанта», що його видає Організація бувших вояків-українців у США, звертає увагу своїх читачів на проблеми військової та й загалом державної символіки України. Хоча ці розвідки не такі вже й численні, однак відбивають спалах інтересу української громади до цієї теми у певні проміжки часу. Саме публікації у названих виданнях свідчать про стан розвитку української школи символіки за кордоном у діаспорі.

Історичні аспекти символіки України, і зокрема військової, висвітлені у працях В. Бузала, М. Битинського, В. Гриневич, Л. Гриневич, М. Дмитрієнко, О. Кохана, О. Кучерука, В. Манзуренка, Ю. Савчука, Я. Семотюка, Д. Табачника, М. Царенка, Б. Якимовича. У публікаціях спеціалістів Воєно-геральдичної служби Генерального штабу Збройних Сил України, реформованої згодом у відділ військової символіки, О. Муравйова та М. Чмира, а також дослідників М. Слободянюка, С. Литвина, В. Карпова, Ж. Денисюк, В. Горелова, І. Чичканя описані процеси становлення символіки української армії. Символіку Служби безпеки України досліджував С. Граб, символіку Внутрішніх військ – О. Чорний, а Державної прикордонної служби – А. Моройд.

Джерельну базу з історії становлення та розвитку української військової символіки становлять документи, що зберігаються у державних архівах. У Центральному державному історичному архіві України (м. Київ) знаходяться документи періоду доби козаччини. У Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України у різноманітних фондах зберігаються важливі документи з історії розробки та впровадження символіки Армії Української Народної Республіки періоду Визвольних змагань 1918 – 1921 років. У Галузевому державному архіві Міністерства оборони України – документи з опрацювання символіки сучасної української армії. Значна частина документів Центральної лабораторії з розробки форми одягу Тилу Збройних Сил України, що не потрапила до архіву, передана до фондів Національного військово-історичного музею України. У Галузевому державному архіві Служби безпеки України немає значного документального комплексу про історію встановлення відомчих заохочувальних відзнак, окрім наказу Голови служби від 09 січня 2008 року № 4, який було зареєстровано у Міністерстві юстиції України 25 січня того самого року за № 55/14746. У Галузевому державному архіві Державної прикордонної служби України інформація про історію та порядок встановлення відомчих заохочувальних відзнак у справах Голови служби відсутня. Документи про символіку внутрішніх військ МВС України та Національної гвардії України зберігаються в Центральному архіві Головного управління внутрішніх військ Міністерства внутрішніх справ України, а документи про встановлення символіки міністерства надзвичайних ситуацій України знаходяться у департаменті організаційно-контрольної роботи цього міністерства.

Незважаючи на наявність низки опублікованих праць, тема української військової символіки потребує подальшого комплексного і всебічного дослідження з урахуванням новітніх матеріалів. Отже, актуальність проведення даного дослідження зумовлена відсутністю узагальнюючої наукової праці, в якій би всебічно розглядалися питання створення та розробки, а також подальшого розвитку військової символіки України у контексті становлення української школи символіки – школи геральдики, фалеристики, вексилології, уніформології.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дослідження безпосередньо пов'язана з комплексною програмою науково-дослідних робіт Науково-дослідного центру гуманітарних проблем Збройних Сил України «Військові традиції Збройних Сил України» (державний реєстраційний номер НДР 0111U005447, шифр роботи: традиції).

Дослідження також є складовою частиною науково-дослідної програми Національного військово-історичного музею України «Загальноісторичні основи організації діяльності військових музеїв Збройних Сил України».

Хронологічні межі дослідження визначені з огляду на тему та поставлені наукові завдання. Вибір нижньої межі (1991 р.) зумовлений постановням незалежної держави України та її збройних формувань. Історичні передумови, що розкриваються автором у монографії, є доказом глибокого коріння та основою формування української військової символіки. Верхня межа (2012 р.) пояснюється тим, що в цей період в основному були вирішені усі питання розробки та впровадження державної військової символіки і розпочався новітній етап її функціонування, зумовлений рішенням Президента України у цій царині. Географічні межі дослідження пов'язані з його об'єктом і обмежуються історичною територією України.

Метою дослідження є об'єктивне висвітлення історичних передумов виникнення, становлення і розвитку сучасної військової символіки, узагальнення діяльності органів державного та військового управління України щодо розробки, впровадження та правового утвердження військової символіки.

Об'єкт дослідження – військова символіка України як явище, що породжує проблемну ситуацію й обране для вивчення. У рамках об'єкта окреслено предмет дослідження, що визначив тему монографії – це процес становлення та розвитку військової символіки у період 1991 – 2012 років.

Відповідно до мети дослідження поставлено цілу низку наукових завдань, а саме:

- з'ясувати рівень науково-теоретичної розробки проблеми в історіографії, виявити та опрацювати джерельну базу дослідження;
- проаналізувати історичні передумови та розкрити їх вплив на становлення військової символіки України;
- довести фундаментальне значення державної символіки для становлення військової символіки;
- дослідити роботу органів державного та військового управління України щодо правового забезпечення процесу становлення військової символіки;
- виявити закономірності та особливості процесу становлення і основні напрями генезису символіки Збройних Сил України;
- з'ясувати проблемні питання процесу розробки та впровадження військових прапорів Збройних Сил України;
- висвітлити процес створення відомчих заохочувальних відзнак та знаків військової майстерності військових формувань України;
- розкрити процеси опрацювання емблем до одностроїв українського війська;
- виявити особливості опрацювання та становлення символіки інших військових формувань України;
- на підставі узагальнення історичного досвіду функціонування української військової символіки обґрунтувати наукові висновки і дати практичні рекомендації щодо його використання в сучасних умовах діяльності Збройних Сил України та інших військових формувань.

Достовірність результатів підтверджується шляхом комплексного використання системи методів вивчення проблеми, широкої джерелознавчої бази та історіографії, результатів аналітико-синтетичної обробки матеріалів, наслідків наукової роботи інших дослідників.

Методологічною основою монографії поклали засади наукової об'єктивності та історизму, системності і комплексного вивчення проблеми. У процесі дослідження застосовано як один з найголовніших принцип історизму, що дає змогу простежити виникнення, формування і розвиток процесів та подій у хронологічній послідовності з метою виявлення внутрішніх і зовнішніх зв'язків, закономірностей та суперечностей. Він дав змогу вивчати процеси формування та розвитку державної і військової символіки у діалектичній єдності.

Складовими військової символіки є: військова емблематика – емблеми військових формувань, їх керівних органів, як то Міністерства оборони України, Генерального штабу Збройних Сил України, Державної прикордонної служби України, Служби безпеки України, Внутрішніх військ Міністерства внутрішніх справ України, емблеми родів військ і служб, власні емблеми військових частин, кораблів та установ, комплекс емблем військової та спеціальної форми одягу; військова вексилологія – комплекс прапорів, знамен, штандартів, що їх використовують військові формування, зокрема, прапори Збройних Сил України, Міністерства оборони, Генерального штабу, видів Збройних Сил України, Служби безпеки України, Внутрішніх військ і, безперечно, Бойовий прапор військової частини, штандарти посадових осіб; військова фалеристика – комплекс державних військових нагород, відомчих заохочувальних відзнак, знаків класної кваліфікації спеціалістів, інші нагрудні знаки. До військової символіки також належать уніформологія, військова сфрагістика і військова геральдика.

Для реалізації поставлених завдань безпосередньо застосовувалися як загальнонаукові методи, так і методи спеціальних історичних дисциплін. Загальнонаукові методи становлять основу дослідження. До методів спеціальних історичних дисциплін залучається метод джерелознавчого аналізу у поєднанні з прийомами та елементами порівняльно-історичного, статистичного методів.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в постановці і розробці актуальної теми, яка не одержала всебічного й об'єктивного висвітлення в історичній літературі. Монографія є першою спробою в Україні на великому історичному та фактологічному матеріалі на основі міждисциплінарного підходу комплексно дослідити не тільки процес розробки та побутування символіки українських військових формувань, але й становлення української школи фалеристики, вексилології, емблематики, геральдики та уніформології.

Уперше в монографії на основі широкого кола залучених до наукового обігу документів та переосмислення опублікованих джерел і наявної історичної літератури проведений комплексний аналіз процесу становлення та розвитку військової символіки у період 1991 – 2012 років.

У результаті цієї роботи вперше було проведене всебічне і об'єктивне дослідження діяльності державного та військового керівництва щодо впровадження державної символіки у практику діяльності збройних формувань.

Здійснено аналіз правових основ формування системи військової символіки держави. Виявлено закономірності, обґрунтована наукова періодизація процесу становлення та розвитку військової символіки. Відтворена

об'єктивна картина процесу розробки та впровадження військової символіки. Узагальнено досвід, що не отримав достатнього висвітлення у науковій літературі, зі створення символіки військових частин та установ. Введено до наукового обігу низку неопублікованих архівних документів. Визначене місце символіки у системі воєнної організації держави та у структурі військово-історичної науки.

Науково-теоретичне та практичне значення монографії полягає в тому, що запроваджений у ній до наукового обігу конкретний історичний матеріал, викладений у логічній послідовності, зміст, теоретичні положення та висновки можуть бути використані науковцями і спеціалістами, військовими й державними діячами при підготовці законодавчих документів з питань подальшого розвитку військової символіки держави, у фундаментальних воєнно-історичних працях та наукових дослідженнях з питань будівництва воєнної організації держави та її складової – Збройних Сил України та інших військових формувань України.

Монографія побудована за хронологічним принципом і складається зі вступу, чотирьох розділів (I. Стан наукової розробки проблеми військової символіки; II. Історичні передумови становлення сучасної військової символіки; III. Державна символіка України; IV. Виникнення та розвиток символіки Збройних Сил України; V. Особливості утвердження символіки інших військових формувань України), висновків, ілюстративного матеріалу, документів, списку використаних джерел та літератури. Розділи діляться на кілька тематичних підрозділів, кожен з яких завершується власними підсумками.

Основні результати дослідження апробовані на міжнародних та регіональних наукових військово-історичних конференціях, науково-практичних семінарах і, зокрема, науково-практичному семінарі «Актуальні проблеми розвитку символіки у Збройних Силах та інших військових формуваннях України» (Київ, 2008), науково-практичній конференції «Військова символіка держави: основні проблеми розвитку на сучасному етапі» (Київ, 2009), Всеукраїнських військово-історичних конференціях: «Воєнна історія Галичини та Закарпаття» (Львів, 2010), «Воєнна історія Наддніпрянщини та Донщини» (Київ, 2011), «Воєнна історія Середньої Наддніпрянщини» (Київ, 2012), «Воєнна історія України. Волинь та Полісся» (Рівне, 2013).

Практичні результати роботи безпосередньо використані при створенні у 1996 році виставки «Військова символіка України: нарукавні знаки. (1991 – 1999)» та у 2009 році виставки «Військова символіка України» у Національному військово-історичному музеї України.

Публікації. Теоретичні узагальнення та фактичний матеріал дослідження знайшли своє відбиття в кількох авторських монографіях та опублікованих у фахових виданнях статтях.

Відтак, автор, спираючись на об'єктивний аналіз уже відомих джерел, а також користуючись архівними та іншими документальними матеріалами, музейними збірками і приватними колекціями, прагне надати цілісне прочитання історії формування військової символіки України на тлі її історичного розвитку, показати роль символіки в утвердженні державної незалежності України, становлення її військової організації.

РОЗДІЛ 1

СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ ВІЙСЬКОВОЇ СИМВОЛІКИ УКРАЇНИ

1.1. Історіографічний огляд проблеми

Проблема української військової символіки в історіографії й досі не стала предметом окремого спеціального дослідження. Фундаментальні роботи з комплексного вивчення символіки загалом та військової зокрема майже відсутні. Ступінь розроблення теми та джерельна база дослідження засвідчила недостатність і фрагментарність вивчення проблеми. Переважно зустрічаються статті про ті чи інші окремі напрацювання в галузі військової символіки.

Спалах інтересу до військової символіки зауважуємо у процесі боротьби за державність та здобуття незалежності України. Загалом історіографію проблеми утворення системи військової символіки сучасної Української держави об'єктивно можна поділити на два основні періоди – до і після 1991 року, року проголошення незалежності України. Перший період характеризується публікаціями з питань української військової символіки здебільшого у зарубіжних джерелах. Другий – бурхливим сплеском досліджень та публікацій науковців в Україні.

У міжвоєнний період на теренах України не ведуться дослідження з цієї тематики. Однак у емігрантських колах учасники збройної боротьби періоду Визвольних змагань 1918 – 1920 рр. роблять спроби зафіксувати проведену в Армії Української Народної Республіки роботу щодо запровадження розпізнавальних знаків, а також дослідити історичні джерела державної символіки. У середовищі українських емігрантів, їхніх виданнях [134, 144] періодично порушуються питання української символіки. І хоча здебільшого опубліковані матеріали мають описовий характер, все-таки вони відіграли значну роль в утвердженні понять державної та військової символіки і показують рівень досліджень української символіки на певний історичний період. Автори розглядають питання української геральдики [80, 101, 152, 446], фалеристики [19; 44; 68; 69; 93; 125; 158; 159; 160; 163; 164; 165; 166; 167; 169; 170; 172; 236; 335; 348; 418; 428; 499; 536], вексилології [20; 120; 346; 430; 445], сфрагістики [369; 372; 372; 419], уніформології [18; 375; 376; 377]. Проаналізувавши статті, можна зробити висновок, що до дискусії залучалися фахівці з різних галузей. Це у цілому допомогло розкрити історичні умови виникнення та становлення сучасної військової символіки. Період інтернування Армії УНР фактично можна вважати останнім етапом у розвитку української військової символіки часів національно-визвольної боротьби першої чверті ХХ століття.

У час, коли на еміграції друкувалися праці з української символіки, на теренах України за умов радянської влади такі публікації були неможливі. А ті поодинокі статті про символіку радянської України, що з'являлися, не відбивали глибинного розуміння символіки українського народу, а мали партійно-політичний характер.

Як свідчать дослідження, військова символіка від княжої доби до здобуття Україною незалежності у 1991 році стала підґрунтям, історичною передумовою постання української військової символіки новітньої доби, що засвідчило тяглість традицій нашого народу.

Другий період історіографії проблеми утворення української військової символіки розпочинається зі здобуттям Україною незалежності. Зарубіжні дослідники переносять свої наукові доробки на шпальти друкованих видань, які виходять в Україні. Натомість українські науковці отримали змогу оприлюднити власні набутки як за кордоном, так і в Україні. Більшість розвідок цього періоду мають науково-популярний характер. З плином часу праці набувають характеру науковості, збільшується кількість самих дослідників.

Аналіз історіографії свідчить про те, що основний масив матеріалів, присвячених становленню і розвитку військової символіки України опубліковано після одержання нею незалежності. У публікаціях розглядаються концепції щодо створення системи військової символіки у Збройних Силах України та інших військових формуваннях держави, висвітлюється процес розробки, обговорення, затвердження проектів, вміщуються описи, малюнки символів, в тому числі прапорів, штандартів, емблем, заохочувальних відзнак, кваліфікаційних знаків, наруканних та нагрудних знаків, знаків класної кваліфікації, аналізується становлення системи української термінології з прапорництва [175].

Заслугують на увагу праці О. Руденка [354], М. Слободянюка [381; 397], М. Чмира [512; 518], О. Муравйова [264; 269], О. Кохана [175], І. Колесніка [156], К. Гломозди [63], В. Карпова [140], Д. Табачника [127; 142; 143], В. Вороніна [51], що розвивають загальну теорію військової символіки, її термінологію. Особливо слід відзначити з'яву підручників за тематикою спеціальних історичних дисциплін [12; 13; 27; 421].

З відродженням української державності дослідники значну увагу приділяють історичним традиціям у символіці. Стосовно головного символу держави – тризуба на шпальтах українських газет і журналів зав'язалася дискусія. З наукового погляду важливою є публікація О. Пастернака, де він намагається подати своє трактування походження тризуба та його змісту. Дослідник висловлює думку, що для українців тризуб – це символ державної влади, герб державний, знак національний і релігійний [322]. Однак його аргументи Б. Якимович розглядає лише як одну із версій походження і значення тризуба. Хоча й не заперечує того, що впродовж віків у тризубі органічно поєдналися язичницькі й християнські символи, і він став не тільки ознакою князівської влади, а почав нести в собі державне, національне, релігійне навантаження [323].

Доктор В. Трембіцький висловлює ідею повернення хреста у Тризубі на вершок середнього зуба, «як це було на тризубі в монеті князя Володимира Великого» [419].

Ґрунтовно проаналізували історію дослідження тризуба з початку ХІХ до початку ХХІ ст. та довели походження малого Державного герба України від поєднання двох прадавніх язичницьких і християнських символів – хреста та якоря науковці О. Белов і Г. Шаповал [16].

У цьому контексті історичних традицій розглядається питання обрання символів для українського війська. Пошук історичного підґрунтя привів до появи низки різноманітних публікацій. Зокрема дослідники аналізують символіку українського козацького війська [423, с. 6 – 7; 370, с. 8 – 9; 52, с. 8; 232, с. 45; 181, с. 29; 90, с. 4 – 5, 8; 241, с. 2; 244, с. 5; 240, с. 2; 239, с. 10; 223, с. 48; 340], Армії Української Народної Республіки [311, с. 188; 130, с. 121 – 130; 182, с. 10 – 11; 519, с. 10 – 11; 37, с. 4], військ Гетьмана Павла Скоропадського [509, с. 10 – 11; 185, с. 10], Галицької гвардії [89, с. 3; 78, с. 1 – 2] та Української Галицької Армії [520, с. 12], Українських Січових Стрільців [242, с. 9; 324, с. 10 – 11; 168, с. 3], Карпатської Січі [317, с. 86].

Історичні аспекти української символіки розглядають О. Сокирко [417, с. 108], В. Панченко [319, с. 108], Н. Ковтанюк [155, с. 128], О. Крюковський [181, с. 29; 184, с. 35], Ж. Денисюк [95, с. 56; 96, с. 63], Я. Тинченко та інші. Значний масив публікацій стосується періоду Визвольних змагань 1917 – 1920 років [137, с. 110; 534, с. 76; 506, с. 92; 515, с. 149; 355, с. 142; 273, с. 145; 426, с. 113; 435, с. 24]. Питанням розвитку української фалеристики у цей час присвячують свої студії С. Пахолко [328, с. 155; 174], В. Манзуренко [227, с. 130; 229, с. 143; 230, с. 123], О. Кучерук [189, с. 124], А. Руккас [310, с. 155]. Швидкий розвиток української фалеристики в першій половині ХХ ст. поставив багато питань, на які дослідники ще й досі не дали відповіді. Щобільше – постають питання, пов'язані, зокрема, з виявленням невідомих дотепер українських відзнак та нагород.

Слід відзначити різнопланову активну наукову діяльність з вивчення української військової символіки Я. Тинченка. Основним його доробком у цій галузі є добре ілюстрована та науково виважена монографія, присвячена арміям України періоду Визвольних змагань 1917 – 1921 р. [431]. Крім цього він написав цілу низку статей з інших аспектів військової символіки [439, с. 4; 432, с. 15; 436, с. 9; 437, с. 29].

Розпізнавальні знаки українських військових формувань періоду Другої світової війни та українські військові відзнаки, передусім Української повстанської армії, досліджували О. Кучерук [190, с. 119], С. Музичук [252, с. 9; 250, с. 7; 253, с. 33; 249, с. 28] та І. Марчук [251].

Неабиякий інтерес для науковців становлять відзнаки учасників українських військових формувань у складі вермахту в роки війни. Про них йдеться, зокрема, у статтях А. Бобкова [24, с. 8] та М. Царенка [478, с. 12]. Оприлюднені матеріали свідчать, що на відміну від Червоної армії, де українська символіка відсутня, за винятком ордена Богдана Хмельницького, символіка формувань українців в УПА та німецькій армії мала національний характер. Проте ця тема ще недостатньо висвітлена в літературі.

Одним із найменш вивчених аспектів військової символіки є питання про уніформу та відзнаки військового формування Карпатської України – Карпатської Січі. Однак дослідження на цю тему трапляються в українській історіографії [317].

Значну увагу дослідники приділяють також розвитку сучасної української фалеристики. Публікуються матеріали про впровадження державних нагород та відомчих заохочувальних відзнак [38, с. 114; 502, с. 159; 504, с. 136; 260, с. 156; 98, с. 11; 135, с. 144; 138, с. 238; 503, с. 120; 501, с. 158; 74, с. 138; 72, с. 149, 160; 73, с. 150]. До проблематики державної символіки звернулися знані науковці М. Дмитрієнко та Ю. Савчук [102, с. 104].

Уперше питання нагородної спадщини України системно дослідив колектив авторів: Д. Табачник (керівник авторського колективу), І. Безгін, В. Бузало, М. Дмитрієнко, І. Курас, В. Куценко, Л. Яковлева [272]. Це перше наукове та системне дослідження з фалеристики в Україні, яке і сьогодні є підґрунтям та орієнтиром для дослідників історії. На основі цієї монографії було підготовано видання з історії української фалеристики. Планувалося воно у двох книгах, однак вийшла одна [466].

У іншому виданні цінним та важливим є не тільки публікація самих нагород, а й подання документів з їх встановлення, статутів та описів [46]. Система відзнак Президента України, як зазначають автори фотоальбому, вибудовувалася на вагомому історичному підґрунті, повертаючи до життя фалеристичні традиції українського народу.

Ґрунтовне видання з української фалеристики підготували О. Круковський та С. Пахолко [183]. В альбомі-каталозі опублікована колекція із 144 українських відзнак і нагород громадських, спортивних, просвітніх, релігійних товариств та організацій середини ХІХ – першої половини ХХ століть, відзнаки та нагороди Легіону Українських січових стрільців, збройних сил Української Народної Республіки, Української галицької армії, українських військових формувань періоду Другої світової війни з фалеристичної колекції Львівського історичного музею.

Автори стверджують, що це видання є першою спробою в українській історичній науці простежити процес становлення та розвитку української фалеристики. Цілий пласт відзнак та нагород повернено із забуття, оприлюднено великий комплекс архівних документів, нагородних грамот, світлих, уведено в науковий обіг чимало раніше невідомих фалеристичних пам'яток та імен.

На окрему увагу заслуговує довідник-каталог з фалеристики, підготований С. Литвином [212]. У виданні систематизовано і проілюстровано нагрудні кваліфікаційні знаки міністерств та відомств України, подано історію їх створення, описи нагрудних знаків тощо.

Важливим для розвитку теорії фалеристики є видання В. Кравцевича-Рожнецького та В. Анасенка [177] про українські військові відзнаки першої половини ХХ ст. Книга побудована на глибокому знанні проблеми розвитку нагород та історії питання. Саме цим вона вирізняється з-поміж інших видань.

Становлення та розвиток відзнак Президента України та державних нагород незалежної України, відомчої нагородної системи Міністерства оборони України, Державної прикордонної служби України, історія радянських військових нагород були предметом уваги дослідника В. Лазаренка [193, с. 14; 204, с. 18; 201, с. 16; 202, с. 25; 197, с. 14; 203, с. 18; 206, с. 18; 205, с. 30; 198, с. 12; 207, с. 32; 210, с. 18; 192, с. 15; 195, с. 15; 209, с. 26; 196, с. 18; 208, с. 19; 199, с. 34].

Значною подією стала публікація комплексу військово-геральдичних знаків, емблем і прапорів [157, с. 122], що його розробили О. Руденко (художній керівник), Д. Адаменко і В. Назарчук для Збройних Сил України та інших військових формувань, передбачених законодавством України. Слід відзначити, що праця цих авторів, а також О. Кохана [175, с. 14] стала підґрунтям творення сучасної військової символіки України.

У Збройних Силах України була опрацьована власна система символіки [264, с. 110; 258, с. 139]. Шлях до заснування символіки Збройних Сил України виявився непростим через розбіжності у поглядах на символіку між військовим керівництвом і Комісією державних нагород та геральдики при Президентові України.

Комплекс символіки Збройних Сил України та інших військових формувань створено з урахуванням історичних, державних і національних традицій військової символіки України, загально визнаних законів і правил геральдики, фалеристики, вексилології, емблематики та уніформології. Взято до уваги відповідність комплексу військово-геральдичних знаків принципам єдності державної політики в галузі геральдики, символіки та емблематики, національно-історичним традиціям, науковому підходові до створення й систематизації знаків, потребам зручності й художньої виразності.

У зв'язку із формуванням цілісної системи військової символіки увага дослідників зосереджується на вивченні посадових символів [366, с. 1; 39, с. 113; 411, с. 11; 270, с. 129]. Вручення штандартів Президентом України Міністру оборони України та начальнику Генерального Штабу Збройних Сил України започаткувало процес втілення в життя офіційної символіки української армії. Розвиток сучасного військового прапорництва дослідили В. Карпов [126, с. 110] та О. Скрябін [374, с. 154].

Значне місце у своїх працях дослідники приділяють становленню та розвитку емблематики [35, с. 12; 472, с. 10; 529, с. 106] у Збройних Силах України. Серед наукових студій з цієї тематики слід згадати роботи М. Слободянюка [383, с. 11; 385, с. 11; 386, с. 10; 384, с. 11; 387, с. 13; 391, с. 12; 392, с. 46; 395, с. 14; 408, с. 9; 401, с. 12; 398, с. 10; 394, с. 9 – 10; 390, с. 10; 393, с. 13; 388, с. 11; 406, с. 7], М. Чмира [513, с. 7], О. Муравйова [267, с. 1; 263, с. 1], В. Карпова [139, с. 124; 135, с. 144; 138, с. 138; 133, с. 120], М. Царенка [478, с. 8 – 9; 481, с. 122] та інших. В основу символіки військових частин покладений принцип використання національних традицій тієї місцевості, де дислокована частина.

Науковий інтерес становить процес створення гербів у Збройних Силах України. І хоча цей процес не набув значного розвитку, однак він знайшов відбиття у працях дослідників [382, с. 7].

Проблематика створення нагородної системи у Збройних Силах України [266, с. 10; 380, с. 10; 235, с. 9], становлення символіки в інших військових формуваннях [176, с. 1 – 2; 405, с. 1; 233, с. 11; 367, с. 114; 71, с. 118], впровадження знаків класної кваліфікації військовослужбовців була предметом наукового інтересу низки авторів. Цікавим є погляд на розвиток сучасної військової символіки через призму процесу розроблення арматурі до одностроїв військовиків Збройних Сил України [139, с. 124].

Питанням української символіки присвятили свої дисертаційні праці М. Чмир [518], Є. Славутич [375], О. Демчучен [92]. Зокрема, О. Демчучен, висвітлюючи формування Армії Української Народної Республіки, наголошує на важливості символіки для війська, зокрема для виховання його особового складу. М. Чмир дослідив символіку Збройних сил України періоду Визвольних змагань 1917 – 1920 років. Він проаналізував історіографію проблеми та джерельну базу, висвітлив національні традиції символіки Українських січових стрільців, втілення рис національної самобутності в символіці українізованих

військових частин Російської армії, простежив розвиток символіки збройних сил Української Народної Республіки, Української Держави, Західноукраїнської Народної Республіки.

У дисертаційній роботі Є. Славутича, присвяченій проблемі побутування військового костюма в Гетьманщині, доведено, що розвиток військового костюма відбувався самостійним, оригінальним шляхом цілковито на базі нормативних актів та з ініціативи центральних і місцевих органів влади Української козацької держави. Це перша у вітчизняній науці комплексна розвідка з уніформології – складової частини військової символіки.

Окрім зазначеного дисертаційного дослідження Є. Славутич опрацював уніформологічний словник, у якому відображено оригінальну термінологію, пов'язану з костюмом українського війська доби Гетьманщини, що функціонувала на території Української козацької держави від середини XVII до кінця XVIII століття [376].

Однострій українських військових формувань першої половини XX століття, надто синтез національних мистецьких традицій та європейської практики став предметом дисертаційного дослідження Т. Юрової [535], у якому авторка дійшла висновку, що більшість українських одностроїв, зберігаючи українські риси як панівні, за своїм художнім змістом і функціональним призначенням відповідають провідним європейським зразкам.

Досліджуючи питання повстанського руху на Правобережній Україні у другій половині XVIII ст. В. Омельчук віднайшов документи та наводить у своїй дисертаційній роботі дані про використання повстанськими загонами прапорів із власною символікою. Зокрема, мова також йде і про прапор Пилипа Орлика [318].

Роль символів, традицій та військових ритуалів у процесі розгортання виховної роботи у Збройних силах України, а особливо військово-патріотичного виховання дослідив А. Кобзар [153]. Військові символи є специфічними та дієвими засобами впливу на воїнів та сприяють виникненню ефективних форм виховання, дають потужний емоційний заряд [45].

До монографічних праць з проблем української символіки слід додати праці авторів Д. Табачника та В. Карпова [142; 143; 127]. Вони вперше поєднали історичні аспекти побутування символіки і символіку Збройних сил та інших військових формувань України, що дало цілісне уявлення про систему державної та військової символіки, її джерела.

Монографія українського історика, фахівця у галузі фалеристики В. Вороніна розкриває процес постання і подальшого розвитку нагородної системи України в різні історичні періоди. На основі дослідження великої кількості архівних джерел, значна частина яких вперше введена до наукового обігу, нагородна система України розглядається як цілісна, така що розвивалася в різних конкретно-історичних умовах на тлі політичних і соціально-економічних трансформацій держави і суспільства [51].

Кілька видань присвячено питанням української вексилології [358; 173; 131]. До золотого фонду матеріалів з цього питання належать статті Я. Ісаєвича, який заклав підвалини вивчення проблематики козацьких прапорів, та В. Іванова і Ю. Мищика [121, с. 24; 120, с. 85 – 87; 119, с. 747; 240, с. 2; 243, с. 278]. Варті уваги розвідка, опублікована у «Київській старовині», праці інших дослідників [23, с. 81; 151; 5, с. 289; 65, с. 48; 81, с. 51; 80, с. 53; 359, с. 4; 417, с. 108; 370, с. 8; 63, с. 16;

542, 17; 20]. Одностроєм піхоти українських гетьманів XVII – XVIII століть та козацьким хоругвам-прапорам присвятив свою роботу С. Шаменков [527]. Ґрунтовно проаналізував українську територіальну геральдику А. Гречило [83]. Питанню вексилології та геральдики, символіки територіальних громад і органів місцевого самоврядування приділило увагу Видавництво Верховної Ради України [465].

Цікавим для дослідника є укладений В. Болговим і В. Чепаким довідник про символи та атрибути державності України [427]. У довіднику наведено 119 документів та 228 ілюстрацій.

Значний вплив на посилення досліджень з військової символіки має діяльність Українського геральдичного товариства, надто проведення ним щорічних наукових конференцій, на яких розглядалися питання розвитку військової символіки. Такі конференції організовував і Центральний музей Збройних Сил України, однак вони збиралися епізодично.

Слід також згадати дослідження, що проводяться в інших країнах і результати яких оприлюднюються на міжнародних наукових форумах, зокрема під егідою Міжнародної ради музеїв зброї та військової історії (ICOMAM) [544; 546]. Неабияке значення має цей досвід для опрацювання методології досліджень та принципів розвитку військової символіки.

Важливу роль у справі розбудови системи військової символіки, аналізові процесу її становлення, опрацюванні, розробці та обговоренні проектів символіки, а також її історичних аспектів відіграли періодичні фахові видання, до яких належать «Військово-історичний альманах» Національного військово-історичного музею України та друкований орган Українського геральдичного товариства – вісник «Знак». Професійні матеріали з військової символіки друкують часописи «Однострій», «Воєнна історія», довідково-інформаційний журнал «Нумізматика і фалеристика», а також журнал Міністерства оборони України «Військо України». Опубліковані у цих періодичних виданнях матеріали, присвячені військовій символіці України, є вагомим внеском в історіографію військової символіки держави, а вміщені там численні малюнки, описи військових символів поповнюють джерельну базу вивчення вітчизняної військової емблематики, вексилології та фалеристики.

Аналіз історіографії показав, що в Україні накопичено значну базу досліджень з військової символіки, яка дає змогу провести ґрунтовні дослідження з тих чи інших питань її розвитку. Можна твердити також про наявність достатніх підстав для появи української наукової школи символіки.

1.2. Особливості джерельної бази

Для дослідження військової символіки України залучено найрізноманітніші джерела. Передусім це стосується архівних фондів та музейних збірок. Вивчалися рукописні ескізи військових відзнак, прапорів і гербів, нарукавних знаків та емблем, оригінальні документи, фалеристичні, вексилологічні пам'ятки, приватні фонди колекціонерів. Основні студії з історії розробки та впровадження української військової символіки Армії Української Народної Республіки, Війська Української Держави, Української галицької армії періоду Визвольних змагань 1918 – 1921 років проводилися у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України.

Центральний державний історичний архів України зберігає матеріали козацького періоду, їх опрацювала значна кількість науковців та запровадила до наукового обігу. Це дає змогу порівняти й проаналізувати оприлюднені наукові версії щодо використання символіки у загальноісторичному контексті. Такий підхід застосував автор у дослідженні військової символіки цього історичного періоду.

У державному архіві Закарпатської області зберігаються документи з історії Карпатської Січі – військового формування Карпатської України і, зокрема, з історії опрацювання уніформи та встановлення її символіки. Уперше їх увів до наукового обігу дослідник О. Пагіря.

У Галузевому державному архіві Служби безпеки України серед матеріалів про діяльність Української повстанської армії та руху опору (фонд 13) є документи про нагородну систему. Завдяки ретельному пошуку науковцям О. Іщуку та Н. Ніколаєнко вдалося розшукати проекти невідомих нагород УПА та листування командирів стосовно виготовлення нагород.

Вчені активно ведуть пошук історичних документів і в зарубіжних архівах. М. Ковальчук, приміром, виявив значний масив документів з історії Армії УНР у військовому архіві Республіки Польща, Я. Тинченко опрацював документи періоду Визвольних змагань у архівах Російської Федерації, Ю. Савчук дослідив та описав вексилологічну колекцію козацького періоду, що зберігається у Військовому музеї Швеції.

Для історичної епохи IX – XVII століть основними джерелами є літописи, хроніки та інші праці, у яких є згадки про використання військами символів і знаків. Про символіку княжої доби можна дізнатися з літописів [53; 9; 351; 217; 42], біографій («Житіє Бориса і Гліба»), поетичних творів («Слово о полку Ігоревім»), мініатюр Радзивилівського (Кеніксберзького) літопису XV століття, де зображено княже військо, Лицьового ілюмінованого ізводу XVI століття. Серед джерел, що постали поза межами українських теренів, слід назвати хроніку О. Гваньїні [57], молдавські хроніки Мирона Костіна [25] і Йона Некульчі [312, с. 341] та інші.

Основою джерельної бази дослідження історії становлення та розвитку сучасної військової символіки є документи. Якщо документи, що стосуються державної символіки у більшості своїй опубліковані, то робочі папери, які розкривають механізми опрацювання та утвердження символіки військових формувань України за незначним винятком ще неоприлюднені. Більшість їх зберігається в архівах Збройних Сил України, Служби безпеки України, Державної прикордонної служби України, Міністерства внутрішніх справ України та Міністерства надзвичайних ситуацій України.

Документи з історії розробки символіки Збройних Сил України можна знайти у Державному галузевому архіві Міністерства оборони України. Вони розповідають про початковий період опрацювання символіки у 1992 – 1995 роках. Це, зокрема, документи лабораторії з розробки військової форми одягу Тилу Збройних Сил України, накази та розпорядження Міністра оборони України, начальника Генерального штабу Збройних Сил України.

У Галузевому державному архіві Служби безпеки України немає значного документального комплексу про історію встановлення відомчих заохочувальних відзнак, окрім наказу Голови служби від 9 січня 2008 р. № 4. Так само у Галузевому державному архіві Державної прикордонної служби України відсутня інформація про історію та порядок встановлення відомчих заохочувальних відзнак у справах Голови служби. Документи про символіку внутрішніх військ МВС України та Національної гвардії України зберігаються у Центральному архіві Головного управління внутрішніх військ Міністерства внутрішніх справ України. Документи про символіку Міністерства надзвичайних ситуацій України – у департаменті організаційно-контрольної роботи зазначеного міністерства.

Доповнює джерельну базу символіки української армії доби Визвольних змагань 1917 – 1921 рр. збірка Королівського музею армії та військової історії Бельгії (м. Брюссель). У музеї зібрано зразки одностроїв, дещо з озброєння, світлини та документи. Українська колекція налічує 109 предметів. З-поміж предметів уніформістики – польова форма молодшого офіцера Січових стрільців, однострій кавалерійського сотника Української галицької армії, парадна форма піхотинця Армії Української Народної Республіки. Є також ряд відзнак української і австро-угорської армій, світлини українських вояків, дипломи, грошові банкноти Центральної Ради, печатки, мапа з позначення позицій української армії станом на грудень 1918 року.

Серед особистих речей визначних військових діячів тієї доби слід назвати козацьку булаву, яка належала полковникові Легіону Українських січових стрільців Василеві Вишиваному (В. Габсбургові), польову книжку генерал-хорунжого Армії УНР О. Осецького. Кілька експонатів пов'язані з Головним отаманом Армії УНР С. Петлюрою – це його світлини і посмертна маска. Відомості про цю колекцію подає на сторінках «Військово-історичного альманаху» головний зберігач фондів Національного військово-історичного музею України Жанна Денисюк [99, с. 160]. Подібну інформацію можна знайти також у статті П'єра Л'єрне «Армія незалежної України 1917 – 1921 рр.», опублікованій у часописі «*Militaria Magazine*» [543, р. 28].

І в українських музеях є чимало матеріалів з української військової символіки, зокрема, у Національному музеї історії України, Національному військово-історичному музеї України, Чернігівському обласному історичному музеї ім. В.В. Тарнавського, Львівському історичному, Волинському краєзнавчому та інших обласних музеях. У Національному музеї історії України в Києві зберігається шість відзнак, які мають вигляд монограм з двох літер «С» переплетених гілкою червоної калини члена Стрілецької Ради.

Основний масив документів та оригінальних пам'яток з історії становлення символіки Збройних Сил України та інших військових формувань зберігається у Національному військово-історичному музеї України. У музеї зібрана найповніша унікальна колекція нарукавних знаків (речовий фонд), нагрудних знаків класної кваліфікації, відомчих заохочувальних відзнак та державних нагород (фонд нагород), яка нараховує понад три тисячі одиниць зберігання. Тут представлена також частина матеріалів лабораторії з розробки

військової форми одягу Тилу Збройних Сил України, яка не потрапила до Державного галузевого архіву Міністерства оборони України. Музей активно використовує ці матеріали у створенні тематичних виставок та експозицій, публікує їх у музейних періодичних виданнях.

До складу персональних колекцій військових діячів входять предмети уніформістики, фалеристики, вексилології. Колекція уніформ репрезентована у музеї формами одягу генералів армії В. Радецького, В. Шкідченка, О. Кузьмука, І. Свида, генерал-полковників К. Морозова, А. Лопати, В. Собкова, О. Лопатіна, О. Стеценка, адміралів М. Єжеля, І. Тенюха, В. Максимова, віце-адмірала Б. Кожина, В. Безкоровайного та інших. У колекції генерал-полковника К. Морозова представлено зразок кітеля першої української форми одягу.

Вексилологічна колекція – це унікальні пам'ятки і зокрема найперші прапори видів Збройних Сил України, що їх використовувала рота Почесної варті Міністерства оборони України у початковий період становлення українського війська, а також Бойовий прапор 3-ї Залізної дивізії Армії Української Народної Республіки. Слід зауважити особистий штандарт генерала армії України О. Кузьмука, що його виготовив О. Карелін-Романішин. Це найперший зразок посадового прапора в Україні.

Фалеристична колекція має у своєму складі предмети різних історичних періодів. Найбільше матеріалів стосується часу становлення та розвитку незалежної Української держави та її військової організації. Тут – нагрудні знаки класної кваліфікації Сухопутних військ, військ Повітряної оборони, Військово-морських сил, відомчі заохочувальні відзнаки військових формувань та державні нагороди України. У музеї зберігаються особисті нагороди останнього гетьмана України Павла Скоропадського, його Георгіївський хрест та орден Червоного орла, вручений йому у 1918 році кайзером Німеччини Вільгельмом II.

Таким чином, архівні документи, музейні збірки та артефакти, історичні й сучасні публікації та монографії загалом дають змогу відтворити процес становлення і розвитку військової символіки України. Автор намагався побудувати своє дослідження на першоджерелах, маючи на меті установити конкретні історичні факти побутування тих чи інших атрибутів символіки, простежити їх причинно-наслідковий зв'язок і дати цілісне уявлення історії української військової символіки.

1.3. Методологія та методи вивчення військової символіки

Головне завдання будь-якої науки – пізнання об'єктивних закономірностей подій і явищ. При виборі методології пізнання, надто історичного дослідження, найважливішою вимогою є конкретність вивчення умов і причин виникнення тих чи інших суспільних подій і явищ у їх взаємозв'язку і розвитку. Принципи історизму та об'єктивності, достовірності фактів і джерел, системного підходу до дослідження історичних явищ дають змогу повною мірою виявити історичну правду і наукову істину.

Історичний процес та процес історичного пізнання – дві важливі сторони наукового розуміння історії, які суттєво впливають на дослідника й одна на одну. Процес історичного пізнання відзначається тим, що не може вплинути на минуле, однак створює можливості прогнозувати майбутні шляхи історичного процесу

[26, с. 53]. Що ж до методології історії, то це система або сукупність принципів і методів, якими має керуватися історик, описуючи події та вивчаючи їх на основі документальних джерел, власне, методологія історії – це методологія історіографії, наголошує учений Г. Бондаренко [26, с. 58].

Дослідник М. Гарєєв вважає найважливішим методологічним питанням історичної науки, в тому числі військової історії, з'ясування об'єкта і предмета досліджень [56, с. 31]. На його думку, історія як об'єктивна дійсність є процесом розвитку природи і суспільства, а історична наука являє собою комплекс суспільних наук, що вивчає минуле людства в усьому його розмаїтті. Згідно з цим, як відомо, історична наука складається із всесвітньої історії та історії окремих країн і народів, поділяючись у свою чергу на періоди розвитку людства – історію первісного суспільства, давню, середніх віків, нову, новітню. Безпосередніми галузями історичної науки прийнято вважати економічну історію, військову історію, історичну географію, історіографію тощо. Органічно пов'язані з нею спеціальні історичні науки – археологія та етнографія. Крім того, до історії як комплексу наук безпосередньо прилягають суміжні галузі історичних знань – історичні розділи інших наук, які вивчають різні сторони суспільного життя, культури, науки, мистецтва, техніки.

Виходячи з цих положень, можна визначити об'єкт і предмет військово-історичної науки. Отже, об'єктом військово-історичної науки є військова галузь історії суспільства, а предметом – історія воєн і збройної боротьби у тісному взаємозв'язку з іншими чинниками, у єдності економічних, соціально-політичних, ідеологічних і безпосередньо військових сторін, еволюції способів ведення збройної боротьби, принципів комплектування, організаційного будівництва, технічного оснащення і підготовки збройних сил, методів управління ними у воєнний і мирний час, тилового і технічного забезпечення. Потреба пізнання цих об'єктивних явищ, їх закономірностей і визначає зміст та структуру військово-історичної науки.

У військово-історичних працях, присвячених методології військової історії, стверджується, що військова історія включає в себе історії воєн та воєнного мистецтва, військового будівництва, військової техніки, військово-теоретичної та військово-історичної думки, а також такі допоміжні історичні дисципліни, як військова історіографія та джерелознавство, археографічна і військово-історична робота, військова статистика та військова археологія.

Але є й інші розділи військової історії, які потребують свого дослідження і пізнання і які, як правило, обминаються увагою. Приміром, в Україні із здобуттям незалежності та утворенням військової організації держави зародився та пройшов процес розробки і впровадження сучасної військової символіки, який активно розвивається. І, безперечно, це має знайти своє місце в структурі військово-історичної науки. На думку автора дослідження, її структуру варто доповнити розділом військова символіка.

Кандидат історичних наук полковник В. Бережинський присвятив окрему працю структурі і рівням військово-історичного дослідження, в якій докладно розглядає весь хід цього процесу од вибору об'єкта і постановки дослідницького завдання до визначення істинності та цінності отриманого знання і його оцінки [13].

Військово-історичне дослідження, на його думку, як і кожне наукове дослідження, є системним процесом. Усю сукупність виконуваних у військово-історичному дослідженні процедур він подає як послідовну зміну основних етапів: вибір об'єкта і постановка дослідницького завдання; виявлення джерел – інформаційної основи його вирішення і розробка методів дослідження; реконструкція досліджуваної військово-історичної реальності та її емпіричне пізнання; пояснення і теоретичне пізнання; визначення істинності та цінності отриманого знання і його оцінка [13, с. 3]. Однак, при детальнішому розгляді логічної структури конкретного військово-історичного дослідження можна виділити і значно більшу кількість його внутрішніх етапів.

Загальнонаукові методи, що застосовуються у військовій історії, розраховані на вирішення тих чи інших завдань, що постають у процесі пізнавальної військово-історичної дослідницької діяльності [12, с. 4]. Одні з них виступають як конкретні пізнавальні засоби на емпіричному і теоретичному рівнях пізнання (спостереження та експеримент, опис і вимір, аналіз і синтез, індукція й дедукція і тощо), а інші пов'язані з розв'язанням ширших пізнавальних завдань (наприклад, співвідношення історичного й логічного, конкретного і абстрактного моделювання і т. ін.)

Ці методи виступають у своїй діалектичній єдності і протилежності, оскільки функціонування й розвиток об'єктів реальності протікають у просторі й часі. Інакше кажучи, будь-яка реальність на будь-якому етапі існування виявляє себе як певна даність, з одного боку, і має власну історію виникнення, розвитку і зникнення, – з іншого. Тому об'єктивну реальність потрібно вивчати і синхронно, і діахронно, тобто у просторовому і часовому вираженні.

Логічний метод розкриває рух об'єкта переважно у просторі, по горизонталі. Історичний метод показує рух об'єкта в інтервалах по вертикалі. В змістовному аспекті історичний метод розкриває конкретний світ явищ, а логічний – їх внутрішню суть. Логічний та історичний методи у військовій історії можуть виступати як окремо, так і в єдності, при якій провідну роль відіграватиме один з них. Ці методи використані автором для розкриття історичних коренів військової символіки та показу їх внутрішньої суті і єдності у розвитку процесу становлення української державності.

Для дослідження об'єкта пізнання використовується метод сходження від конкретного до абстрактного і метод сходження від абстрактного до конкретного, що дає змогу перейти від обмеженого знання до повнішого й глибшого змістовно-конкретного теоретичного знання. Природна і суспільна реальність не складається з окремих та ізольованих предметів, явищ і процесів, а є сукупністю взаємопов'язаних та взаємодіючих об'єктів, певним цілісним, системним утворенням. Всі системи мають свою будову, структуру і функції.

Характерною рисою системного методу є не його цілісність, а саме системність, спрямованість на вивчення системної сторони і природи об'єктивної реальності. Застосування цього методу автором дозволило представити процес становлення військової символіки в цілісності і як складову частину загального процесу становлення символіки України. Головними конкретними методами системних досліджень є структурний і функціональний аналізи. Перший спрямований на розкриття структури систем, другий – на виявлення їх функцій. Цей метод дав змогу показати структуру системи військової символіки та її функції.

Історична реальність характеризується спільними рисами, і тому можна виокремити основні методи військово-історичного дослідження, а саме: історико-генетичний, історико-порівняльний, історико-типологічний, історико-системний. У військово-історичному дослідженні всі ці методи перебувають у діалектичному взаємозв'язку, доповнюють один одного. Це дає змогу забезпечити об'єктивність і правдивість пізнавального процесу. При їх застосуванні використовуються й інші – загальнонаукові методи – аналіз і синтез, індукція і дедукція, опис і вимір, пояснення тощо. Вони вже виступають як конкретні пізнавальні засоби, необхідні для реалізації підходів і принципів, що лежать в основі провідного методу [12, с. 10].

Історико-генетичний метод дозволив автору показати причинно-наслідкові зв'язки і закономірності історичного розвитку військової символіки в їх безпосередності, а історичні події та особистості охарактеризувати в їх індивідуальності й образності. Важливий і поширений метод наукового пізнання – історико-порівняльний. Його застосування виправдане самою структурою роботи автора і допомогло визначити істотні ознаки, типологію і стадії порівнюваних історичних періодів розвитку української військової символіки.

Виявлення істотних ознак, на основі яких має проводитися історико-порівняльний аналіз, а також типології і стадіальності порівнюваних явищ найчастіше потребує спеціальних дослідницьких зусиль і застосування інших загальноісторичних методів, насамперед історико-типологічного та історико-системного. Застосування методу історико-порівняльного аналізу в поєднанні з історико-типологічним та історико-системним дало змогу повною мірою підтвердити логічний висновок про те, що військова символіка України хоча і схильна до впливу об'єктивних умов різних історичних періодів, веде свій початок від самої природи виникнення символічних визначень природних і суспільних явищ на ранніх стадіях зародження суспільних систем.

У системі історичних наук значне місце посідають спеціальні історичні дисципліни, які своєю розмаїтістю об'єктів і предметів вивчення, вироблення методик і технологій дослідження стоять на межі з іншими науками. Зв'язок минулого із сучасністю забезпечується втягненням до наукового пізнання та історичного дослідження нових джерел. Саме допоміжні історичні науки дають найбільш ґрунтовну оцінку джерелам [27, с. 4].

Загальновідомо, що геральдика, або в українській інтерпретації – гербознавство вивчає історію використання гербів, їх походження, розвиток, закони складання й художнього оформлення та генезис самого процесу герботворчості. Основним об'єктом дослідження геральдики є герб як специфічне зображальне історичне джерело. Герб – це символічний пізнавально-правовий знак, конвенційний за суттю і складений за визначеними законами і правилами, вважає науковець Ярослава Іщенко [421, с. 146].

Історично герб мав стосунок до військового спорядження і первісно був військовим атрибутом лицаря. У цей період бойовий щит лицаря стає основою для розміщення геральдичних символів. З часом ця його військова функція була втрачена і він став основним елементом геральдики. Однак традиція символічного позначення війська не перервалася – відтепер символи наносяться на військовій

техніці. А власне герби у військових формуваннях України застосовуються мало, епізодично та безсистемно, зокрема, існує запроваджений 1997 року герб Внутрішніх військ (з 2002 р. – це герб Головного управління внутрішніх військ Міністерства внутрішніх справ України), герб Національного військово-історичного музею України та деякі інші.

На думку авторитетного знавця геральдики, голови Українського геральдичного товариства А. Гречила «запровадження гербів є більш ефективним і ефектним, їх легко можна адаптувати для нарукавних нашивок та інших сфер застосування. Проте різними залишаються принципи побудови цих гербів, їхнього оформлення. Іноді з першого погляду важко визначити, що такий знак належить саме військовому підрозділу, а не громадській організації чи фізичній особі. Тому ці питання слід врегулювати, розробивши системний підхід, визначивши принципи відображення в таких гербах місцевої символіки (наприклад, шляхом поділу щита та розміщення в одному з полів муніципальних знаків), а також розроблення єдиних позашитових елементів для відображення належності частини до конкретного роду військ чи служб Збройних Сил України (у т. ч. вирішення потреби запровадження різних рангових вінців, змісту написів на стрічках тощо), інших особливостей. Безперечно, із формуванням цілісної військової геральдичної системи потрібно буде переглянути прийняту тепер практику уміщувати на бойовому прапорі військової частини повну назву, можна замінити її гербом» [77, с. 80].

Основи наукової геральдики були закладені наприкінці XVII століття, коли її почали викладати у вищих навчальних закладах Європи. Згадки про українську міську геральдику початку XIV – XV століть є в багатьох європейських гербових збірниках. Українська геральдика почала розвиватися водночас з європейською. Джерела її знакової системи сягають давніх віків [83, с. 7].

Вексилологія, або прапорознавство вивчає прапори, стяги, знамена, хоругви, бунчуки, вимпели, штандарти та інші вексиліуми як історичні пам'ятки, досліджує їхній символічний зміст, а також розвиває на науковому рівні основи їх теоретичного і практичного застосування у сучасних умовах.

Історичні відомості про прапори на українських землях належать до часів Київській Русі та Галицько-Волинського князівства, що засвідчують писемні та інші джерела. У цей період традиції використання прапорів мали загальноєвропейський характер та власне глибоке історичне коріння. Значний вплив на українське військове прапорництво справили становлення та розвиток козацького війська. Під час національно-визвольної війни козацьке військо використовувало різноманітні прапори із зображенням зірок, хрестів, місяців, гетьманських або земельних гербів. Згодом із встановленням в козацькій державі військово-адміністративного устрою використовувалися полкові, сотенні, курінні та інші хоругви (корогви) й знамена. За часів гетьмана Кирила Розумовського у 1755 році було приведено до єдиного порядку зображення елементів на сотенних і полкових прапорах, виникає поняття національний герб (козак з мушкетом), який уміщували на лицьовому боці прапора, а на зворотному – полковий чи сотенний знак. На традиції козацького прапорництва спиралися дослідники, науковці під час опрацювання проектів сучасних військових прапорів, у основу прапорів військових формувань України було покладено символ часів козаччини – хрест.

Процес становлення української школи прапорництва та вексилології як наукової дисципліни розпочався з утворенням незалежної Української держави. На практичному досвіді відбувається розробка методології досліджень прапорів, створюється джерельна база, опрацьовується термінологія, ведуться наукові студії та дослідження, що закладають підвалини цілісної вексилологічної системи.

Предметом дослідження вексилології є генезис та процеси становлення всіх різновидів прапорів, з'ясування їхнього змісту й походження, вивчення взаємовпливів, оцінка історичного значення та соціальної функції, а основним об'єктом – різні види полотниць з нанесеними на них малюнками або інші, прикріплені до древка чи спеціального флагштока, символи, які мають розпізнавальне значення [421, с. 119].

Методологічну основу вексилологічних досліджень, як вважає А. Гречило, становить системний підхід до опрацювання матеріалу та вивчення предмету в контексті тих суспільно-політичних процесів і явищ, які найбільше впливали на його розвиток [421, с. 120]. Для вивчення військового прапорництва важливим є врахування традицій використання бойових прапорів військових частин і методів дослідження військової історії та військового мистецтва. Загальнонаукові методи є основою досліджень. До них залучається метод джерелознавчого аналізу у поєднанні з прийомами й елементами порівняльно-історичного, статистичного методів. Метод порівняння і систематизації дозволяє узагальнити основні типи прапорів, визначити їхні спільні та відмінні характеристики. Метод аналізу і синтезу дає змогу окреслити основні тенденції розвитку прапорознавства або вексилології.

За визначенням дослідників М. Дмитрієнко та Я. Іщенко, фалеристика комплексно вивчає історію заснування та функціонування орденів, нагородних медалей, нагрудних знаків, відзнак, значків та жетонів, досліджує процеси виникнення й розвитку нагородної системи, а також нагородну документацію та статистику в контексті розвитку суспільства [421, с. 486]. Фалеристика послуговується широким спектром різних методів дослідження: порівняльно-історичним, класифікації, систематизації та типологічним, залучаючи для вивчення методи й методики цілої низки інших галузей історичних знань [466, с. 16].

Емблематика досліджує емблеми – умовно-символічні зображення якихось понять чи ідей, що виконані у графічній або пластичній формі, мають конкретний зміст і не потребують спеціального тлумачення [421, с. 219]. Вона тісно пов'язана з геральдикою, вексилологією, фалеристикою, уніформологією, боністикою. Емблеми широко застосовуються у різних сферах суспільного життя – як атрибути влади, знаки власності, знаки розпізнавання, ремісничі клейма, цехові знаки, символи на печатках, у релігійних культурах тощо. На основі емблем сформувалися середньовічні герби.

Важливою емблематика є для українського війська та інших військових формувань. Емблеми використовуються на військовій формі одягу для позначення певного роду війська. Емблематика сприяє дослідженням у галузі воєнної історії, мистецтвознавства, релігієзнавства, допомагає визначити культурні та суспільно-політичні впливи, взаємозв'язок різних національних традицій.

Уніформологія вивчає генезис та розвиток форми одягу особового складу військових формувань. Офіційно або стихійно встановлена форма одягу вказує на належність військовослужбовця до певного військового формування держави, виду і роду військ, позначає військове звання. Форма складається з предметів обмундирування, спорядження і знаків розрізнення, встановлених для військовослужбовців. Ці складові уніформи в їх історичному розвитку є об'єктом вивчення уніформології [375, с. 5].

Дослідник Є. Славутич вважає, що до предмета уніформології входять такі питання вивчення історії мундира, як фасон та його зміни, колір, конструктивні особливості і склад матеріалів предметів військового строю, їхня вартість, технологія виготовлення, спосіб носіння; походження й запровадження у війську як певних комплексів одягу, так і окремо взятих предметів обмундирування й амуніції, причини, умови і наслідки цього процесу; утилітарні і символічні функції військових одностроїв та їхніх елементів; порядок заготовлення обмундирування і спорядження та забезпечення ними військ [421, с. 479].

Початок 1990-х років ознаменувався активізацією процесів національного відродження, посиленням уваги до історико-культурної проблематики, а також пошуком нових підходів до формування символіки для оновлених Збройних Сил молоді Української держави. Розпочався процес відродження українських військових традицій, вивчення віх минулого українського війська і зокрема військового однострою [377, с. 75]. Однак, незважаючи на очевидні досягнення у дослідженні українського військового костюма, ще не завершено процес формування теоретичних засад української уніформології як наукової дисципліни.

Отже, методологічною основою монографії стали засади наукової об'єктивності та історизму, системності і комплексного вивчення проблеми. Автор у процесі дослідження застосував, як один з найголовніших принципів дослідження, принцип історизму, що дає змогу простежити виникнення, формування і розвиток процесів та подій у хронологічній послідовності з метою виявлення внутрішніх і зовнішніх зв'язків, закономірностей та суперечностей. Цей метод дав змогу вивчати процеси формування та розвитку державної і військової символіки у діалектичній єдності, а отже здійснити комплексне дослідження процесу становлення та розвитку української військової символіки, виявити вплив державотворчих процесів на її формування протягом визначеного хронологічними рамками монографії періоду.

Автор намагався використати те, що вже було досліджено у вітчизняній та зарубіжній (діаспорній) історіографії з цієї проблеми і за допомогою порівняння та зіставлення дійти об'єктивних висновків. Принципом наукової об'єктивності автор керувався при аналізі історичних джерел, що відображали фактичні події й процеси. За допомогою системного підходу комплексно досліджувалася символіка військових формувань як єдине ціле. Історико-логічний метод дав змогу простежити процеси у послідовності і тісному взаємозв'язку, встановити закономірності, особливості й протиріччя. Критичний аналіз наукової літератури та джерел ліг в основу логічного пізнання символіки в цілому, а також символіки військових формувань зокрема.

Загалом, застосування автором основних методів та принципів військово-історичного дослідження у проблематиці військової символіки України дало змогу показати головні напрями розвитку сучасної геральдики, вексилології, фалеристики, уніформістики та символіки у цілому.

РОЗДІЛ 2

ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ СТАНОВЛЕННЯ СУЧАСНОЇ ВІЙСЬКОВОЇ СИМВОЛІКИ

2.1. Військові традиції та символіка Давньої доби

Українська символіка має давню і складну історію. В історичній науці утвердилася думка, що символіка у тому чи іншому вигляді постає, власне, зі з'явою стабільних етнічних груп. Символізм у житті та побуті стародавнього населення відігравав визначальну роль. Бачення побудови світу та місця людини у ньому трипільці відображали на предметах побуту. Безліч артефактів трипільської культури свідчать про найбільше піднесення духу архаїчної цивілізації мідного віку, що знайшло своє відбиття саме у сакральному світі, створеному трипільцями. Магічні символи та сакральні образи широко представлені в артефактах трипільської культури. На основі артефактів можна створити лише певні моделі, які стосуються окремих аспектів духовного світу давнього суспільства. Археологічні дослідження свідчать про єдність символів трипільської культури. У цій єдності знаходимо вбачаємо форму символічної культури та відображення воїнських традицій суспільства, втілених у чоловічій фігурці з перев'язю [109, т. 1, с. 395].

Однією із найяскравіших сторінок історії давньої доби є скіфський період. Скіфське царство виникло на території Північного Причорномор'я у VII ст. до н.е. внаслідок переселення племен скіфів, яких витіснили масагети воєнною силою з Азії. Кіммерійці, що мешкали тут, відступили до Малої Азії. Скіфське суспільство поділялося на кілька великих племінних об'єднань, кожне з яких очолював цар. Панівне становище в країні належало скіфам царським, котрі вважали решту населення своїми рабами. Володар царських скіфів, ймовірно, був верховним царем усієї держави [247, с. 14]. Влада царів обмежувалася радою старійшин, іноді відбувалися і більш представницькі збори населення, де вирішувалися найважливіші питання внутрішнього та зовнішнього життя, вважає видатний учений, археолог Б. Мозолевський.

Ідеологічні уявлення скіфів базувалися на загальноіранській основі і мали характер міфологічно-релігійної свідомості. За Б. Мозолевським, всесвіт за цими уявленнями у скіфів складався із трьох сфер, ті ж, у свою чергу, мали потрійну структуру. Такій системі відповідав розгалужений пантеон божеств, кожне з яких мало визначену функцію. Відповідно до цих уявлень, потрійну структуру мали і суспільні організації скіфів – три суспільні стани, три царства під владою трьох царів тощо.

Підтвердження цьому учений віднайшов у 1971 році в кургані Товста Могила, що на Дніпропетровщині, де було відкрито золоту царську пектораль (нагрудну прикрасу). Багаторічні дослідження дали змогу стверджувати, що пектораль – не лише шедевр мистецтва, а й концептуальний виріб культового призначення, композиція якого відбиває космогонічні уявлення скіфів – їхню концепцію потрійності світобудови, втілену у трьох поясах оздобу. Усі три плани композиції пекторалі, накладаючись один на одного, зливаючись між собою і посилюючи один одного, підносять пектораль до рівня творів величнього симфонічного звучання, – згущених символів духовних пошуків людства [247, с. 173].

Найбільшої могутності Скіфія досягає в IV ст. до н.е., коли могили степовиків з'являються навіть на широті Києва. Це піднесення пов'язується з іменем славнозвісного царя Атея, який об'єднав усі скіфські племена в єдину державу [247, с. 15].

Військова організація скіфів збігалася із соціальною. Структурно вона об'єднувала військові з'єднання трьох басилій, в які входили загони областей-архе та номів Скіфії. Загін поділявся на менші структурні компоненти, основою яких були сімейно-родинні групи [86, с.184]. Війни за участю скіфів численні, вони стали основою їхнього життя. Військовий історик В. Грицюк описав і проаналізував війни скіфів у їх хронологічному порядку та за регіонами розгортання й перебігу [86, с. 186]. Найвідоміші в історії – це війна із кіммерійцями, похід скіфів у Передню Азію та панування там понад чверть століття, скіфо-персидська війна, коли цар персів Дарій I Гістапс здійснює похід у Скіфське царство, війна із фракійцями та македонцями і загибель царя Атея, якому було понад 90 років, у битві із військом македонського царя Філіппа II, батька Александра Македонського, набіги скіфів на Тамань тощо. У стародавньому світі скіфське військо здобуло славу непереможного.

В основі скіфської військової символіки лежать народні і військові традиції. Атрибутика скіфського війська була покликана символізувати становище воєнних старшин у військовій організації. Окреме місце посідала парадна зброя скіфів, захисне озброєння та спорядження, при виготовленні яких використовувалися коштовні метали і каміння. Символом різних рівнів влади слугували особливі головні убори, пекторалі або гривні, коштовні сокири, булави й шестопери. Парадні сокири могли бути як ознакою влади, так і жезлами воєначальників. Булави та шестопери відігравали сакрально-репрезентативну роль. Вони засвідчували високе суспільне становище їх власників. Скіфські воєнні значки на довгих жердинах застосовувались для управління підрозділами в бою.

В Україні чимало науковців вивчають історію скіфів. Це, зокрема, А. Мелюкова, В. Бережинський, Ю. Болтрик, О. Фіалко, В. Мурзін, В. Ключко, Б. Мозолевський, С. Скорий. Дослідженню військової історії скіфів присвятив своє життя видатний український археолог, професор Євгеній Черненко. Традиції скіфів так захопили ученого, що він просив поховати його прах у водах скіфської річки Борисфен. Це зробили його учні та колеги у 2007 році. До сфери наукових інтересів Є черненка потрапили як зброя та обладунки скіфів, так і їхні битви та війни. Він першим дослідив військову справу скіфів. Його наукову діяльність у цій царині продовжили послідовники. С. Ольговський вивчив військові звичаї скіфів, їх озброєння та війни [315]. В. Грицюк узагальнив погляди науковців на комплекс озброєння та спорядження скіфського війська, проаналізував його організацію, склад, функціональну структуру [86]. На основі аналізу наукових знань про війни, в яких брали участь скіфи, учений виявив особливості скіфського воєнного мистецтва.

Усі дослідники так чи інакше зачепили тему символіки війська скіфів та їх традицій. Безперечно, усю інформацію про скіфські звичаї історики почерпнули з грецьких джерел і переказують її у тому чи іншому контексті. Очевидно, не оминути цього підходу і при розкритті теми символізму військового життя скіфів. С. Ольговський вказує на те, що одним із святих предметів для скіфів є зброя –

сокира в одному випадку і старовинний меч в іншому. Як він стверджує, сокира є не тільки бойовим знаряддям, а й символом військового укладу життя скіфів, символом влади, своєрідним скіпетром [315, с. 63]. У релігії скіфів чільне місце посідали військові культу. За Геродотом, скіфи не мали звички споруджувати своїм божествам храми чи капища. І тільки одному божеству Аресу вони, приносячи жертви, зводили із хмизу велику піраміду чи капище з чотирикутним майданчиком на горі. У центрі майданчика встановлювали стародавній меч. Це і був кумир Ареса [315, с. 83]. З мечем пов'язувався культ бога війни Арея. Лукіан Самократський відзначав, що скіфи давали клятву на мечеві [86, с. 68]. Мечі зустрічаються і на високих курганах, а це свідчить про застосування релігійної традиції при похованні воєначальників та царів. І донині, не тільки в українській військовій символіці, меч є одним із основних геральдичних символів, щоправда, позбавленим релігійного змісту.

Ще з часів неоліту булава, окрім звичайної бойової функції, виконувала роль символу влади – скіпетра, зауважує С. Ольговський. Він підкреслює, що не дарма греки називали командний склад скіфського війська «скептухами», тобто «скіпетроносцями». Останнє, ймовірно, було перекладом скіфської назви воєнної знаті в цілому і виявлялося у носінні скіпетрів – булав, шестоперів, наvertів у вигляді клевців або сокир. Скіпетри слугували символом статусу і рангу [315, с. 113], булави та шестопери – знаком високого суспільного становища їх власника [86, с. 74]. У сучасній військовій символіці України булави теж мають значення високого статусу військовослужбовця або установи.

У скіфів було немало військових обрядів – побратимства, відзначення першої перемоги воїна, із яким пов'язаний звичай знімати скальпи з черепів убитих ворогів. У кого на вуздечці виявлялося найбільше скальпів, той вважався найдоблеснішим воїном [315, с. 84]. У військових старшин були жердини, на яких воєнні відзнаки господаря возили за ним «ординарці». Побутує думка, що для збереження значної кількості таких відзнак військова верхівка використовувала великі золоті «ворварки» [86, с. 83]. Звичайно, тут можна провести аналогію із фалеристичною традицією відзначення воєнних заслуг.

Проаналізувавши матеріали з військової символіки періоду Скіфського царства, можна дійти висновку, що із поступом суспільних відносин у давні часи, розвитком методів господарювання виникає гостра потреба у їх забезпеченні засобами виробництва. Це потребувало пошуку нових джерел поповнення матеріальних запасів, збільшення пасовищ та обміну або торгівлі продукцією.

У свою чергу об'єктивні обставини розвитку давнього суспільства диктували необхідність становлення сильної воєнної організації, вироблення стратегії і тактики застосування війська й ведення війни у цілому. На основі цього виникає потреба означення військових загонів та запровадження знакової системи управління ними. Ця система базувалася і виростала на загальних традиціях давнього суспільства й тісно пов'язана з індивідуальними особливостями світосприйняття. Таким чином, слід наголосити на тому, що скіфи застосовували у своїй військовій діяльності символіку, яка базувалася на їхніх уявленнях про побудову світу. Власне самі символи взяті скіфами з життя і вписані у традиції та звичаї, які мають у свою чергу прикладний, функціональний характер.

2.2. Бойове значення військової символіки у війську Київській Русі та Великого князівства Литовського

Дослідники військових традицій Київської Русі відзначають наявність розвиненої знакової системи управління княжим військом. До важливих елементів системи належить прапор. Прапор завжди вважався військовою святинєю, під якою об'єднуються вірні своєму обов'язку воїни, йдуть з ним у бій.

Походження прапора і пов'язані з ним поняття губляться у глибокій давнині. Військовий історик В. Бережинський, вивчаючи питання появи на Русі прапора, звертається до різних версій дослідників [14, с. 10]. Одні з них вважають, що традиція використання прапора потрапила на Русь із кочівниками, інші – із варягами, треті є прихильниками запозичення русами прапора у Візантії.

На прапорах кочівників були зображені не тільки хрести, але й інші символи, такі як голова вовка, лебідь, олень. Змій правив за загальний тотемний знак, рівносторонній хрест – за тотемний знак улусу Керей. Прапор вважався святинєю. Він символізував духа – покровителя роду, який давав перемоги. У Європі прапори тюркського походження з'являються у IV ст. [3]

У VI – на початку VII ст. бойовий прапор став незмінним атрибутом війська Візантії. Крім того він виконував функції засобу управління військом та його окремими підрозділами у бою. У праці полководця Маврикія «Тактика і стратегія» застосуванню прапора, його символіці відводиться чільне місце [14, с. 11 – 12].

На Русі східні слов'яни для відзначення місця в бою князя-воєначальника спершу користувалися «чілкою стяговою» – піднятим на високому держалні жмутом трави чи пасмом кінського волосся, що дає змогу провести аналогію із військовими традиціями скіфів.

Про військові прапори княжої доби розповідають писемні і мистецькі твори – літописи, біографії («Житіє Бориса і Гліба»), поетичні твори («Слово о полку Ігоревім»), мініатюри Радзивілівського (Кеніксберського) літопису XV ст., де зображено княже військо, й Лицьового ілюмінованого ізводу XVI ст.

Деякі дослідники вважають, що то були не знамена [9; 351; 174, с. 37], а своєрідні воїнські значки, подібні до тих орлів, що ними послуговувалися у давньоримському війську [174, с. 37]. Знамена і на Русі, і в Центральній та Західній Європі з'являться лише через кілька століть. Серед істориків побутує думка, що стягами також іменували воїнські з'єднання: полки та їх частини [215, с. 390]. Таке припущення ґрунтується на свідченні літописця про те, що переможене Новгородським князем Мстиславом Мстиславичем на Липиці 1216 року військо ростово-суздальських князів мало 30 стягів: у Юрія Всеволодича їх було 17, а у його брата Ярослава – 13 [338, т. 4, с. 193].

Найповнішим джерелом про стяги (прапори) княжої доби є саме вказані мініатюри Радзивілівського літопису XV ст., які, очевидно, виконані на основі давніх оригіналів. Щодо конструкції давньоруського стягу, то він складався з древка, прикріпленого до нього шматка тканини (полотна) чи іншого предмета і верхівки, або наверхня, насадженого на древко. Наверхня стяга відіграло велику роль у визначенні приналежності загону. Його робили здебільшого із заліза досить великим, чітких обрисів, які добре розпізнавалися здалеку. Гострий стрижень наверхня вбивали у древко і стяг таким чином отримував завершення у вигляді певного варіанту тризуба.

На Радзивіллівських мініатюрах як наверхів використано християнський хрест, але це вже було в добу християнізації Русі. Нижче від наверхів прикріплювали бунчук, або «чілку стягову», – фактично велику китицю, що оточувала древко з усіх боків. Низ древка мав спеціальне вістря, або «втік», щоб легше було водружати стяг прямо в землю [351, с. 179].

Колір прапора на Русі міг бути різним, але перевага надавалася червоному. У язичницькій символіці ця барва означала військовий початок. Саме її уживали як основну на щитах, стягах та вітрилах. У «Слові о полку Ігоревім» читаємо: «черлен стяг, біла хоругов, черлена чілка, сріберне стружіє – хороброму Святославовичу» [414, с. 13; 412, с. 12]. Червоний колір був популярний і у половців, чий стяг передано князю Ігорю як трофей.

Найдавніші прапорні полотнища були трикутно-клинові, досить довгі, прикріплені до держака або безпосередньо бічним кінцем чи прямокутно на перекладині держака. На зламі XIII і XIV ст. з'явилися чотирикутні прапори з клиновими полотнищами на вільному кінці. Полемізуючи з І. Крип'якевичем [179, с. 71] про типи прапорів на Русі, історик В. Бережинський доходить висновку, що однотипними вони не були [14, с. 14]. Найчастішими прапорними зображеннями ставали небесні світила та княжі родові тризуби-двозуби.

Стяг зазвичай охороняв спеціально призначений дружинник. У руському війську його доручали якомусь авторитетному воїнові, котрого джерела називали «стяговником». Втрата стягу ставала ганьбою, – так само, як і втрата прапора у пізніші та сучасні часи. У 1169 р. воєвода князя Михалка Юрійовича (сина Юрія Долгорукого) Володислав бився з половецькою ордою у Переяславля Руського. Лаврентіївський літописець емоційно розповідає: «Сталася запекла січа, і порубали стяговника нашого». Воєвода «вирішив відбити стяг Михалків і настромити на прилбицю і, згуртувавшись, кинулися на половців і стяговника половецького порубали» [174, с. 38]. З цього тексту бачимо: стяги побутували й у половців, що також свідчить про загальноприйняті на той час правила воєнного мистецтва.

Княжі прапори відрізнялися один від одного кольором полотнища, а також іншими відзнаками, за якими впізнавали, чиє військо. Як свідчать історичні джерела, червоний колір був характерний для давніх прапорів практично усіх народів. Він якнайкраще відповідав задуму підкреслити могутність володаря. Окрім червоних, були прапори білі і блакитні, рідко жовті, існували також кольорові сполучення.

Цікавий матеріал щодо кольорів прапорів містять мініатюри Радзивіллівського літопису. З 617 мініатюр на 168 є 213 зображень прапорів. На 147 мініатюрах стяги червоні, на решті – сині, зелені, брунатні або білі. Червоний колір на цих мініатюрах мають і більшість щитів воїнів, значно рідше зустрічається жовтий, ще рідше – інші кольори. На мініатюрах «Життя Бориса і Гліба» щити також червоні, а прапори – червоні і сині [9, с. 20, 63–66, 127, 175].

Як зазначає М. Котляр, особливо важливими є наукові дослідження мініатюр Радзивіллівського літопису, проведені А. Арциховським та О. Подобєдовою. На думку цих учених, багато ілюстрацій ізводу, складеного наприкінці XV чи на початку XVI ст., створено на основі рисунків, що беруть

початок у кінці XII або першій третині XIII ст. Як писав пізніший дослідник, «точність передання форм древніх предметів ілюстраторами Радзивілівського літопису неодноразово встановлена А. Арциховським. Це дозволяє поставитися з більшим довір'ям до зображення знамен» [174, с. 38]. Проте знамена в Лицьовому ізводі XVI ст. все-таки зображувалися відповідно до прийнятого в ньому умовного канону, далекого від дійсності.

Пізніше, в період входження українських (руських) земель до складу Великого князівства Литовського, на прапорах дружин українських земель у широкому вжитку було поєднання жовто-блакитних кольорів. Це засвідчено, зокрема, в ході славнозвісної Грюнвальдської битви 1410 р., в якій об'єднані сили слов'янства і прибалтійських народів розгромили німецьких рицарів. Активну участь у ній брали представники українського народу. Польський історик Ян Длугош (XV ст.), перелічуючи склад війська, зазначав, що короґва Львівської землі «мала на прапорі жовтого лева, що ніби дереться на скелю, на лазуровому полі», Перемиської землі – «жовтого орла з двома головами, оберненими однаково в різні боки, на лазуровому полі», прапор Подільської землі прикрашали зображення сонця на білому полі [363, с. 16].

Військові прапори за княжої доби виконували ряд важливих функцій. Їх використовували, передусім, як умовні знаки: панування над країною, оволодіння містом чи фортецею, місцезнаходження полководця, управління битвою. Велике значення мали стяги на всіх етапах воєнних дій. Перед битвою, розміщені на видному місці, вони позначали пункт, де військо шикувалося у бойовий порядок. Саме у цьому значенні літописці вживають термін «возволочити», або «поставити стяг». Щодо противника, захопленого зненацька, який не встиг вишикуватись, казали, що він «не мог стяга поставити» [179, с. 71; 351, с. 171].

Місце збирання війська для походу визначалося водруженням стяга. Путивль, збірний пункт військ Ігоря Святославича, так описав автор «Слова о полку Ігоревім»: «Комони ржуть за Сулою, звенить слава в Києве, труби трубят в Новеградє – стоять стязи в Путивле: Игорь ждет мила брата Всеволода» [412, с. 11; 414, с. 9]. У поході стяг знаходився у головній частині загону. Стяговик тримав стяг або їхав перед ним [351, с. 171].

На початку бою стяг піднімали над військом – це був урочистий знак, що битва починається. Це звалось «поставити стяг»: «наші стали перед валом і поставили стяги свої» (1093 р.), «половці налякалися – не змогли навіть стяга поставити» (1107 р.) [122, с. 48].

Під час бою прапори знаходилися на найпочеснішому місці під охороною дружини. Біля них розгорталася найзапекліша боротьба, адже захистити прапор було справою честі. «Стрільці з обох сторін зударилися, і був бій завзятий, і нашого стяговника порубали, і стягову чілку зі стягу зірвали», – читаємо в літописі під 1169 р. «Марцель (угорський воєвода) хоругву свою покинув, і Русь узяла її, і був насміх великий над Марцелем», – засвідчує Галицький літопис 1208 р. [122, с. 48].

Захоплення стягу противника мало доволі зурочий вплив на вороже військо і часто негативно впливало на хід бою. Про це, зокрема, свідчать події найбільшої в історії Русі Ярославської битви на р. Сян 17 серпня 1245 р. Як

розповідає літопис, коли князь Данило, який очолював галицькі і волинські полки, з воями пробився в групу ворогів, де був предводитель (ватажок) угорського війська Філя «і розтрощив військо його, і хоругов його роздер навпіл. Побачивши це, Ростислав (зять угорського короля Бели IV) побіг, повернули угри навтікача» [217, с. 403; 174, с. 39].

Перемога над ворогом знаменувалась високо піднятим або водрудженим стягом. Коли у 1238 р. князь Данило звільнив від угрів місто Галич, він «на знак побіди поставив на німецьких воротах хоругов свою» [217, с. 403; 174, с. 393]. Це правило було загальним у військах й інших держав того часу. У Галицько-Волинському літописі знаходимо згадку про взяття татарським військом на чолі з Бурундаєм міста Судомиру у землі Лядській: «Татарове же начаша лествици приставливати къ городу, и тако полезоша на городъ. И напередъ же възлесто два татарина на городъ с хороговью...» [53, с. 138].

Навпаки, похилений або навіть повергнутий стяг засвідчував поразку. Про це читаємо в «Слові...»: «Бишася день, бишася другий, третьяго дня к полудню подоша стязи Игоревь» [413, с. 16]. Проте і реальне падіння, зникнення стяга мало в бою не лише практичне, а й моральне значення. Тому в рукопашній сутичці прагнули «подсечь» стяг ворога, вивести з ладу стяговика [338, т. 2, с. 208]. Про загін, який зрадив союзників і залишив поле бою, говорилось, що він «поринул стяг»; «хощем поринути стяг, побегнути с полком своим в Киев» [338, т. 2, с. 325].

Відомо, що в бою розгорнуті стяги вказували на місцезнаходження загонів, їхній рух, навіть наміри. За рухом стягів зазвичай спостерігали впродовж усього бою. У перебігу запеклого бойовища з угорським військом та загонами бунтівних галицьких бояр у 1233 р. Данило Романович, котрий бився в першому ряду свого полку, «побачив, що стяг Василька [його брата] стоїть і добре той б'ється, і угрів жене, вихопив свій меч й пішов братові на допомогу». У цьому тексті з Галицько-Волинського літопису стяг, що стоїть, стяг, який видно здалеку, засвідчує стійкість і мужність Василька Романовича та його полку. У наведеній цитаті слово «стяг» може вживатися також стосовно загону, який перебував під командуванням князя Василька [174, с. 39].

Якщо термін «стяг» означав воїнський значок і символізував військо взагалі, то поняття «хоругва», на думку дослідника М. Котляра, мало більш індивідуальний характер: хоругва була власністю того чи іншого князя, а в багатьох випадках – ознакою його особистого полку. Як приклад, у 1238 р., після двадцятилітньої боротьби за відновлення Галицько-Волинського князівства, Данило Романович урочисто вступив у Галич: «Данило же увійшов до свого міста, і прийняв стіл свого отця, і показав перемогу, і поставив на Німецькій брамі свою хоругву» [174, с. 39].

Іноді цією обставиною користувалися для воєнних хитрощів. Наприклад, Володимир Мономах не брав участі в 1096 р. в битві при Колокші, але послав своєму сину Мстиславу, який очікував нападу Олега Святославича, свій стяг. Мстислав дав цей стяг воєводі, який командував правим флангом і мав завдання оточити противника. У вирішальний момент стяг був піднесений: «И напя стяг Володимирь и оузри Олег стяг Володимирь и вбося и оужась нападе на нь и на вои его... и видив Олег яко поиде стяг Володимирь и нача заходити в тыл его и вбося побеже Олег и одоле Мстислав» [338, т. 2, с. 229 – 230].

Отже, прапор у часи Київської Русі був важливим елементом військової символіки. Традиції його застосування запозичені у інших народів, найбільше у кочівників, з якими найчастіше зав'язувалися сутички. Водночас впродовж військової практики були вироблені і засвоєні власні методи використання прапора, його кольорової гами, форми та символічного значення. Прапор уживали як засіб управління військом, як важливий орієнтир у бою, як посадовий стяг князя і прапор підрозділу.

Подальше становлення української символіки пов'язане з періодом перебування колишньої території Давньої Русі у складі Великого князівства Литовського і Польського королівства, а пізніше – під владою об'єднаної польсько-литовської держави – Речі Посполитої. Не дивно, що з середини XIV ст. розвиток української символіки зазнавав великих впливів литовської і польської геральдичних традицій.

У правовому контексті питання, пов'язане із організацією у Великому князівстві Литовському військової служби регулювалося Литовським Статутом 1529 р., його другим розділом. Зокрема, у Статуті зазначалося, що «кожен князь, пан, дворянин, вдова, а також сирота, який досягнув повноліття чи не досягнув, і всякий інший чоловік, володіючий маєтком, у разі потреби з нами і з потомками нашими або при гетьманах наших повинен на війну ходити і відбувати військову службу відповідно до ухвали земської» [464, с. 86].

У Великому князівстві Литовському діяли Жовнірські артикули, ухвалені на Генеральному сеймі та затверджені гетьманом Григорієм Ходкевичем. Аналіз змісту Жовнірських артикулів приводить до висновку, що у війську Великого князівства Литовського зберігалися військові традиції часів Давньої Русі, пов'язані зі звичаєм «ставити хоругви». Так у восьмому артикулі йдеться про те, що «якби хтось поранив когось, хто перебував у хоругви під час воєнного походу, то такий має бути обезчещений і скараний на смерть», та у тринадцятому артикулі: «якби хтось під час битви чи сутички втік з-під хоругви...» [57, с. 392]. Отже, значення прапора у тактиці війська Великого князівства Литовського має таке саме значення, як і у війську Давньої Русі.

У цей час військова служба в українських князівствах базувалася на принципі землеволодіння: кожен, хто мав землю, мусив її захищати й виходити на війну на коні та в повному озброєнні. Власник маєтку виводив під прапор князя певну кількість озброєного люду. У XIV ст. українське військо являло собою ополчення з різних соціальних груп: передусім князів, бояр і «людей». Серед князів були удільні, котрі володіли на правах вотчини великими землями і носили титул «великих», та служебні, до яких належали нащадки васалів періоду правління Рюриковичів, давні литовські шляхтичі та вихідці з татарських родів, що прийняли підданство того чи іншого удільного князя [500, с. 15]. За прикладом великого князя литовського удільні князі мали власний двір – багатогранну військову структуру на зразок давньої княжої дружини, довкола якої і створювалося військо. Роль штабу, на думку науковця Б. Черкаса, виконувала рада, що складалася з родичів правителя, васальних або служебних князів і панів та представників церкви.

Мобілізація у Великому князівстві Литовському проходила за територіальними округами – намісництвами чи староствами. Окремі представники аристократії могли входити до війська князя під власним прапором [464, с. 145]. Коли військо виступало у похід, князь ділив його на полки. У військовому мистецтві важливим фактором був соціально-майновий статус. Князі, пани, зем'яни (бідніші бояри, які виводили на війну малу кількість вояків або несли військову службу персонально) [464, с. 146] стояли у перших рядах, а слуги і міщани розташовувалися позаду. Васали шикувалися за своїми сюзеренами. Таке розміщення мало свою логіку, адже заможні вояки володіли сучаснішою зброєю і кращими бойовими кінями. Це, у свою чергу, позитивно позначалося на силі атак [500, с. 19].

Виходячи з традиції організації війська у Великому князівстві Литовському, можна припустити, що роль прапора, як і у Давній Русі, є визначальною, і традиції його використання та символічного значення у битві продовжуються. Водночас особливістю є те, що на прапорах зображуються символи або великого князя, або удільного князя, а згодом, на початку XV ст. [83, с. 36], із розвитком європейської геральдики, – символи землі. А. Гречило вважає, що однією з функцій територіальних гербів було їхнє використання на земельних прапорах (хоругвах) під час військових походів і бойових дій [83, с. 44]. Відповідно, кожен військовий підрозділ ставав до битви під прапором із власною земельною символікою. Це підтверджують джерела, а надто праця Яна Длугоша «Клейноди королівства польського» та опис Грюнвальдської битви 1410 р. [83, с. 45], де подано інформацію про прапори усіх полків, що брали у ній участь, у тому числі і з українських земель [40, с. 92 – 99].

Тож, історичні джерела свідчать про загальноприйнятті на той час серед існуючих держав правила воєнного мистецтва. В основі символіки цього історичного періоду лежали князівські знаки, які відігравали роль особистих символів конкретного володаря, а у певному розумінні – й атрибутів влади чи державних емблем. Прапор, як елемент військової символіки, мав важливе практичне значення у збиранні війська, походах та під час бойових дій. Залишений на полі бою стяг свідчив про поразку. Збереження його було обов'язком усього війська, а втрата – ганьбою. Зазначимо, що ця традиція побутує в українському війську і нині. Водночас на відміну від стяга, що позначав військо взагалі чи його підрозділ, хоругва у Давній Русі мала більш індивідуальний характер і стосувалася того чи іншого князя або вказувала на його особистий полк. У сучасному розумінні виконувала функцію посадового штандарта. Особливістю періоду Великого князівства Литовського є з'ява на прапорах початку XV ст. символів землі, що пов'язано із традиціями європейської геральдики.

2.3. Застосування символіки у війську Козацької держави (XVI – XVIII ст.).

Українське козацьке військо репрезентувало збройні сили України у XVI – XVIII ст. Утворені на базі цих збройних сил державницькі формування (перша Запорозька Базавлуцька Січ 1590 – 1638 рр. та козацька держава Б. Хмельницького 1648 – 1657 рр.) з кінця XVI ст. почали називатися Військом Запорозьким. До козацьких клейнодів, тобто символів війська, належали: полкові прапори, сотенні значки, гетьманські бунчуки; військова музика –

литаври; атрибути влади козацької старшини – булави гетьманів, перначі полковників; тростини військових суддів, каламарі писарів. Козаки отримували прапори з різних джерел – від королів Речі Посполитої або від Московської держави, Російської імперії, Османської імперії, Кримського ханства, імперії Габсбургів, а то й обох одразу на знак їхнього перебування на утриманні держави-протектора. Наймаючись до складу європейських, та й не тільки, армій, козацькі загони отримували прапори як символи найманства. Нарешті, в ході Визвольної війни козацькі полки власним коштом «строїли» [211, с. 9], тобто виготовляли свої прапори різноманітних розмірів, форматів і кольорової гами.

Серед козацьких клейнодів [183, с. 3] – військових відзнак і бойових регалій, інших символів вояцької слави та гетьманських повноважень у період козаччини чільне місце займали військові прапори. Козацький період в історії українського народу налічує триста років. Початки його сягають далекого XV ст., коли в умовах литовського, а згодом і польського панування українці прагнули зберегти власну національну самобутність, стерегти свої кордони, боронити свою землю.

Розуміючи значення козацтва як у воєнному, так і в суспільно-державному форматі, литовські князі, а потім польські магнати намагалися використати його у власних цілях. Наймаючи козаків на воєнну службу, їм вручали військові символи. У деяких наукових джерелах згадується про Богдана Ружинського, котрий очолив козацьке військо у воєнних баталіях проти татарських наскоків. Очевидно, що цей ватажок користувався значним авторитетом у польських правителів. У 1575 році хроніст Варфоломей Попроцький видає панегірик, в якому згадує Ружинського як хороброго лицаря. Тим часом, королем Польщі 1 травня 1576 року було проголошено Стефана Баторія, коронованого сеймом Речі Посполитої у Кракові. Новий монарх віддає Ружинському королівське повеління: зібрати військо і негайно вирушити на боротьбу з Туреччиною. Цей похід завершився для козаків успішно, а Крим та Османська імперія ще довго тремтіли, згадуючи відчайдухів-запорожців. Відтак, козацьке військо було щедро нагороджене: отримало королівські привілеї. А Богданові Ружинському вручили клейноди – знамена, бунчук, булаву та військову печатку. У королівській грамоті зазначалося «... жалуем гетьману...клейнод сей, що добут працею і кровію козацькою» [113, с. 202]. За літописом гадяцького полковника Григорія Грабянки, вперше клейноди козакам були надані у 1576 р. польським королем Стефаном Баторієм: «...постави їм корогов і бунчук, булаву і на печати герб – рицер із самопалом, на голові ковпак перекривлений» [113, с. 202]. У літописі нічого не зазначено про кольори прапора та зображену на ньому символіку.

Хроніст Олександр Гваньїні наводить опис прапора, який бачив на київському замку у 1581 році. За ним київське воєводство має військову двокутну корогву зеленого кольору, з одного боку бачимо герб Великого князівства Литовського у червоному полі, а з другого – чорного ведмедя у білому полі [57, с. 420]. Історик С. Білокінь дещо видозмінив призначення розглянутого прапора як військового і неточно описує його [22, с. 6].

Михайло Антонович зібрав свідчення історичних джерел про спільний похід восени 1594 року Наливайка і Лободи на Молдавію. Там згадуються кармазинова із золотом короґва, що мала чорного орла, й друга з орлом білим. Ці прапори привезли із Праги послы цісаря Рудольфа II шляхтич Станіслав Хлопіцький і посол Ерїх Лясота [22, с. 5], знаний історик та мемуарист, який передав прапор кошовому отаманові Війська Запорізького (Базавлуцької Запорізької Січі) Богдану Микошинському [527, с. 126]. Один з польських біскупів писав на сейм 21 березня 1596 р., що Наливайко виступив у похід під цісарською хороґвою [243, с. 278]. Ці прапори, як і короґви, даровані козакам цісарем Максиміліаном і семигородським князем (з їх родовими гербами), запорожці потім втратили після поразки повстання під проводом Наливайка і Лободи [120, с. 86; 80, с. 51; 65, с. 47].

Пізніше гетьман Самійло Кішка у своєму листі до короля Речі Посполитої Сигізмунда III, посланому 11 (1) липня 1600 р. із Запоріжжя, теж просив «про знак, тобто хоругву». Ще згодом, у серпні 1618 р., до королівського табору під Звенигородом у Московській державі прибули козацькі послы з проханням про хоругву. Це прохання було задоволено: «хоругву їм через пана Магдаленського послано, булаву Сагайдачному, бубни» [243, с. 277].

З часом козаки були сформовані в окрему військову організацію, що складалася з полків і сотень зі своїм старшинським колом. Перша Запорозька (Базавлуцька) Січ утворилася в 1590 р. за підтримки короля Сигізмунда III і постанови сейму «Порядок щодо низовців і України» від 19 квітня 1590 р.. Польський король постановив запорожцям «поміщатися під бунчуком та при полкових хоругвах» [23, с. 120 – 129]. Це підтверджує й літопис Самійла Величка, що наголошує на запровадженні у козацьких полках і сотнях ступеня «військових товаришів» [42, с. 64]. Перша Запорозька (Базавлуцька) Січ проіснувала до березня 1638 р., позаяк за підтримки короля Владислава IV і постанови сейму «Ординація війська запорозького реєстрового» була знищена [425, с. 198 – 278].

Уже на початку XVII ст. влада козацьких гетьманів поступово поширювалася на значну частину українських теренів. Такі факти, наприклад, зафіксував Баркулабівський літопис кінця XVI – початку XVII століття: нібито у 1604 році король Речі Посполитої сповіщав турецькому султанові, що не має змоги покарати своєвільних запорожців, бо ті не коряться його владі [88, с. 14]. Отже, на той час козаки перетворилися на могутню воєнно-політичну силу, яку польська влада прагнула всіляко використати у своїй міжнародній політиці.

У цьому контексті значний інтерес становить московський похід війська гетьмана Петра Сагайдачного 1618 року на прохання польського монарха, аби запорожці допомогли порятувати його сина – королевича Владислава, котрого королівське військо кинуло напризволяще під стінами Москви. Козацька армія врятувала таки від полону спадкоємця престолу Речі Посполитої. Вдячний Краків прислав на Січ військові клейноди: булаву, бунчук, знамена гетьманської влади і гербову печатку. Збереглися відомості про прапори Чернігівської та Стародубської сотень «рицарства козацької служби» першої половини XVII ст. [151; 5, с. 279].

Перший опис дарованого прапора у своїй праці наводить дослідник Сергій Шаменков. У 1632 р. козаки І. Воропая одержали від російського царя прапор: «Тафта венеційская, опушка червлена, всередине два клини жовтих так один клин чорний, на чорному клину коло тафта червлена, тафти в ньому два аршини 6 вершків» [527, с. 126].

Відомий дослідник Юрій Мицик наводить текст анонімного листа від 18 лютого 1648 р., у якому йдеться про дії Хмельницького та подається опис прапора: Хмельницький закликає до себе бунтівниче козацтво, «притуляючи (до себе) червоною хоругвою з білим орлом та якимись від короля його мості, як він твердить, привілеями, рік тому даними, за якими дається вільність поля й моря». Історик припускає, що це був дарований королем Владиславом IV осавулу Війська Запорозьського І. Барабашу прапор, яким заволоділи повстанці. Інший знайомий історик українського козацького війська Іван Стороженко щодо цього висловлює сумнів оскільки, як він стверджує, І. Барабаш не міг його мати. На думку вченого, цей прапор, булаву й печатку мав комісар реєстрового козацького війська Ян Шемберг, котрий входив до складу командування (як радник С. Потоцького) сухопутної частини польського війська. Під час виконання умов капітуляції польського війська ці клейноди були передані Б. Хмельницькому 15 травня 1648 р. [425, с. 276 – 283].

Підтвердження вручення прапора І. Барабашу знаходимо у молдавській хроніці Мирона Костіна. Там описується епізод із проведення польським королем Владиславом IV таємної наради у квітні 1646 р. у Варшаві з підготовки війни проти Оттоманської Порти. Як повідомляє хроніст, «за волею короля найвищим над козаками було призначено Барабаша і дано прапор...» [24, с. 6]. Хмельницького король призначає наказним гетьманом задуманого походу.

Детальнішим є опис дарованого польським королем Яном-Казимиром прапора, що його передали Б. Хмельницькому в Переяславі 20 лютого 1649 р. польські дипломати. Ці останні вручили тоді гетьманові булаву й «червону хоругву з білим орлом і написом Ян-Казимир король». Є ще два прапори від 1651 р.: перший описаний, як і попередній, тільки додано, що на ньому були ще й два русинські хрести; другий мав синє тло із зображенням на ньому орла, наполовину білого, наполовину червоного [243, с. 277]. Ці відомості підтверджує літопис Самійла Величка. 4 червня 1649 р. Б. Хмельницький приймав посольство кримського хана під червоною короугою з білим орлом, двома руськими хрестами і написом польською: «отримана в лютому 1649 року від посольства короля Яна Казимира» [42].

Шляхтич Василь Борейко у своєму листі від 29 липня 1670 р. описує прапор гетьмана Правобережної України Михайла Ханенка, дарований йому польським королем Михайлом Вишневецьким: на темно-малиновому з фіолетовим відтінком полотнищі було намальовано жовтого орла і герби короля. Герб Вишневецьких добре відомий: на червоному тлі – білий півмісяць рогами донизу, на якому стояв хрест такого ж кольору, срібна зірка, а вгорі – жовті корона і хрест [243, с. 277].

До жалуваних монархами прапорів належать 30 хоругов з єрусалимськими хрестами, наданими козакам у 1683 р. папою римським Інокентієм XI для виступу проти турків. Турецький султан Мухаммед IV подарував два червоних прапори гетьману Петру Дорошенку. Інший султан подарував задунайцям 3-поміж символів

влади також і хоругву, на якій з одного боку на білому полі був золотий хрест, а з другого, на чорному, – срібний місяць [243, с. 278]. У 1709 р. «від турецького султана отримали козаки блакитно-червону корогву, на червонім тлі півмісяць і над ним срібна звізда, а на блакитному тлі золотий хрест» [527, с. 128].

Уперше російський уряд передав Б. Хмельницькому корогву від царя Олексія Михайловича для Війська Запорізького після Переяславської ради у січні 1654 р. [243, с. 277]. На ньому були зображені «Всемилоствий Спас», «Пресвята Богородиця в Покрові», святі Антоній і Феодосій Печерські і свята великомучениця Варвара [65, с. 48]. Під тим самим 1654 р. Павло Алепський згадує чорно-жовтий прапор гетьмана з хрестом. Зазначимо, що у 1655 р. у гетьмана було три прапори – із зображенням покровителя козацького війська архангела Михаїла, білий із гаптованим гербом Хмельницького та червоний. Зважаючи на сказане, хочемо наголосити, що ці роки є переломні у розвитку символіки козацького війська – з цього часу настає період активного застосування власної символіки.

Гетьману І. Брюховецькому від московського царя у 1665 р. було передано такий прапор: «писано обе сторони образ Спасов – Емануила, около Спасова образа по знамени звезді, на знамени сорочка сукна червчатого», «а цвета середина тафта червлена, опушка тафта зелена, по знамени круги, тафта лазоревая» [527, с. 126; 78, с. 51]. Дем'ян Многогрішний у 1668 р. також отримав від царя новий прапор із двоглавим орлом [527, с. 127]. Даровані козацьким гетьманам прапори царів із зображенням Спаса нерукотворного виготовляли на взірць прапорів московських полків – цим царський уряд намагався підкреслити перехід козаків під государеву руку. А посилаючи прапори із зображенням двоголового орла, московський цар трактує Військо Запорізьке як іноземну державу: хоча козаки вільні, однак вони піддані царя, тлумачить дослідник С. Шаменков.

Отже, вручені козацькому війську прапори від інших держав мали символіку цих держав і носили на собі знак підлеглості, належності козацького війська цим державам. Козаки шанували даровані прапори. Однак, були у них і власні уподобання, які базувалися на народних традиціях. Це добре виявилось під час Визвольної війни, що підтверджують історичні джерела й оригінали прапорів.

Перша згадка про власне козацькі прапори та їх кольори належить арабському мандрівникові Пулосу аль-Халебі (Павлу Алепському). Він описує прапор, який побачив під час зустрічі свого батька антиохійського патріарха Макарія із Б. Хмельницьким 20 червня 1654 р. у Богуславі: «на прапорі мінилися чорні та жовті смуги й було видно прироблений до нього (прапора) хрест» [81, с. 51; 80, с. 53].

Значного розквіту набуло українське військове прапорництво у легендарну козацько-гетьманську добу другої половини XVII ст. Про військові прапори часів Визвольної війни за браком відомостей важко скласти цілісне уявлення, однак можна стверджувати, що існувала ustalена система опрацювання та застосування прапорів. Протягом років постійно тривало збагачення, посилення національних ознак за формою і змістом, створення системи полкових, сотенних стягів, прапорів для військових походів. Серед геральдичних символів, що їх уживало козацтво на своїх прапорах, – сонце, місяць, півмісяць, шести-, семи-, восьмиконечні зірки, зброя, кола із

зображенням святих. Як приклад, на 36 прапорах запорозьких полків першої половини XVII ст. зображення Михаїла знаходимо 9 разів, Богородиці – 8, Миколая Чудотворця – 7, Георгія Побідоносця – 3 [119, с. 747].

Прапор із зображенням архистратига Михаїла був при Б. Хмельницькому під час другої облоги Львова. Ось як описує сучасник урочистий марш запорозької армії біля стін Львова восени 1655 р.: «Хмельницький їхав як гетьман козацтва Краківським передмістям повз темну браму на строкатому бахматі, за ним несено новий червоний прапор, бунчук з кінського білого хвоста... другий прапор, прикрашений зображенням Святого Михаїла. ...» [120, с. 86]. Зображення на головній корогві архистратига Михаїла за доби Б. Хмельницького дає підстави твердити, що цьому святому образу надавалося значення величного символу герба тогочасної України. Біле ж знамено із гаптуванням герба гетьмана «Абданк» свідчило, що він є одноосібний і незалежний управитель України. «За цими прапорами, – писав польський міщанин, – ішли інші корогви, більш-менш тридцять чотири. На них видно було герби майже всіх давніх воєводств і повітів – окрім нашого білого орла в короні...» [178, с. 252]. Спираючись на ці факти можна виснувати, що на той час символіка Речі Посполитої вже відійшла у минуле, а натомість постала власна символіка української козацької держави та його війська.

Аналізуючи унікальне історичне джерело – анонімну віршовану хроніку, написану у 1682 році невідомим сполонізованим шляхтичем-католиком із Поділля, Ю. Мицик знайшов у ній деякі дані про українські та кримські прапори під час Чуднівської битви восени 1660 року. Автор хроніки був очевидцем і учасником Чуднівської битви, коли війська Речі Посполитої та кримського ханства з частиною українських козаків, вірних колишньому гетьману Івану Виговському, завдали важкої поразки московським військам під командуванням боярина Б. Шереметьєва та корпусу лівобічних козаків на чолі з переяславським полковником Т. Цецюрою.

У хроніці, зокрема, йдеться про те, що гетьман І. Виговський разом зі своїми союзниками здійснили візит ввічливості командувачу кримських та ногайських військ. Описуючи дану зустріч, автор хроніки звернув увагу на прапори козаків І. Виговського, на яких були зображені хрести та якісь слов'янські літери [240, с. 2].

При виготовленні прапорів вживалася найрізноманітніша гамма кольорів із урахуванням традицій конкретного регіону. На основі архівних джерел доктор історичних наук Ю. Мицик аналізує кольори прапорів козацького війська. Він виділяє червону, жовту, синю барви і відзначає, що ця проблема залишається дискусійною і українською вексилологією ще остаточно не вирішена [241, с. 2].

Найчастіше бачимо синій, білий, малиновий, жовтий, чорний та зелений кольори. Блакитні (сині) полотнища із золотими чи жовтими зображеннями хрестів і почасти інших знаків – небесних світил, зброї, святих Михаїла, Георгія та інших стали переважати у другій половині XVII ст. Запроваджуються композиції з предметів військового реманенту як символ слави та непереможності. Про повне домінування синього і жовтого кольорів можна стверджувати на основі аналізу 14 збережених прапорів доби Нової Січі. Зокрема, хоругва кошового отамана Григорія Федоровича-Лантуха була жовтого кольору із зображенням на ній шести восьмиконечних зірок [243, с. 278].

Лицьовий бік полкових і сотенних знамен мав уже нову емблему – лицаря-козака із самопалом у жовтому (золотавому) щитовому полі на блакитному полотнищі, зворотний – полкову чи сотенну емблему відповідного кольору з установленим зображенням. Тільки після скасування гетьманщини у 1764 р. козак із самопалом зникає з урядових печаток, але згодом з'являється на Кубані як знак чорноморських козаків [538, с. 11].

Історичних фактів щодо прапорництва козацького війська другої половини XVII ст. хоча й обмаль, але вони є яскравими свідченнями потужної соціокультурної системи поглядів на військову символіку. Вони стосуються або трофеїв, захоплених польським військом під час Визвольної війни, або походять від учасників тих подій з боку Польщі. Так, у Красному 21 лютого 1651 р. було захоплено «...між іншими воєнними приборами і хоругвами – одну багату хоругов... єдвабну, щирим золотом вигаптовану черниціями кийвськими», яка належала брацлавському полковнику Д. Нечаю. Під Берестечком польському королю доставили «...корогву китаичану блакитну з двома хрестами, прибиту до списа; посередині хвостів зелений шнур з волічки...» [359, с. 4], а загалом польські джерела називають 20 прапорів, серед них – червоного кольору з білим орлом та зображенням двох руських хрестів, і блакитного, на якому було зображено орла наполовину білого, наполовину червоного, його жалував козакам король Володислав у 1646 р. [527, с. 127]. Того ж таки 1651 р. майже десяток прапорів козаки втратили у боях під Васильковом під проводом Золотаренка та Гаркуші.

З архіву литовського гетьмана Януша Радзивілла український збирач Петро Дубровський придбав два документи з автентичними зображеннями і описом 25 прапорів, якими козаки користувалися у першій половині XVII ст. до 1651 р. Ці матеріали зберігались у відділі рукописів Державної публічної бібліотеки ім. М.Є. Салтикова-Щедрина. Вони містять опис і малюнки 12 прапорів Чернігівського полку та 12 прапорів Київського полку і кийвського самоврядування, значок, бунчук і древно, які були у Києві. Козацькі прапори вдалося захопити литовському гетьманові Я. Радзивілли у бою під Лоевим* і добути у Києві [358, с. 8].

У 1651 р. з Чернігівського і Ніжинського козацьких полків, якими керували М. Небаба та С. Подобайло, було виділено загін полковника Забіли. Четвертого червня, коли запорожці підійшли до Гомеля, оборонці міста побачили «...спершу корогву червону з білим хрестом і білою обвідкою; потім показалася друга, червона корогва, а коло неї три білі, й дві чорні і дві жовто – “облочисті...” (тобто блакитні)», під ними 8 тисяч козаків кінних і піших вибраного війська [81, с. 7; 527, с. 126]. Серед цих прапорів була й «полковнича корогва» Забіли [87, с. 284].

С. Леп'явко висловлює думку про те, що ці прапори стали військовим здобутком армії Я. Радзивілла у битві під Лоевим. З ним погоджується і Ю. Савчук [358, с. 28]. Аналіз історичних подій цього періоду та джерела свідчать про вірогідність такого факту.

* Після невдалої битви війська Я. Радзивілла захопили близько 40 прапорів, які згодом були вивішені в ко стелі св. Яна у Варшаві.

Четвертого серпня 1651 року Я. Радзивілл увійшов до Києва, зажадавши від жителів «корогви, армату (гармати) і ключі городові» (козацьке військо полковника А. Ждановича у ніч з 3 на 4 серпня залишило Київ). Серед трофеїв опинилися 12 прапорів, значок (прапорець), бунчук і древко.

Вперше зображення цих прапорів опублікував у 1963 р. вітчизняний історик Ярослав Ісаєвич [120, с. 87; 121, с. 24]. Усі вони і дотепер – єдине достовірне свідчення прапорових відзнак національно-визвольної боротьби українського народу другої половини XVII ст. З описів видно, що у тринадцяти прапорах переважають жовтий і білий кольори (по сім випадків), за ними йдуть синій і червоний (по шість випадків), чорний (чотири) і зелений (один). Три знамена становлять для нас особливий інтерес, позаяк на них зафіксовано зображення київського герба – куші. Форма більшості прапорів нагадує загальноприйняті на той час зразки.

Із 12 прапорів Чернігівського полку на десятих зображено хрест переважно у поєднанні з півмісяцем і зірками. Ця традиційна козацька символіка відбивала ідею захисту рідної землі від турецько-татарської навали. На одному полотнищі зображено святого Георгія. У чотирьох випадках червоний колір поєднувався з білим, у двох – білий із блакитним, ще у двох – сірий з білим, в одному – червоний і блакитний із жовтим, ще на одному – сірий і білий з блакитним. Траплялися також зображення чорного хреста, зеленої зірки і строкатої «штучки від намету» [120, с. 85].

Серед 12 прапорів, що були у Києві, є прапор із білим орлом на червоному полі – свідчення польського його походження. На окремих прапорах позначився вплив орнаментики Близького Сходу, що говорить про вплив традицій Кримського ханства або Османської імперії. На багатьох прапорах зустрічаємо сонце, місяць, зірки, характерні для символіки українського народного декоративно-ужиткового мистецтва. На одному з прапорів намальована рука з мечем на тлі неба із сонцем, місяцем та зірками.

Я. Ісаєвич робить висновок, із яким варто погодитися: більшість прапорів виготовили українські ремісники, які, з одного боку, користувалися загальноприйнятими на той час у Європі зразками, а з другого – широко застосовували мотиви, характерні для декоративного мистецтва українського народу [121, с. 25]. Слід доповнити цей висновок тим, що значна кількість прапорів, які дійшли до нас, свідчить про їх масове застосування у козацькому війську та у територіальній символіці міст, а також про розвиненість української вексилологічної школи першої половини XVII ст., що сягає своїм корінням народних традицій.

У результаті наукового дослідження Ю. Савчука встановлено, що 12 прапорів та бунчук із трофеїв литовського гетьмана Я. Радзивілла ще у XVII ст. потрапили до Швеції і збереглися до нашого часу. Вони перебувають у зібранні воєнних трофеїв шведських королів у Національному музеї воєнної історії в Стокгольмі [358, с. 47; 6, с. 273; 462, с. 1137]. Серед них шість прапорів Чернігівського полку та шість прапорів вчений вірогідно відносить до Київського полку та військових загонів київського міського місцевого самоврядування [358, с. 48]. На основі наукових студій, проведених Олексієм Сокирком, можна висунути гіпотезу про їх приналежність до охотницького або найманого війська.

Перші наймані відділи з'являються ще за часів гетьманування Б. Хмельницького [417, с. 108]. Однак відсутність у джерелах достатніх відомостей про символіку цього війська у XVII ст. потребує додаткового пошуку, аби підтвердити таке припущення.

Наукову, культурно-історичну та суспільно-політичну значущість виявленої та дослідженої Ю. Савчуком колекції козацьких прапорів важко переоцінити. Наявність артефактів, результати досліджень та висновки історика допомагають відчутти подих епохи, зробити порівняльний аналіз із проведеними науковими студіями, а, головне, спонукають по-новому поглянути на історію українського козацтва.

Серед інших у Національному музеї воєнної історії у Стокгольмі зберігається унікальна реліквія українського народу – прапор гетьмана Б. Хмельницького. Він являє собою полотнище білого кольору, оздоблене по периметру лиштвою. У центрі зображено коло, посередині якого розміщено хрест в обрамленні восьми (по чотири з кожного боку) золотих і двох червоних зірок (за орієнтир розташування полотнища обрано вміщений на ньому напис, тобто воно описується розгорнутим донизу від горизонтально розташованого держална). Дещо нижче останніх містяться червоні літери: ліворуч од глядача – «Е.К.», праворуч – стертий напис, прочитати який зараз вкрай важливо: один з копіювальників відтворив його комбінацію букв «МЛО». Під хрестом – півмісяць рогами догори. Обабіч кола містяться золоті літери. У горішній частині: ліворуч од глядача – «Б», праворуч – «ХГ». Долішній: ліворуч – «В», праворуч – «З».

Схоже, що буквені скорочення є ініціали Богдана Хмельницького та аббревіатурою гетьманського титулу. Це документує тодішню практику як на теренах Корони Польської, так і землях Великого Князівства Литовського: Б. – Богдан, Х. – Хмельницький, Г. – гетьман, В. – війська, З. – запорозького, Е.К. – Єго Королівської, МЛО – милості [155, с. 128].

Описаний експонат Національного музею воєнної історії шведської столиці має декілька інших ознак, що засвідчують його українське (козацьке) походження. Щонайперше – форма полотнища, яка наближається до трапеції, особливо поширеної у козацькому прапорництві. Не менш виразно козацькі традиції підтверджує спіралеподібне розфарбування древка прапора. Воно зберігає первісні кольори: сіро-синій, що чергується з білим. Їх розмежовують червоні та чорні обвідки.

Прапор гетьмана Б. Хмельницького міг бути виготовлений у 1649 р., припускає історик Ю. Савчук, після підписання Зборівської угоди. Від початку Визвольної війни до кончини гетьмана хіба що єдиною прикрою нагодою його втрати могла стати Берестецька битва 1651 р., у якій козацькі війська зазнали поразки. Переможцям дісталися, зокрема, кільканадцять прапорів Війська Запорозького. Тому цілком ймовірно припустити, що серед захоплених бойових реліквій міг бути й прапор Б. Хмельницького [359, с. 4].

Порівнюючи прапор Б. Хмельницького із прапором Чернігівського полку з трофейної колекції Я. Радзивілла, на якому зображені у центрі полотнища червоні хрест, півмісяць та зірочка, Ю. Савчук робить висновок про однотипність вовняного і льняного чи конопляного полотнищ, їхньої кольорової гами, характеру швів і високий рівень техніки виготовлення, а це

може свідчити про виробництво прапорів у тій самій майстерні, що й до 1651 р. Отже, можна погодитися із Ю. Савчуком, що прапор гетьмана Б. Хмельницького потрапив до числа військових трофеїв у 1651 році.

Не менш цікава історія прапорів Івана Мазепи. За традицією, при обранні на гетьманство І. Мазепа мав отримати від московських царів разом з іншими клейнодами й знамено. 25 липня 1688 р. князь В. Голіцин, головнокомандувач російських військ, «узав жезл володаря (булаву), бунчук і царські прапори, що були символами гетьманської влади, і передав їх новому гетьману» [62, с. 89; 463, с. 113].

Як доводять українські прапорознавці, знамено, виготовлене майстрами Збройової палати, справді отримав гетьман І. Мазепа у 1688 р. Але цей прапор готували не для нього, а для Івана Самойловича. За рік до відсторонення І. Самойловича від влади цариця Софія наказала надіслати гетьману нове знамено замість старого, виданого ще 1674 р. Однак через тривалий термін виготовлення прапорів, а разом з тим і через швидкий плин політичних подій, який привів до зміни влади в Україні-Гетьманщині, часу на виготовлення прапора для новообраного гетьмана І. Мазепи не було. Тому московським майстрам довелося стирати на вже готовому прапорі ім'я Івана Самойловича й писати ім'я гетьмана Івана Мазепи. Знамено було білого кольору з рожевою торочкою. З одного боку прапора зображено чорного двоголового орла та Георгія Переможця, а з другого – золотий хрест, восьмикутну зірку, вінець із листя і меч. Прапор мав форму неправильної трапеції зі сторонами завдовжки у 2 і 4 метри. Він зберігався у гетьманській резиденції в Батурині разом з іншими клейнодами. Як показав час, цьому прапору судилося довге життя. Згідно з інформацією, зафіксованою у листі О. Меншикова до Петра І, спочатку гетьманський прапор опинився серед трофеїв, захоплених у Батурині: «... между довольным числом всяких знамен, – знамя первое, которое всегда пред гетманом важивали...» [61, с. 253].

Факт захоплення головного прапора та його відсутність серед клейнодів І. Мазепи, що були при гетьманові у Бендерах, підтверджував і А. Войнаровський. Він запевняв членів «бендерської комісії», що прапор було втрачено «або в Батурині, або над берегами Дніпра» вже під час відступу українсько-шведського війська після поразки під Полтавою. Оскільки в умовах продовження Північної війни виконати всі процесуальні формальності щодо процедури виготовлення прапора для новообраного у Глухові гетьмана І. Скоропадського було неможливо, йому тимчасово разом із булавою передали й прапор його попередника, захоплений як трофей. Але і по закінченню Північної війни новий прапор для І. Скоропадського так і не зробили. Більше того, прапор І. Мазепи функціонував як один з головних клейнодів і під час існування Першої Малоросійської колегії, і протягом перших років гетьманування Д. Апостола. Лише 1730 р. Д. Апостол відправив його до департаменту Колегії іноземних справ з проханням видати на заміну старого потріпаного прапорова новий. Зваживши на поважний вік (понад 40 років) і ті військові та політичні перипетії, що випали на долю прапора, його для подальшого зберігання наклеїли на тюль і передали на зберігання до Збройової палати Московського кремля, де він знаходився до кінця ХІХ ст. Але найпоказовішим фактом в історії цього прапора було те, що в час, коли з наказу Петра І тривала активна боротьба з І. Мазепою та його однодумцями, нищилися

гетьманські портрети, вишкрябувалося його ім'я з книжок, вилучалися з церков речі, подаровані гетьманом, над Україною майоріло знамено з його ім'ям. Як свідчить запис, зроблений в «Описі Московської Збройової палати», ім'я гетьмана І. Мазепи було на знамені впродовж усього часу його існування і нікому не спало на думку щось замінити. Можливо, цей прапор і досі знаходиться у фондах кремлівського музею.

Дослідження українських фахівців свідчать, що крім прапора І. Самойловича, який дістався І. Мазепі у спадок, був ще й інший, виготовлений на прохання гетьмана. Існує версія, що в січні 1690 р. великі государі Петро та Іван звелили виготовити прапор «с своими Государскими именованіями и титлами», а 14 травня 1698 р. на ім'я гетьмана І. Мазепи вже надійшла грамота «на пожалованіє, согласно его доношенію, Запорожскому войску вновь знамя, на место обветшалого полкового знамени, для воинских походов посланнаго въ 1687 году, къ гетману Ивану Самойловичу». Водночас у листі з Січі до гетьмана від 2 червня 1698 р. є згадка про «особливе послання від монаршого престолу знамена з зображенням Покрови Пресвятої Богородиці». Очевидно, йшлося про той самий прапор, який було виготовлено на прохання гетьмана Війська Запорізького.

У проміжку від 1688 до 1698 року гетьман, крім прапора для Війська Запорізького, міг отримати від великих государів ще один прапор, який постійно перебував при ньому. Опис цього прапора свідчив, що він був виготовлений з тканини лазурового кольору і мав золоті торочки. З обох боків на ньому було зображено двоголового орла, що тримав у лапах скіпетр та державу, над орлом – хрест із зірок, над хрестом, розриваючи напис у канті, – образ Спасителя, обабіч хреста – невеликі написи. Був на прапорі також напис: «1688 года 6 января дано Ицв верному подданому войска Запорожскаго обоих сторон Днепра Гетману Ивану Степановичу Мазепе». Зіставляючи цей опис із зображенням на прапорі, що зберігається в Харківському історичному музеї, можна переконатися, що вони збігаються.

Традиції козацького прапорництва розвивалися і впродовж XVIII ст. У 1709 р. козацькі полки і запорозькі курені, які залишилися відданими І. Мазепі, мали свої прапори: «Орел України і архангел Запоріжжя повівали над військом» [527, с. 128]. У 1712 р. Петро I видав акт, згідно з яким прапори для полків мали виготовляти у Збройовій палаті Кремля. У козацьке прапорництво усе настійливіше проникає московська геральдична традиція. Скажімо, 1734 року професор Бекенштайн розглянув надіслані йому малюнки слобідських козацьких полків, і на кількох із них уже були двоголові орли. Поза тим, поєднання кольорів залишалось традиційним: жовтий орел на синьому тлі. Або інші комбінації: контур орла на перетині жовтого хреста, покладеного на чорне тло; червоний хрест на жовтому тлі; білий хрест на жовтому тлі.

Протягом другої половини XVIII ст. певною мірою тривала «уніфікація» кольорів і зображень на прапорах козацьких полків. Її можна пояснити оформленням козацтва як специфічної складової частини російського війська того часу, що сприяло відносному усталенню зразків прапорів для цього різновиду збройних сил. У кожному полку зберігалася особлива колористика полотнищ. Зображувалися, зазвичай, державний герб (на полковому прапорі) і герб міста, ім'я якого носив цей полк. На українських козацьких прапорах бачимо подібну систему, але доповнену «проміжним», «національним» гербом [63, с. 16].

У другій половині XVIII ст. склалася усталена система зображень на полкових та сотенних знаменах: державний герб – двоголовий орел, національний герб – козак з мушкетом та герби полкових і сотенних міст. Яскравим свідченням цього є прапор Домонтовської сотні Переяславського полку [6, с. 283]. У 1758 р. імператорська канцелярія Росії розробила «абрысь» для виготовлення прапорів Лубенського полку [112, с. 154]. Знамена сотень Лубенського полку 1758 р. планувалося виготовити із світло-голубої голі (особливої тканини). З одного боку мав бути зображений «козак із мушкетом» на золотому тлі, з другого – полковий герб на срібному тлі. На світло-синьому прапорі Сенчанської сотні Лубенського полку, що зберігся, зображено «козака із мушкетом» у червоному та синьому одязі всередині вишуканого картуша, виписаного жовтою і брунатною фарбами. Обабіч картуша – гармати, мортири, литаври та сигнальні труби жовтого кольору, а також булава і бунчук. Водночас зафіксовано чотири прапори з жовтими двоголовими орлами: два сині, малиновий і фіолетовий. Із зворотного боку прапора – інше зображення: «рука тримає золотий хрест, який дві людські фігури осіняють пальмовим гіллям і – віршований напис» [246, с. 126].

Дослідивши документи Центрального державного історичного архіву України у Києві, В. Стафійчук відзначає, що Генеральна військова канцелярія була вищим державним органом влади Гетьманщини, створеним при гетьмані Б. Хмельницькому. Цей орган відіграв важливу роль у забезпеченні прапорами адміністративних одиниць і окремих військових частин Гетьманщини. Документи військової канцелярії визначали порядок виготовлення, ремонт прапорів та сотенних значків, виділення коштів на ці справи, кольори, опис прапорів тощо [423, с.6 – 7].

У розпорядженні вітчизняних істориків є кілька унікальних документів того часу щодо опису зібрань козацьких стягів. Так, за повідомленням полковника Черняка (1717 р.), сотенні корогви Полтавського полку були виготовлені з блакитної тканини (лудану) і мали жовті «крижі» (хрести) [65, с. 55].

Наприкінці 1757 р. герольдмейстерська контора доповідала у сенат про створення малюнків прапорів чи штандартів для новоствореного із слобідських полків гусарського з'єднання. Сенат ухвалив: зовнішнє і внутрішнє тло прапора складають білий і жовтий кольори, розділені лазуровим картушем, двоголовий орел чорного кольору, а торочки з трьох боків прапора – знову жовтого кольору.

Прапори слобідських полків (Острозького, Сумського, Харківського, Охтирського та Ізюмського) описав В. Іванов [119, с. 715]. На 36 стягах знаходимо зображення релігійного змісту, російського герба, вензеля Анни Йоанівни, а також гербів неясного характеру. Кольори зазначено лише частково для двох прапорів Ізюмського полку. А на прапорі Балаклійської сотні з одного боку – на жовтій «землі» червоний хрест під короною і блакитними лаврами, з іншого – червоний хрест на білій «землі». 1745 року Орлянська сотня Полтавського полку мала «корогов зеленую голевую и значок голевій жовтій» [112, с. 155].

За традицією, що існувала на той час, при зміні правлячої на російському троні особи Військо Запорізьке присягало монарху на вірність. Відтак імператор надавав козакам нові клейноди. Петро II надав гетьману Д. Апостолу біле знамено з державним гербом, яке використовувалося і під час призначення у 1751 р. гетьманом Кирила Розумовського [370, с. 8].

Так було і під час коронації Катерини II, що вступила на престол 1762 року. Їй чомусь не сподобалася кандидатура кошового отамана Петра Калнишевського, і вона веліла замінити його на Григорія Лантуха. Тож, згідно з царською грамотою від 21 липня 1763 р., кошовому отаману Григорію Лантуху в Москві було надано військові клейноди: булаву, знамено, бунчук, печатку, пернач, литаври, чотири значки і тростину, які він мав завезти до Глухова й отримати з рук гетьмана Кирила Розумовського. Імператорський прапор був жовтого кольору.

У 1829 р. на горищі будинку князя Г. Потьомкіна було знайдено чотирнадцять запорозьких прапорів. Український мистецтвознавець Микола Макаренко уперше їх вивчив і кваліфіковано описав [221, с. 19]. У дослідженні Макаренка перелічуються козацькі корогви з останніх часів Запорожжя, українські гармати художньої роботи, рушниці, пістолі, шаблі та срібна з позолотою булава Данила Апостола. Своїм історичним значенням, почасти й рідкісною художньою цінністю особливо вирізняється велика збірка козацьких прапорів, що дійшла до нашого часу.

Колекція прапорів, що зберігається у Державному Ермітажі (м. Санкт-Петербург), дає уявлення про корогви Запорозького війська доби 1759 – 1774 рр. Це, зокрема, корогва, дарована козакам 1763 року Катериною II (із жовтого шовку, з широкою білою смугою по краю і жовтим написом на ній; на корогві зображено картуш із золотим хрестом і державний герб), а також корогви, виготовлені 1759 р. коштом кошового отамана Федоровича (із жовтого шовку; зображено державний герб, шість восьмикутних зірок, орнаментальні клейма; по краю – золотий напис у рамці із золотих смужок і шовковий брунатно-червоний шнур із китицями), і 1764 р. коштом отамана Калнишевського [243, с. 278] (блакитна, зображено державний герб із різними прикрасами, серед яких червоні й зелені прапори, 19 зірок; на грудях орла з одного боку – апостоли Петро і Павло, з другого – архангел Михаїл; по краях – золотий напис у рамці із золотих смужок; у кутках – золоті картуші з емблемами).

На великого розміру прапорі з лицьового боку зображено посередині двоголового орла із зірками над ним, з правого боку – Спасителя, що благословляє козаків на битву, із сімнадцятьма зірками навколо нього, з лівого – архистратига Михаїла з вогненним мечем у правиці. По краях прапора церковнослов'янськими літерами золотом зроблено напис: «Сіє знамя въ войско Ея Императорского Величества запорожское низовое сделано коштом пехоты воюющей того жь войска по Чорном морю, такожь по рекам Днепру и Дунаю» [221, с. 20]. У нижній частині – великий військовий корабель трищогловий, дводечний, з каютними ілюмінаторами, двоярусною рубкою, 14 великими і 6 малими люками для морських гармат, низькою кормою, військовим прапором, якірним значком, трьома високими щоглами для трьох вітрих, двома мотузьяними драбинами й трьома розпущеними прапорами на кожній із щогл. Решта прапорів належали окремим підрозділам запорозького війська.

Є ще один прапор з цікавою історією. Його віднайшли у 1925 р. в с. Шпендіївка. Ідентифікують як прапор Київського полку: «На жовтому полотнищі аплікацією з сукна яскраво-бурякового кольору з тонкою білою смужкою нашито хрест, навколо нього три зірки, під хрестом півмісяць ріжками догори, внизу над середнім фестоном п'ятираменна корона з хрестом посередині, а під нею шабля» [542, с. 17]. Він зберігається в Білоцерківському краєзнавчому музеї.

У XVIII ст. у прапорництві Запорізької Січі велика корогва залишалася червоною із зображенням з одного боку – архистратига Михаїла, з другого – білого хреста під золотавим сонцем, півмісяцем і зірками. Прапори куренів і планок були переважно малиновими. А під час морських походів використовувались стяги – білий із зображенням Миколая Чудотворця, і червоний – із зображенням козацького корабля [20, ч. 109, с. 12].

Окремою темою дослідження є застосування у прапорництві гербів української шляхти, гетьманів України та «герба Нації» – козака з мушкетом. Часом появи геральдичного образу козака з мушкетом історики схильні вважати 1576 р. (за даними літопису Г. Грабянки), коли польський король Стефан Баторій разом з іншими клейнодами надав запорозькому гетьманові «на печаті герб – рицар з самопалом і на голові ковпак перекирвлений» [102, с. 108]. На печатках двадцяти гетьманів упродовж 1595 – 1764 рр. вирізьблювали образ козака з мушкетом. Він фігурує на печатках Генеральної військової канцелярії (1735–1767 рр.), інших вищих урядових установ Гетьманщини. За Гетьманщини козак з мушкетом остаточно набуває ознак загальнонаціонального символу й утверджується як державний герб. Зокрема в ордері (розпорядженні) гетьмана Кирила Розумовського 1755 р. йдеться про обов'язковість зображень «герба Нації» на військових сотенних і полкових прапорах. Цей гетьманський ордер набуває особливої історичної ваги як єдиний тогочасний правовий документ найвищого державного рівня, що спеціально регулює використання української державної символіки.

Слід звернути увагу на саму ідейну основу вручених у 1576 р. польським королем Стефаном Баторієм Війську Запорозькому символів влади, серед яких для аналізу важливими є прапор та печатка із зображенням козака з мушкетом. Хоча опис самого прапора у джерелах відсутній, однак, користуючись методом зіставлення та аналогії, можна припустити, що, як і у випадку вручення прапора королем Яном Казимиром та Владиславом, це мав бути прапор із білим орлом на червоному полотні, що символізує Річ Посполиту та владу короля.

Водночас зображення «рицара з самопалом», або козака з мушкетом виконане відповідно до європейських традицій, на яких базується і польська школа геральдики. Розглядаючи прапор та печатку як цілісний символічний комплекс та у взаємозв'язку можливо дійти висновку, що він означає козака, який стоїть на варті своєї землі під прапором, зверхністю польської держави. Цей тезис відповідає історичній дійсності другої половини XVI ст., коли раніше литовська, а згодом і польська влада брала на службу козаків для захисту своїх південних кордонів та участі у військових походах. Землі Війська Запорізького до польської корони не входили.

Підкреслимо: зображення на печатці козака з мушкетом та його символічне значення ідейно також було сприйняте самим козацьким військом. Підтвердженням цьому є той факт, що у період Визвольної війни, коли було запроваджено власну козацьку символіку і замінено символіку на прапорах, зображення козака з мушкетом не замінили на інший символ з огляду на те, що козак – це вартовий, який стоїть на сторожі відтепер уже своєї власної козацької держави.

До такого висновку доходить видатний дослідник козацького війська Іван Стороженко. Зокрема він зауважує, що оборонні традиції запорозького козацтва відбилися у свідомості українського народу і зафіксовані у його фольклорній творчості, де він ставиться до козака як до свого захисника і оборонця. Тло у поширених народних картинах «Козак Мамай» та його вигляд свідчать, що він не агресор, не нападник, він – воїн напоготові. Застосування з його боку сили – тільки відповідь на насильство [11, с. 2]. Зображення на печатках Січі озброєного козака (з рушницею, шаблею) поряд із встромленим у землю списом теж характеризує його як захисника і оборонця своєї землі [424, с. 24; 11].

Зображення козака з мушкетом переходить з печатки на прапори. Із розвитком історичних подій цей ідейний зміст набуває загального значення, і козак з мушкетом із символу суто військового досягає вершини символічного значення державного герба або, як сказано у джерелах, – «герба Нації».

Враховуючи історичну традицію розміщення гербів князів та гетьманів на бойових прапорах за часів Київської Русі, Галицько-Волинської держави та Великого князівства Литовського вважаємо доцільним звернути увагу на застосування цієї традиції у козацькому війську. Отже, традиція використання територіальних гербів, вживана у часи Великого князівства Литовського, була продовжена і у козацькому війську.

Дослідники вважають, що використання гербів у козацькому війську започаткував гетьман Богдан Хмельницький. «Набуття Б. Хмельницьким... герба мало, поряд з іншими перевагами, велике політичне значення. Після Богдана всі українські гетьмани мали власні герби, що було свідченням не лише високого суспільного становища, але й виявом особистої незалежності, невіддільності» [101, с. 37].

Важливість символіки для утвердження самодостатності української нації підтверджує той історичний факт, що ані польські, ані російські можновладці не бажали визнавати особисті герби більшості гетьманів і козацької старшини як офіційні відзнаки з огляду на їх представницьку, державницьку функцію.

Малюнок герба гетьмана Богдана Хмельницького з повною декорацією розміщено у творі козацького літописця Самійла Величка «О войне козацкой з поляками, через Зеновія Богдана Хмельницкого гетмана войск Запорожских...» У літопис С. Величка герб було перемальовано з давнішого іконографічного джерела часів Богдана Хмельницького. В описі герба правий бік арматури – український, козацький, християнський, а лівий – османський, мусульманський, що свідчить про османську протекцію в той час над Україною [90, с. 4 – 5].

Шведський дослідник Б. Гаггман, дослідив козацький прапор, захоплений шведськими військами 1706 р. під Несвіжем (Білорусія), який зберігається у Стокгольмі [52, с. 8]*. Він великого розміру – заввишки 176 см і завширшки від 264 см (горішній край) до 99 см (долішній край). Основним символом на прапорі є зображення Архангела Михаїла. Текст на полотнищі стверджує, що Михайло допоможе християнам. Малюнки на прапорі виконані фарбами різних

* Ще до укладання шведсько-українського союзу, один із провідних полководців Івана Мазепи полковник Михайло Миклашевський брав участь зі своїми козаками у бойових діях проти шведів разом з російськими військами і загинув на полі бою. Прапор захопили шведські загопи напередодні укладання угоди І.Мазепи зі шведами.

кольорів, золотом та сріблом. На звороті штандарту центральним символом є Богородиця з Дитям, яка стоїть на півмісяці. Текст на цьому боці повідомляє, що півмісяць є знаком оттоманців, які хочуть перемогти християн і завдати їм поразки, але Божа Мати у своїй ласці стала над півмісяцем і тому надії османів нездійсненні. Наявність двоголових орлів на знамені мала свідчити про те, що Військо Запорізьке перебувало на службі у російського царя. Особливістю є зображення гербів стародубського полковника М. Миклашевського та гетьмана І. Мазепи, що вказувало на приналежність прапора одній з військових одиниць козацького війська – Стародубському полку, а також час його створення або функціонування, тобто період гетьманування І. Мазепи [61, с. 256].

Потребує окремих історичних досліджень важлива сторінка війська гетьманської держави – діяльність охотницького, або найманого війська, їх організація та символіка. Існування найманого війська завбачалося Глухівськими договірними статтями. Воно комплектувалося з вільних верств населення (т.зв. охотників – звідси й назва війська), які за договором вступали на військову службу. За родами військо поділялося на піхотні (охочепіхотні, або сердюцькі) і кінні (охочекомонні, або компанійські) полки різної чисельності, що відбували постійну службу й у мирний час не розпускалися.

Формування охотницького війська було уможливлене фінансовим зміцненням гетьманської влади. Утворення найманих полків диктувалося потребою гетьманської влади мати боекватне професійне військо, спроможне протистояти не тільки внутрішній розрусі, а й зовнішній агресії. Тому поряд із підтриманням внутрішнього спокою військо відігравало важливу роль і у зовнішній обороні. Охотницькі полки були задіяні в усіх воєнних конфліктах кінця XVII – XVIII ст. за участі Гетьманщини [417, с.108].

Чисельність війська неухильно збільшувалася: якщо за Дем'яна Многогрішного воно складалося з трьох полків, за Івана Самойловича – з восьми, то за гетьманування Івана Мазепи – з 10 полків загальною чисельністю близько 8 – 9 тис. осіб. У XVIII ст. управління охотницьким військом переходить до компетенції російських органів влади.

Безперечно, самотність охотницького війська позначилася на його символіці. Конкретних вказівок щодо найманської символіки кінця XVII ст. в джерелах не знаходимо. Доречним буде припустити, що спочатку прапори найманих полків не мали ані чітко регламентованої кількості, ані форм, кольорів чи зображень. Певний підсумок їхніх видозмін підбиває опис прапорів компанійського полку Андрія Ковбаси й сердюцького полку Гаврила Бурляя. Складено його було напередодні скасування в 1726 р. цих полків і відправлення їхніх прапорів у Сенат: «... компанейского Колбасина полку... три знамя камчатые желтые ветхие, в том числе одно знамя все избилось, толко одно древо. На них чехлы габинные белые... Сердюкова Бурляева полку... четыре знамя кумачных красных посреди их кресты китайчатые лазоревые на них чехлы габинные белые, ветхие" [406, с. 118]. З тексту очевидно, що прапори не мали чітко визначеного терміну служби й використовувалися в частинах до цілковитого зношення. Їх виготовляли з шовкової або бавовняної тканини, вони мали спеціальні нагалища-покривці й у кожному полку були однотипними за своєю композицією, відрізняючись лише кольорами.

На зламі XVII – XVIII ст. клейноди охотницького війська уніфікуються, стаючи зовнішнім виявом його окремішнього статусу в збройних силах Гетьманщини. При цьому варто нагадати, що в козацькому війську аналогічні процеси, пов'язані з уніфікацією символіки, розпочнуться дещо пізніше. Формування комплексу однотипного вбрання, фактично прототипів українських одностроїв, саме в охотницькому війську є цілком закономірним.

Проаналізувавши стиль козацьких прапорів XVII – XVIII ст. та їхню символіку, дослідник В. Панченко [308, с. 108] стверджує, що «уже за часів Богдана Хмельницького в символіці козацького прапорництва утверджуються два основні мотиви: 1) зображення хреста, часто у сполученні з півмісяцем, сонцем та зірками; 2) зображення християнських святих або їхніх атрибутів» [319, с. 112], а особливо архистратига Михаїла. Такі мотиви переважали до початку XVIII ст., коли під впливом бароко, що панував тоді як в українському мистецтві загалом, так і в геральдиці зокрема, композиція козацьких прапорів почала істотно ускладнюватись [319, с. 115].

Друга половина XVIII ст. стала для української козащини добою розквіту власного прапорництва. «Використання геральдичних мотивів з поєднанням європейської і національної традицій, залучення до композицій прапорів символіки полкових, сотенних міст, збереження в емблематиці прапорів традиційних... зображень християнських святих, хреста, небесних світил – усе це у сумі сприяло витворенню особливого стилю козацької вексилології», – стверджує В. Панченко [319, с. 119].

Таким чином, аналіз історіографії символіки козацтва показав наявність достатніх історичних джерел та артефактів, що розкривають тему виникнення та застосування військової символіки козацького війська у XVI – XVIII ст. Символіка Війська Запорізького і Запорізької Січі, що знайшла відбиття у прапорах, пройшла складний шлях еволюції. Спочатку за основу були взяті геральдичні знаки польсько-литовської держави – Речі Посполитої. Пізніше на козацьких прапорах з'являються російські, австрійські, турецькі державні символи. Наймаючи запорожців для воєнних походів, монархи дарували їм клейноди, які потім залишалися на Січі. Це етап використання символіки держав-протекторів. Під час Визвольної війни 1648 – 1654 рр. козацьке військо виробило власне уявлення про символіку та кольори прапорів, використовувало прапори різної барви із зображенням зірок, хрестів, місяця, гетьманських або територіальних гербів.

Дослідивши прапори козацького війська, можна зробити висновок, що розмаїтшими стали не тільки форма полотнища прапора, а й кольори. Домінуючим на прапорах є «класичний бойовий колір» – червоний або білий. Сказане стосується першої половини історії козацтва. Згодом до цих барв додаються й інші, що пояснюється збільшенням чисельності війська та розвитком методів управління ним. Найбільш популярними стали білий, жовтий або золотий та синій чи блакитний кольори [20, ч. 111, с. 92]. Після ліквідації Запорізької Січі та скасування гетьманщини у 1764 р. й остаточного переходу українського козацтва під владу Росії у XVIII ст. замість козацької символіки застосовується символіка російського війська.

Із розбудовою козацького війська з'являється новий символ – козак з мушкетом, ідейний зміст якого із суто військового набув значення «герба Нації». Відбувалося формування системи сотенних та полкових символів, функціонували особисті символи гетьманів і полковників.

Розвиток військового костюма в Гетьманщині йшов самостійним, оригінальним шляхом цілковито на базі нормативних актів та з ініціативи центральних і місцевих органів влади Української козацької держави [375, с. 3]. Однак у цей період історії костюм не був носієм військових символів.

Отже, слід відзначити, що військова символіка українського козацтва об'єктивно залежала від суспільно-політичних процесів, які відбувалися на теренах України. Вона тісно пов'язана із релігійними уподобаннями козацтва та усього українського народу, в основі своїй відбиваючи традиції православ'я і споконвічного світосприйняття. Розквіт символіки козацького війська та її широке застосування базується як на воєнних, так і економічних досягненнях українського народу, на його культурі й традиціях, що сягають своїм корінням минулих епох.

У добу розквіту українського козацтва, як відзначає видатний дослідник козацької епохи Дмитро Яворницький, під завивання степового вітру, під ревіння Чорного моря та брязкіт зброї народилося безліч справді художніх народно-козацьких дум та народно-козацьких пісень, що вражають і незрівняною красою, і гармонійними мелодіями, і цілковитою злагодою з історичною правдою, і надзвичайно теплим почуттям, у них захованим, і прекрасним трагізмом, що викликає мимовільні сльози у слухача [118, с. 6]. Ці слова слід віднести і до народження козацької символіки, сповненої духовної глибини й відданості прагненню до свободи, відображеному у лаконізмі символів. Символіка козацького війська – це духовне багатство українського народу.

2.4. Символічне означення українського війська доби Визвольних змагань (1917 – 1921 рр.)

Лютнева революція 1917 р. в Російській імперії мала одним з найважливіших своїх наслідків пробудження національної свідомості народів країни. В Україні одночасно з розгортанням національно-визвольного руху починається процес формування власного війська. У російській армії поширюється рух за «українізацію», тобто виділення вояків української національності в окремі військові частини. До найвідоміших в історії належать військові частини 1-го Українського корпусу на чолі з генерал-лейтенантом Павлом Скоропадським.

Окрім таких українізованих формувань, існував ряд частин, створених самочинно в тилу, а також добровольчих утворень. У цих новостворених військових підрозділах з'явилися власні специфічні військові відзнаки для розпізнання їх з-поміж інших військових частин. Творення власне української військової символіки на початковому етапі мало стихійний характер.

На основі вивчення історії створення і діяльності Української армії за доби Визвольних змагань можна виділити чотири етапи процесу опрацювання та вироблення державної та військової символіки. Перший з них – це період Центральної Ради з 20 листопада 1917 р. до 29 квітня 1918 р. У цей час зміни у

військовій формі були незначні. Проте заслуга першої української влади полягала в тому, що вона зробила дуже важливий і відповідальний крок до створення символічного означення власної української за характером армії. Оцінюючи зроблене на цьому етапі, треба не випускати з уваги складну тогочасну військово-політичну й економічну ситуацію, стан країни, а також те, що армія створювалась на міліційній основі.

Найпоширенішим способом виокремити із загального числа російської армії українізовані підрозділи було застосування національної стрічки. Так, деякі українські вояки цілими відділами, а то часто і поодинокі в одному відділі уживали жовто-блакитну стрічку, яку носили на шапці і на шинелі чи гімнастюрці. На шапці жовто-блакитну розетку приміщали під російською кокардою або замість кокарди, на шинелі її чіпляли просто на груди чи десь на рукав. Часом ці способи поєднувалися [17, с. 47; 470, с. 44].

Українські військові формації, утворені з числа добровольців по різних містах України, були позбавлені централізованого військового керівництва і мали повну свободу своїм ініціативам у питанні вироблення військової символіки національного характеру, чим широко і скористалися. Переважало загальне прагнення до використання історичних традицій українського війська часів козаччини без урахування вимог тогочасного періоду військової діяльності. Передусім це стосувалося зовнішнього вигляду і розрізнення за уніформною, і тому різні полки, загони, курені буйно зацвіли різноманітною кольоровістю уніформ та багатством їх покрою – черкесок, жупанів, широких штанів тощо.

Свій внесок у вироблення національної символіки зробив Український генеральний військовий комітет, пізніше перейменований на Генеральний секретаріат військових справ. Згідно з наказом Генерального секретаріату від 17 грудня 1917 р., було встановлено тимчасову похідну уніформу Української народної армії, яка мала за основу форму одягу російської армії, що під впливом революційних подій розпадалася. Погони були скасовані, військовики мали носити відповідно до посад срібні чи золоті галунні шеврони на правому рукаві вище ліктя. На конкретну посаду вказувала кількість шевронів, наявність або відсутність на них петлі, тип галуна.

Військовий міністр Української Народної Республіки М. Порш ввів у нечисленних тоді військах Центральної Ради тимчасові однострої. Згідно з його рішенням, а це наказ № 105 від 28 грудня 1917 р., було впроваджено знаки розрізнення на рижках коміра і погони – блакитні з жовтим кантом, а також знак на шапку [137, с. 110]. Сам одяг військовиків залишався російського зразка [495, арк. 30]. Військові ранги під впливом тогочасних революційних настроїв було скасовано. Для розпізнавання українських частин, що дислокувалися в Київському гарнізоні, усіх військовиків зобов'язували мати жовто-блакитну або блакитну пов'язку на рукаві чи жовтоблакитну розетку на грудях [496, арк. 27].

За Центральної Ради власні системи відзнак мали й окремі військові частини. Як зазначає М. Битинський, «на початку творення українських військових відділів уживання в них командних та рангових відзнак носило характер такої ж буйної різноманітності та подекуди анархії, як це було і з вибором та уживанням різноманітного військового одягу... новостворені військові частини в силу життєвої необхідності винаходили для себе самостійно та уживали своїх локальних систем, які між собою були дуже часто

відмінні як внутрішньою структурою, так і зовнішнім виглядом» [17, с. 50]. Так, військовики Богданівського полку носили сині погони з жовтими кантами й літерами «Б» і «Х», на яких містилися біляво-жовті нитяні стрічки (у підстаршин) і срібні галунні (у старшин) [431, с. 8; 432, с. 15]. Полки Вільної України та ім. Полуботка як відзнаки використовували червоні смужки (у підстаршин) і червоні видовжені кружки над обшлагом лівого рукава (у старшин). Полк ім. Кошового Костя Гордієнка мав відзнаки у вигляді білих нитяних стрічок. Вояки Гайдамацького коша Слобідської України й Республіканського полку носили відзнаки у вигляді шевронів на рукавах. За даними М. Битинського, цей вид відзнак був найпоширенішим при Центральній Раді [17, с. 50]. У тогочасному українському війську панувала також плутанина офіцерських рангів і посадових найменувань, що часто призводило до порушення субординації. Деякі частини використовували систему козацьких чинів російської армії, інші вживали лише назви посад.

На початку 1918 року розпочалося відновлення української військової авіації. Розпорядженням інспектора повітряного флоту УНР підполковника Віктора Павленка встановлювався знак розрізнення для авіаторів України: герб України – тризуб чорного кольору у білому квадраті із чорною обвідкою [433, с. 18].

Виявом піднесення української національної свідомості серед особового складу Чорноморського флоту стало підняття на кораблях жовто-блакитних і блакитно-жовтих прапорів. Вивченням проблеми формування української військово-морської символіки у зазначений період займалися дослідник Тарас Штик та військовий журналіст Мирослав Мамчак. У листопаді 1917 р. майже на половині кораблів Чорноморського флоту й у всіх чорноморських портах майорили українські прапори. Провідником українського руху на флоті стала Рада Української чорноморської громади [534, с. 76].

«З кінцем квітня 1917 р. майже на всіх кораблях Чорноморської флоту вже існували свої українські корабельні ради чи гуртки, так само як у сухопутних частинах Севастопольської морської кріпості й повітрофлоті. З цих рад найбільш діяльні були ради лінійних кораблів... мінної бригади, Севастопольського флотського півекіпажу, якого командантом був пполк. В. Савченко-Більський. Півекіпаж мав уже свою українську корогву («знам'я»). Це, безумовно, перша історична українська корогва не лише при новітній українській флоті, але і в новій українській армії», – описує стан справ на флоті П. Василевський [41, с. 88]. На жаль, автор не дає опису цього прапора.

14 січня 1918 р. Центральна Рада прийняла Тимчасовий «Закон про український державний флот», у якому є опис прапора Українського військового флоту: «полотнище в двох – жовтому і блакитному кольорах. В кряжі блакитного кольору – історичний золотий тризубець часів Українсько-Руської держави Х в.». У внутрішньому полі тризубця встановлювався білий колір. Це найперше застосування тризуба у державній символіці [224, с. 24].

29 квітня 1918 р. Севастопольська фортеця і флот підняли українські прапори. Командувати флотом приступив адмірал Саблін. На той час Чорноморський флот складався з трьох бригад лінійних кораблів, однієї бригади крейсерів, однієї бригади гідрокрейсерів, дивізій міноносців, підводних човнів, кораблів окремого призначення та допоміжних суден. До неї належали також морська піхота та авіація.

Того самого дня політична ситуація в Україні докорінно змінилася – було встановлено гетьманське правління Павла Скоропадського, яке діяло до 14 грудня 1918 р. На період Гетьманату П. Скоропадського припадає другий етап процесу опрацювання та вироблення державної та військової символіки. У цей час виконано основну роботу щодо створення однострою для української армії, зокрема встановлено українську кокарду, погони, почалося розроблення польової форми, запроваджено спеціальну форму для корпусів, дивізій війська Української держави, а також штабу і конвою гетьмана. Український дослідник фалеристики В. Воронін довів, що саме у цей період було опрацьовано нагородну систему Української держави [51, с. 31].

Із опрацюванням одностроїв розроблялася і символіка гетьманського війська. Простежується використання козацької символіки XVII – XVIII ст. Булава, бунчук та козацький прапор, поруч із назвою вояка – козак, виступають свідченням успадкування традицій козацького війська. Булаву уживали на погонах, кокардах на кашкетах військовослужбовців гетьманської гвардії – Окремої Сердюцької дивізії. Козацькі прапори розміщені обабіч центрального медальйону з Тризубом блакитного кольору на нагрудному знаку випускників Інструкторської школи старшин [509, с. 10 – 11].

Гетьманом П. Скоропадським весною 1918 р. була створена державна геральдично-прапорна комісія під юрисдикцією Міністерства морських справ, яка мала виготовити низку прапорів для українського морського флоту, армії, дипломатичної служби, гетьманського двору та інших державних установ. Також у Севастополі, а пізніше в Одесі діяла морська геральдична комісія.

У липні та вересні 1918 р. П. Скоропадський затвердив два комплекти морських прапорів, а також прапори для армії та дипломатичної, консульської служби тощо [445, с. 2]. За основу військово-морського прапора Державного флоту України було взято прапор Лиманської козацької флотилії: на білому полотнищі синій хрест. За прикладом військово-морського прапорництва Великої Британії та Німеччини синій хрест отримав біло-синю облямівку. Автор проекту прапора Юрій Нарбут розмістив у верхньому кряжі державний прапор із золотим тризубом, середній зуб якого мав форму хреста. Також були опрацьовані й посадові прапори українського державного флоту: прапор міністра морських справ і прапор командувача флоту. Прапор міністра морських справ являв собою прапор флоту, на середину хреста якого був накладений якір у квадраті з білим полем. На прапорі командувача флоту на середину хреста накладався малинового кольору щит із зображенням на ньому святого архистратига Михаїла [224, с.26].

Щодо офіційного затвердження військово-морської символіки то гетьманом П. Скоропадським 15 липня 1918 р. було видано закон про уніформу для державного українського флоту, а 18 липня – закон про військово-морський прапор флоту [534, с. 90]. Влітку 1918 р. до складу українського військового флоту входило три бригади лінійних кораблів, бригада крейсерів, три бригади гідрокрейсерів, дивізія міноносців у складі 27 ескадрених міноносців, 22 підводних човни та інші судна різного призначення.

Восени розпочалася зміна назв військових кораблів на українські. Цей процес теж можна віднести до одного з напрямів символічного означення війська та формування комплексу військово-морської символіки. Першим 17 вересня 1918 р. було перейменовано канонірський човен «Кубанець», який дістав нову назву «Запорожець». Згодом бронепалубний крейсер «Память Меркурія» перейменовано на «Гетьман Іван Мазепа». На листопад Українська держава мала у своєму розпорядженні майже весь Чорноморський флот, що базувався у Севастополі, а також Мозирську (Пинську) річкову флотилію [534, с. 78].

Гетьманський уряд Павла Скоропадського при формуванні власної армії форму військовиків вирішив замінити. 5 червня 1918 р. вийшов указ № 205, у якому зазначалося: «Згідно з наказом Ясновельможного пана Гетьмана, форма військових Української армії повинна бути замінена, і зараз створена комісія для розробки проекту форми. Тому до остаточного створення і затвердження форми військових Української армії всю видачу одягу старшинам і козакам зупинити» [483, арк. 133].

Створена гетьманом П. Скоропадським комісія з проектування й вироблення зразків нових одностроїв для Української армії і флоти як одне з найперших своїх завдань визначила розроблення знаків розрізнення або рангових відзнак. 16 червня 1918 р. військове відомство видало наказ № 221, яким встановлювалися погони для старшин Української армії [483, арк. 147 – 147 зв.].

Погони виготовляли із золотого або срібного брузументового шнура, плетеного «ялинкою». В «ялинку» вплітали сині шовкові нитки й пришивали на погон із сукна, прикріплюючи у верхньому кінці металевим гудзиком. На погонах ранги позначали ромбовидними зірочками або булавами в одну лінію. Призначалися погони для генеральної старшини, штаб-старшин, оберстаршин і старшин.

Похідний (польовий) погон був із сукна захисного кольору із закругленим верхнім рійком, колір бічного канта відповідав роду військ. Посередині вздовж погона нашивали відповідно до звання одну або дві стрічки, так само захисного кольору.

Особливий конвой, а також старшини штабу Ясновельможного пана Гетьмана отримали знак розрізнення на форму – дві перехрещені булави. Його носили на кашкеті зверху над кокардою. Військові лікарі й фармацевти теж дістали свої емблеми: лікарі на погонах – золотий або срібний ескулапів жезл, ветеринарні лікарі – золотого чи срібного змія, фармацевти – золоту чашу з двома зміями [483, арк. 204 – 205].

Ще раніше, 28 червня 1918 р. для молодшої старшини встановлено нову систему нумерації на погонах: командири інженерних полків і артилерії мали на погонах номери римськими цифрами, а командири піхотних дивізій, легких артилерійських бригад і полків – номери арабськими цифрами [483, арк. 194].

Згодом, у липні, встановлено колір погонів для кінної артилерії (гармати) і панцерних дивізіонів: у кінній артилерії погон нашивали на червону тканину з жовтим кантом, у панцерних дивізіонах – на таку саму тканину без канта. Наряддя погона встановлювалося золоте [483, арк. 258]. У серпні 1918 р. введено погони для генеральної старшини Української армії. На них були дві зигзагуваті смужки, вишиті гладдю з розміщенням ниток «у ялинку». Старшині дозволялося носити портупеї.

У той самий час для всіх військ Української армії вперше встановлено кокарду. Вона мала вигляд золотої опуклої ребристої зірки круглої форми, у центрі якої був круг блакитної емалі з вузькою золотою смужкою й накладеним золотим гербом Української держави. Кокарду виготовляли двох видів – металеву і штаповану. Для козаків Української армії встановлено таку саму кокарду, але замість емалі на ній використано фарбу [483, арк. 134].

Для штабу і конвою Ясновельможного пана Гетьмана 3 липня 1918 р. затверджено таку похідну форму: мундир-жупан із сукна захисного кольору зі сторчковим коміром; комір з малиновим кантом – для старшин, із шовковим шнуром захисного кольору – для штабістів і особистого конвою; для осавулів на жупан нашивали розетку з трьох петельок захисного шовкового шнура на спині й посередині на полах [483, арк. 204 – 205].

Крім того, на погони пришивали золоті літерні позначки «Ш. Г. В. У.» (Штаб Гетьмана Всієї України), «О.Г.К.» (Особистий Гетьмана Конвой) [137, с. 111; 470, с. 44]. Для козаків довжина жупана була коротша, ніж для старшини. Штани (шаровари) для старшини виготовляли сіро-синього кольору з малиновим кантом, фасон – подовжені бриджі. Для козаків – такі самі штани, але без канта [483, арк. 205].

Для генералів Української армії було запропоновано похідну форму на зразок одностроїв, розроблених для офіцерів штабу і конвою гетьмана. Це були сіро-сині штани з генеральськими дворянними лампасами, колір яких відповідав певному роду військ [483, арк. 375].

21 серпня 1918 р. гетьман України затвердив похідну форму для старшин і козаків Української армії. Вона складалася із сорочки-френча захисного кольору, комір сторчковий, погони пришивали на плечах. Для козаків і старшин штани виготовляли із сукна крою напівгалифе з легким бриджем.

Кашкет захисного кольору – за англійським фасоном зі шкіряним ремінцем і дашком. Шинелі для козаків шили з селянського сукна сіро-брунатного кольору, погони з такого ж сукна пришивали на плечі. У старшини і генералів була така сама шинеля, але в старшини комір, а в генералів хлястик та обшлагги обшивали кантом [483, арк. 450 – 453].

Окремо для Сердюцької дивізії запроваджено похідну форму – для піхоти, артилерії та інженерної сотні. Ця форма відрізнялася від загальної форми Української армії тим, що по верхньому краю коміра вшивали синій кант, по нижньому краю – кант з приладного сукна кольору відповідного роду зброї. Штани зразка «бридж» і кашкет виготовляли із сукна сіро-синього кольору. На кашкеті замість кокарди носили зорю. Для полків було визначено пампасне сукно певного кольору: 1-й і 2-й полки мали краповий, 3-й і 4-й – жовтогарячий, артилерія й інженерні сотні – яскраво-червоний [483, арк. 376 – 377].

Крім того, Сердюцький Лубенський кінно-козацький полк цієї ж дивізії мав свою форму. Парадний однобортний мундир для козаків полку виготовляли із синьої тканини з погонами з білого вовняного джгута, який нашивали по всьому мундиру. Для мундира старшини джгути робили срібні, з жовтими і голубими нитками. Мундир штабстаршини і обер-старшини був такий самий, як у старшин, тільки на комірі й рукавах нашивали сердюцький срібний брузумент із зигзагом [483, арк. 376 зв.]. Кашкет до форми Сердюцького полку мав синій верх з трьома білими облямівками і з жовтою околицею. Для козаків його

виготовляли без дашка, для старшини – з дашком. До парадної форми, крім кашкета, додавалася ще й біла смушкова шапка, на якій разом із зорею кріпився білий волосяний султан завдовжки 20 см. Для старшини по швах зверху шапки нашивали вузький срібний галун. У командира полку замість султана на шапці кріпилися два струсячих пера. Штани шили з крапового сукна. Щоденна форма своїм кроєм нічим не відрізнялася від парадної [483, арк. 433 – 437 зв.].

Перша козацько-стрілецька дивізія [170, с. 165] – дивізія сірожупанників дістала свою назву від сірого кольору форми (жупан і сірі штани) [180, с. 388]. Її вироблено під час формування дивізії з числа військовополонених українців в Австрії. 27 серпня 1918 р. дивізія прибула до міста Володимира-Волинського і стала до строю Української армії [483, арк. 385]. Знаки розрізнення сірожупанники носили на комірці. Система відзнак Сірожупанної дивізії була досить оригінальною, зокрема використанням як основного елементу пшеничних колосків, хоча й деякою мірою копіювала австро-угорську [506, с. 99]. Автор проекту відзнак – художник Ю. Галицький [106, с. 44]. У козаків це були срібні колоски, у старшини – золоті колоски на комірці, а за ними – вузька жовто-блакитна стрічка. Курінний (підполковник) мав на срібному галуні два золоті колоски, полковник – три. У генерала на золотому галуні були схрещені бунчук і булава.

На кашкеті носили овальну кокарду. Вона мала темно-синє коло з темно-бордовою серединою, на якій містилося зображення золотого тризуба. Сам кашкет був сірого кольору, верх мав згладжену чотирикутну форму. Крім того, були ще шапки з темно-зеленим шликом [137, с. 112].

О. Круковський дослідив виявлені у приватних колекціях відзнаки, що стосуються Сірожупанної дивізії. П'ять відзнак виготовили австрійські майстри на високому технологічному й мистецькому рівні за малюнками відомого художника Ю. Буцманюка. На всіх відзнаках зображена фігура архистратига Михаїла з піднятим угору мечем у правиці. На чотирьох – жовтий лев спинається на скелю, на трьох – тризуб. О. Круковський слушно вважає, що ідея поєднання на відзнаках двох символів України – святого Михаїла та лева – була важливою для українських вояків-наддніпрянців, бо символізувала і утверджувала в них ідею соборності та незалежності українських земель [185, с. 10].

За родом військ знаки розрізнення нашивали на рукаві, вище ліктя: кулеметники – два схрещені кулемети на темно-зеленій тканині; артилеристи – дві схрещені гармати, а під ними бомба; вояки технічного куреня – молот і об'єктиви. Використання колосків як символу для системи розрізнення військовослужбовців простежуємо і при запровадженні у січні 1919 р. чинів, відзнак та однострою Галицько-українського полку імені Богуна [431, с. 136].

На початку березня 1918 р. у таборах військовополонених у Німеччині та Австрії сформовано Першу Українську козаку дивізію [248, с. 35], яку за кольором її форми називали ще дивізією синьожупанників. Форма мала суто національно-історичний характер (сині козацькі жупани й широкі штани, шлик на шапці містився спереду, а не позаду) і була непридатною для польових умов [436, с. 9].

Визначальним для військового будівництва у зазначений період став наказ Військовій офіції ч. 221 від 16 червня 1918 р., згідно з яким усім військовослужбовцям України повернуто «ті ранги і стани, які вони займали до більшовицького перевороту». Старшинські погони встановлено повсякденні

(наказ Військовій офіції ч. 221 від 16 червня 1918 р.) [493, арк. 41 – 42] і похідні (наказ Військовій офіції ч. 222 від 18 червня 1918 р.) [493, арк. 44]. Одночасно відзнаки посад на петлицях, встановлені наказом Військового міністерства ч. 142 від 1 квітня 1918 р., було скасовано.

У вересні 1918 р. комісія з проектування нових зразків форми видала накази, які доповнювали раніше розроблені зразки одягу для військовиків Української армії. Так, 3 вересня 1918 р. наказ № 554 уточнював погони для старшини піхоти Чорноморського окремого козацького коша. Погон пришивали на основу малинового кольору, наряддя було золоте. Похідний погон для коша виготовляли захисного кольору з малиновим кантом [483, арк. 473].

У листопаді 1918 р. для старшин Генерального штабу введено білий кант на комі польової шинелі, а в генеральній старшини Генерального штабу такий кант мав бути ще й на хлястику і по верхньому краю обшлагів на рукавах [483, арк. 550].

Скрутне економічне становище в країні внесло свої корективи у справу розроблення нової військової форми. Через брак потрібної тканини й неможливість пошиття старшинам шинелі встановленого зразка їм дозволялося носити українську чумарку нарівні з шинелею як одяг, що відповідав давнім козацьким традиціям [483, арк. 542].

Єдиний однострій було запроваджено для всіх курсантів спільних юнацьких (офіцерських) шкіл. Похідний мундир складався з френча, пошитого із захисного сукна старшинського зразка з малиновим кантом, сіро-синіх з малиновим кантом крою напівгаліфе штанів, кашкета з малиновим кантом на наголовку й малинкової околиці. Кокарда була загального козацького зразка. Погон виготовляли з малинового сукна, навколо всього погона нашивали золотий брузумент завширшки 15 мм, між кантом з чорного сукна і галуном залишали смужку завширшки 2 мм. В артилерійських та інженерних школах для погонів використовували не малинове, а червоне сукно. Шинелю ввели сердюцького піхотного зразка.

З поваленням Української Держави гетьмана П. Скоропадського роботу щодо створення одностроїв, цього разу для армії Української Народної Республіки, продовжила Директорія. На третьому етапі – у період Директорії (14 грудня 1918 р. – 21 листопада 1920 р.) – військова форма армії Української Народної Республіки зазнала значних змін: на нові замінено знаки розрізнення, встановлені за Гетьманату, закінчено розроблення похідної форми і уніфікації її до загального військового зразка тощо. Водночас систематизовано ранги Української армії, знайдено українські відповідники до військових звань [127, с. 12]. Також особливістю цього періоду є опрацювання військових нагород.

Уже 8 січня 1919 р. Головний отаман С. Петлюра скасував погони й чини в армії і встановив командирські посади. Рішення про скасування персональних військових звань та відзнак мало і негативний характер [93, с. 8]. Однак, 14 лютого 1919 р. наказом Головного отамана С. Петлюри встановлено звичайний похідний однострій [484, арк. 14]. Згідно з цим наказом, похідна форма була з сірого сукна (зразок Сірої дивізії), на сторчовому комірі – відзнаки рангів за посадами, кольорові петлиці – за родом зброї, шапка – із сірого барана з шликом,

обшитим брузументом, і з кокардою. Шаровари, крою бридж, були з такого самого сукна, що й жупан. По боках шароварів ушивали кант відповідно до роду зброї. Чоботи – чорного кольору з довгими халявами. Парадна форма – з синьої тканини («жупан історичний»), обшитої срібним брузументом, на комірі, полах, знизу й на рукавах – ріжкаті клапани, що, як і пояс, відповідали кольору роду зброї. Шаровари, козацькі широкі, були червоні, а чоботи – чорні з халявами до колін.

Кокарду для всіх військ УНР встановлено однакову: штамповану з жовтого металу з блакитним полем. Посередині блакитного поля містився герб України з хрестом. На всіх чотирьох боках навхрест по блакитній крапці. Внизу – дві трійчасті крапки, а вгорі – два блакитні завитки.

Наказ про запровадження похідної форми для всіх військ Директорії був доповнений наказом, у якому описувалася похідна форма для старшин, козаків і урядовців. Відповідно до цього наказу, чумарку заміняла шинеля сірого кольору, кашкет був з околицею приладного сукна за родом зброї і кантами по її краях. На кашкет надівали покривець із захисної тканини на випадок бойових дій. Відзнаки рангів для муштрових старшин були із золотого брузументу, для немустрових – із срібного. Похідна форма для урядовців мала чорний колір, включаючи й шинелю. Знаки розрізнення за класами нашивали на обшлагі рукавів. Кокарду встановлено для всіх одного зразка [491, арк. 1 – 10].

Наказом Головної команди війська УНР у липні 1919 р. як обов'язкові відзнаки встановлено кокарду та нарукавний знак – тризуб кольору роду зброї, а також емблеми родів зброї і спрощені відзнаки рангів на комірі. Знаки розрізнення рангів розміщувалися з одного, емблеми родів зброї – з другого боку коміра. Відзнаки рангів являли собою комбінації жовтих сукняних або металевих «крапок» діаметром 7 – 8 мм і вертикальних смужок 7 – 8 мм завширшки та 24 – 25 мм завдовжки [485, арк. 94 зв., 95].

Свою польову форму отримали й військовики Житомирської піхотної юнацької школи. Старшина й слухачі школи носили кашкети із синьою околицею і білим кантом по краях, на шинелях були обшлагі синього кольору з білим кантом, петлиці – також синього кольору з білим кантом, штани – сині з білими лампасами, кокарда – загального зразка [491, арк. 73 – 74].

Виокремлено частини Запорізької групи військ. Згідно з наказом Головного отамана С. Петлюри, у них «за традиціями гайдамаків і в пам'ять дідів наших, які своєю кров'ю відзначили і показали нам свою щирю любов до нееньки України», запроваджено особливий головний убір – шапку-мазепинку. У кожному полку вона мала свій колір.

Пропозиції щодо запровадження знаку повітроплавних частин Армії УНР запропонував весною 1919 року командир 1-го Повітроплавного дивізіону полковник Атаназій Шабський [461, с. 31]. За символіку було обрано якір, обвитий канатом, від якого у різні боки відходять крила [433, с. 108]. Уже 30 липня 1919 року наказом по Військовому міністерству символіку авіації змінено – для авіації: пропелер, від якого у різні боки відходять крила; для повітроплавних частин Армії УНР – зображення аеростата у повітрі [433, с. 179].

Окремо доктор В. Трембіцький надає відомості про символіку літаків Армії УНР [443, с. 60]. Він відзначає, що у 1919 році було встановлено прапорні відзнаки синьо-жовтих кольорів, а також жовті тризуби на фюзеляжі і

крилах. Після підписання Варшавського договору з кінця квітня 1920 року позначення на крилах уподібнене до польського у формі квадрата, поділеного на чотири менші в чотирикутнику із переміною кольорів – синьо-жовті вгорі, жовто-сині внизу. Літаки Української Галицької армії (ЗУНР) мали до липня 1919 року круглі знаки синьо-жовті – сині по краю, жовті по середині. Опісля позначення літаків відбувалося так само, як в Армії УНР. У 1918 році гідроплани Чорноморського флоту мали синьо-жовті кружки із білими серединками та синіми якорями в центрі.

З огляду на об'єктивні труднощі уряд УНР вводив розроблену й затверджену форму для армії поступово. А тим часом існувала гостра потреба відрізнити свої частини від інших військ, що діяли на українській території. Тому всі військовики мусили мати на формі знаки розрізнення. У стройових військах це була прикріплена на кашкеті кокарда жовтого кольору з блакитним внутрішнім полем, посередині якого – жовтий тризуб. На лівому рукаві нашивали тризуб із тканини, колір якої відповідав роду зброї. На комірці кріпили знаки розрізнення за рангами – жовті, металеві або сукняні. Військовики, що закінчили військові академії, додатково до польової форми повинні були мати кашкети з чорною оксамитовою околицею і чорні оксамитові знаки на рукаві.

Наказом Головної управи військ УНР № 230 від 12. 08. 1919 р. затверджено однострій для частин Окремого кордонного корпусу. Форма відповідала зразку польової форми військ УНР з такими змінами: штани – сіро-синього кольору з жовтими кантами; приладне сукно – жовте з блакитною стьожкою навколо петлиць і ріжків. На кашкетах старшин околиця була жовтого кольору з блакитним кантом. За знак розрізнення у кордонних корпусах правила емблема на петлицях: перехрещені кріс і шабля, а між ними – жезло Меркурія. Знак міг бути виготовлений з білого металу, зроблений трафаретом білого кольору або вишитий на сукні [491, арк. 72].

Особливу форму визначено для жандармерії УНР: петлиці – білого кольору, на погонах – номер частини і літери «БЖ», аксельбанти ясно-блакитного кольору, кашкети – білі з синьою околицею, на дашку – білий джгут, кокарда – загальновійськова. Всю форму – френч і шаровари – шили з синьої тканини [491, арк. 79]. На початок 1920 р. похідна форма Армії УНР дістала найзавершеніший вигляд [470, с. 50]. Уся форма полків, частин, шкіль набувала єдиного захисного кольору, але шинелі лишилися сірого кольору. Кашкет з дашком англійського зразка – по змозі захисного кольору. Френч – захисного кольору зі сторчово-виложистим коміром. Штани такого самого сукна, як і френч, крою «бридж». Відзнаки за рангами розміщували на петлицях френча й шинелі. На лівому рукаві нашивали герб кольору приладного сукна. Смужки дозволялося носити вишиті із золотої чи срібної тасьми. Зірочки й герби на петлицях могли бути металеві [486, арк. 20].

Наказом Головної команди військ (ГКВ) УНР ч. 8 від 12 березня 1920 р. скасовувалися усі попередні ранги Армії УНР і подавалися нові. Встановлювалася також нова похідна уніформа, розроблена на основі однострою за наказом Головної управи військ (ГУВ) УНР ч. 276 від 24 квітня 1919 р. Згідно з наказом ГУВ УНР ч. 16 від 30 березня 1920 р., яким оголошено її опис, відзнаки рангів розміщували на кольорових петлицях мундира й шинелі.

Конкретні ранги визначалися комбінаціями п'ятикутних зірок, смужок і державних гербів – у старшин Генерального штабу та вищих штабів до штабу бригади включно, військовослужбовців інтендантури, технічних військ, санітарних та ветеринарних частин – срібних, у решти – золотих [487, арк. 20]. У цілому нова система була поліпшеним варіантом відзнак, встановлених наказом ГУВ УНР ч. 113, – «крапки» замінили на зірочки, а смужки почали класти горизонтально. На петлицях генерал-хорунжого містився державний герб, генерал-поручника й генерал-полковника – герб і зірки. 16 квітня 1920 р. цю уніформу затвердив Головний отаман, усім військовослужбовцям було наказано одягнути нові відзнаки до 1 травня (наказ ГУВ УНР ч. 24 від 20 квітня 1920 р.) [488, арк. 40].

З ініціативи військового міністра Генштабу полковника В. Сальського (доповідь Головному отаманові ч. 142) [491, арк. 77], на відзнаках генералів державний герб почали вміщувати у лавровий вінок, а ранги позначати зірками (наказ ГУВУНР ч. 140 від 16 червня 1920 р.) [489, арк. 190 зв., 191]. Збільшили розмір петлиць, замість п'ятикутних зірок часто використовували шести- і семикутні, особливо на відзнаках генеральної старшини.

Система рангових відзнак української армії періоду Визвольних змагань була досить складною і має ряд особливостей. По-перше, це зображення історичних знаків військової влади на відзнаках вищого командного складу. Так, на петлицях отаманів Армії УНР був зображений пернач, що вказував як на категорію, так і на першу посаду (отаман дивізії). Погони генеральної старшини за Гетьманату прикрашали булави, кількість яких позначала конкретний ранг. В УГА схрещені булави на генеральських відзнаках вказували як на категорію, так і на перший ступінь (генеральний четар). Натомість за проектом уніформи Армії УНР весни 1920 р. схрещені булави повинні були позначати категорію булавної старшини (осавул, підполковник, полковник). По-друге, це нарукавні знаки. Ними, за наказом Військовому секретаріатові від грудня 1917 р., позначали «назви по посадах». Вони найчастіше фігурують у системах відзнак окремих частин за Центральної Ради, у вигляді нарукавних знаків були й відзнаки ступенів за Директорії [506, с. 107].

Українське військове прапорництво часів національно-визвольних змагань 1917 – 1921 рр. зусиллями дослідників постало яскравою сторінкою військової історії [431, с. 116]. Як пише дослідник Михайло Ковальчук [273, с. 145], в історичній літературі сформувався певний стереотип стосовно того, що в Армії УНР прапори єдиного зразка було запроваджено лише в 1920 р., на прикінцевому етапі Визвольної війни. Однак, виявлений ним у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України документ – наказ військам Дієвої армії ч. 323 від 30 липня 1919 року [492, арк. 119 – 119 зв.], свідчить, що командування Армії УНР запровадило з цього часу в частинах однотипні стяги.

Стяги Штабу Дієвої армії УНР та штабів груп військ являли собою національний прапор, полотнища «стягів» штабів (управлінь) дивізій та бригад, полків, а також технічних, кінних, авіаційних частин і підрозділів мали кольори відповідних родів зброї, встановлених наказом ГУВ УНР від 24 квітня 1919 р. ч. 276. Цю систему прапорів доповнив «стяг» для позначення місця

розташування «бойового авіаційного отряду», яких станом на 16 серпня 1919 р. було три і в них налічувалося 12 літаків [515, с. 149]. Традиція позначення місця розташування штабів, а також лінійних значків бере свій початок в Російській армії [531, с. 41].

В обставинах тієї війни далеко не всі розпорядження й накази вдавалося виконувати, та все ж у мемуарній літературі є згадки про прапори 2-ї Волинської дивізії та 2-го Переяславського кінного полку Дієвої армії УНР восени 1919 р., опис яких у цілому відповідає положенням наказу. Документальне підтвердження функціонування запровадженої системи та її розвитку подає історик Андрій Руккас [355, с. 142], який аналізує текст документа з Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України про опис значків для лінійних 1-ї сотні 10-го куреня та кулеметної команди 12-го куреня 4-ї (з 9 червня 1920 р. – 7-ї) стрілецької бригади. Обидва значки на них мають форму прямокутника з вирізом у вигляді «ластівчиного хвоста» з правого боку. Перший значок – білий з вертикальним червоним паском посередині (очевидно, кількість пасків відповідала номеру сотні в курені або чоти в технічній сотні), другий – розділений вертикально на дві частини, з яких ліва ширша (приблизно 2/3 ширини значка) має зелений колір, а права вузла – чорний [355, с. 143].

У середині липня 1919 р. на територію Наддніпрянщини перейшли збройні сили Західної області Української Народної Республіки (ЗО УНР) – Галицька армія. Між збройними силами обох частин УНР існували значні відмінності в організаційно-штатній структурі, системі комплектування особовим складом, тактиці і тощо. Крім того, Галицька армія мала власну форму одягу та знаки розрізнення.

Очевидно, за прикладом Дієвої Армії УНР, у серпні 1919 р. в Галицькій Армії було також запроваджено систему прапорів для позначення місця розташування органів військового управління [515, с. 149]. Відповідно до § 2 Наказу Військам від 22 серпня 1919 р. ч.126 місця постійних вищих команд належало позначати т.зв. «командними хоругвами» [515, с. 150]. «Командна хоругва» Начальної Команди Галицької Армії (НКГА) встановлювалася синьо-жовта, розміром 50 на 75 см, з тризубом посередині. Такі ж «командні хоругви» отримали Команда Етапу Армії та команди корпусів, але посередині мали розміщуватися літера «Е» або номер корпусу римськими цифрами. Для команд бригад «командні хоругви» встановлювалися аналогічного розміру, але трикутної форми, з номерами, виконаними арабськими цифрами (для кінної бригади: «К.І.»). Тризуб, літера «Е» та цифри повинні були виготовлятися з чорної матерії.

Отже, як і «стяги» Дієвої Армії УНР, «командні хоругви» Галицької Армії мали суто розпізнавальне значення. Система «командних хоругв» була значно простішою, ніж система «стягів». Встановлення двох видів «командних хоругв» (прямокутна та трикутна), очевидно, переслідувало мету полегшити розпізнавання. Варто відмітити послідовність у використанні державних символів – на «командній хоругві» НКГА розміщувалося зображення Тризуба, у вигляді Тризуба був і наруканий знак приналежності до цього органу військового управління, запроваджений Наказом Військам від 14 червня 1919 р. ч. 129 [515, с. 151].

Звертає на себе увагу той факт, що всі «командні хоругви» Галицької Армії були синьо-жовті, тоді як «стяги» Штабу Дієвої Армії УНР та штабів груп військ – блакитно-жовті. Причиною таких розбіжностей є особливості розвитку державної символіки УНР та Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР, з кінця січня 1919 р. – Західна Область УНР).

Тож, «командні хоругви», за Наказом Військам від 22 серпня 1919 р. ч.126, відбивали особливості структури Галицької армії та її символіки, їхня система суттєво відрізнялася од системи «стягів», встановленої у Дієвій армії УНР наказом ВДА УНР від 30 липня 1919 р. ч.323 [515, с. 153]. Порівняння «командних хоругв» Галицької армії зі «стягами» Дієвої армії УНР засвідчує існування розбіжностей у визначенні національних кольорів, що має важливе значення у справі дослідження української державної та військової символіки 1917 – 1920 рр.

У листопаді 1921 р. система стягів штабів, частин та підрозділів Армії УНР наказом Головної команди Військ УНР була змінена. Дослідник А. Руккас [426, с. 113] доводить, що це зумовлювалося переходом українського війська, яке тоді перебувало в польських таборах для інтернованих, на нову систему організації, а також остаточним упорядкуванням назв і нумерації частин.

Основні принципи, покладені в основу нової системи стягів, залишилися загалом незмінними. Як і раніше, піхоту символізував блакитний колір, кінноту – жовтий, артилерію – червоний, технічні війська – чорний, кулеметні підрозділи – малиновий, запасні частини – коричневий. Водночас на відміну від попередніх, нові стяги виглядали простішими й одноманітнішими – було скасовано кольорові ромби (окрім кінної артилерії), що певною мірою наслідували стару російську традицію, усі з'єднання й частини розрізнялися виключно комбінацією чисел, літер і спеціальних знаків родів військ, а несамотійні підрозділи – додатково ще сторчковими стрічками, переважна більшість стягів була прямокутною, вирізи у вигляді «ластівчиного хвоста» дістали тільки стяги окремих сотень.

Стяги виконували суто розпізнавальну функцію і не мали значення Бойових прапорів військових частин. Втім, як свідчать спогади А. Марущенка-Богдановського, цитовані М. Ковальчуком, у 2-му кінному Переяславському полку спробували пристосувати «стяг» до ролі Бойового прапора військової частини шляхом збільшення розмірів та розміщення додаткових зображень і написів.

Дослідження показує, що на початку творення української армії не було сприятливих умов для відзначення військових формацій прапорами у розумінні Бойових прапорів військових частин. Військові частини, що постали в Україні, спонтанно вживали жовто-блакитний прапор, що скоріше було ознакою їх національної або державної приналежності, аніж військовим атрибутом.

Найстарший прапор Армії УНР заснований у військовій частині, яка розташовувалася у Москві. Він мав темно-червоний колір і зображення запорожця (козака з мушкетом) та козацьких атрибутів. Згодом прапор потрапив до України і використовувався 4-м полком січових стрільців, які додали до нього білі стрічки з написом «полк С.С.», а потім Юнацькою спільною школою [64, с. 824].

На розкішно розшитих прапорах Синьої дивізії були зображені св. Покрова (на прапорі Дорошенківського полку), герби України, хрести українського степового типу із козацькими атрибутами – сонцем, місяцем, зорями. Запорозька дивізія мала великий синій прапор із зображенням золотого тризуба, Чорношличний полк – прапор на зразок козацьких полкових хоругв зі скошеним зверху зовнішнім краєм із зображенням черепа та перехрещених кісток і написом «Україна або смерть», 4-й кінний полк – прапор із зображенням св. архистратига Михаїла [131, с. 20].

Прапор 1-ї Запорізької авіаційної ескадрильї за формою мав квадратне полотнище на лицьовому боці зображено фігуру пророка Іллі із малим Ісусом на плечі, що здійняв догори руку із хрестом у лавровому вінку на тлі літака, на зворотному – зображення тризуба [433, с. 67].

Вже останній Уряд УНР зробив спробу встановити єдиний зразок військового прапора для дивізій – малинового кольору полотнище, у крижі якого розміщено жовто-блакитний прапор із золотим тризубом. У центрі полотнища напис «У.Н.Р.», зверху – назва дивізії. На зворотному боці полотнища напис «За визволення України». Прапор прикрашали дві жовто-блакитні стрічки, зав'язані бантом біля наверхшя. Наверхшя являло собою державу, на якій стоїть тризуб. Такий прапор отримали 3-тя Залізна дивізія [438, с. 121] (з жовто-блакитними стрічками) [308, ОФ, № 3996] і 6-та Січова дивізія (з малиновими стрічками) Армії УНР [95, с. 56; 96, с. 63; 94, с. 4]. Українська галицька армія використовувала жовто-блакитний прапор і прапор Українських січових стрільців – синє полотнище з образом св. архистратига Михаїла.

Керівники Директорії розуміли важливість створення державної нагородної системи і вживали заходів щодо цього. Так, 24 січня 1919 р. «іменем Української Народної Республіки» вони затвердили ухвалений Радою Народних Міністрів Закон про утворення відзнак «Республіка» та «Слава України» [272, т. 1, с. 61]. Фактично це були перші офіційні державні нагороди України. Вони встановлювались в пам'ять боротьби з гетьманським урядом Скоропадського. Право носити ці «зовнішні відзнаки» надавалося всім, «хто брав ту чи іншу участь у цій боротьбі».

Відзнака «Республіка» була двох ступенів, і нею мали нагороджувати тих громадян України, «котрі особливо відзначились своєю працею по відродженню України як в останній боротьбі проти гетьмана та його уряду, так і за весь час відродження УНР». Ця відзнака являла собою хрест, нижня частина якого була довшою за інші. Через середину хреста з боків пропускалися на-вхрест дві шаблі з білого металу. Стрічка для носіння хреста наполовину жовта, наполовину блакитна. Відзнака «Слава України» також двох ступенів, встановлювалася для старшин і козаків, які виявили лицарство в бою.

Закон Директорії відрізняється від Постанови Ради Міністрів УНР, яка 10 січня 1919 року ухвалила встановити відзнаку «Слава України» для «тих старшин і козаків, котрі особливо відзначились своєю працею по відродженню України не тільки в останній боротьбі, а й за весь час відродження УНР», а відзнаку «Республіка» – «всім старшинам і козакам, котрі виявили своє лицарство в бою».

Розробка українських військових нагород тривала. У квітні 1919 року на розгляд були представлені проекти медалей «Січ», «Запорізька Січ», «Запоріжжя», «Вільна Україна», «Воля», «Воля і Слава», «Переможець», «Святого Архистратига Михайла» чотирьох ступенів. Нагороджувати ними передбачалося за «відмінні військові вчинки», а саме: «хто з вояків муштрової частини відзначився блискавичним і сміливим виконанням свого обов'язку в бою в обставинах виключної ваги; ...хто з вояків, виконуючи необхідні для успіху бою допоміжні обов'язки по провадженню гарматного, кулеметного чи рушничного вогню або для підтримання зв'язку між частинами військ, виявить при виконанні цих обов'язків видатну саможертвеність».

У червні того самого року усі вищезазначені проекти медалей замінялися проектом однієї бойової медалі «Відвага». Вона встановлювалася для нагородження вояків усіх рангів за виявлені ними у воєнний час вчинки хоробрості й мужності. Медаллю «Відвага» могли нагороджуватись і невійськові особи, «які, беручи участь в боях з ворогом, виявлять свою надзвичайну мужність і хоробрість».

Головним мотивом встановлення бойових медалей було те, що не всі з тих, хто вчинив видатний військовий подвиг, відповідали артикулам статуту відзнаки «Республіка». З огляду на це у липні 1919 року був запропонований проект бойової медалі «Республіка» чотирьох ступенів.

В основу розробки ескізу медалі закладена ідея поступового переходу від восьмигранного «багатокутника», що відповідало четвертому ступеню, до хреста з широкими кінцями – згідно з першим ступенем. Перший і другий ступені медалі пропонувалося виготовляти із заліза, покритого нікелем, а інші – з бронзи. В середині хреста містився вінок із лаврових листків, перев'язаний у чотирьох протилежних кінцях стрічками навхрест. У центрі вінка – герб УНР, а навколо – напис: «Хороброму лицареві рідного краю» [490, арк. 2 зв.].

За словами колишнього військового міністра генерала Петрова, «бойові українські хрести» були затверджені і замовлені для виготовлення в Німеччині. Малюнки хрестів, за повідомленням начальника Наказового відділу Військового Міністерства підполковника Несторенка, оприлюднені 10 листопада 1919 року в журналі «Прапор України». Стан громадянської війни в Україні не дав змоги виготовити і на практиці здійснити нагородження цими бойовими відзнаками.

Водночас із встановленням відзнак «Слава України» і «Республіка» постановою Ради Міністрів від 10 січня 1919 року заборонялося носити на території Української Народної Республіки «як орденські, так і інші зовнішні відзнаки колишньої Російської держави, за винятком Георгіївського Хреста та Георгіївської зброї».

Пізніше, 1920 року було розроблено положення, за яким військовослужбовцям не дозволялося носити відзнаки, хрести і дукачі колишньої російської та австрійської держав, окрім: «1) російського війська старшинського (офіцерського. – Авт.) Георгіївського хреста, Георгіївської зброї і козачих Георгіївських дукачів і Георгіївського хреста. 2) Колишнього Австрійського війська – мають право носити козачі дукачі за хоробрість і старшинський військовий хрест». Також дозволялося носити наукові відзнаки вищих шкіл колишньої австрійської і російської держав.

Через деякий час Рада Народних Міністрів УНР знову повернулася до проблеми нагород і ухвалила постанову про встановлення зразків ордена «Визволення», яким мали нагороджувати за велику хоробрість і бойові заслуги, та ордена «Залізного Хреста» за похід і бої з 6 грудня 1919 року по 6 травня 1920 року.

У жовтні 1920 року Військовий міністр Генерального штабу генерал-поручник Галкін подав на затвердження Головному отаманові військ УНР С. Петлюрі проекти трьох статутів орденів: «Залізного Хреста», «Визволення» і «Республіка». 19 жовтня С. Петлюра тимчасово, до вирішення цього питання законодавчим шляхом, затвердив статuti орденів «Залізного Хреста» і «Визволення».

У наказі по Головній Команді військ УНР ч. 083 від 19 жовтня 1920 року зазначалося: «Трьохрічна безупинна боротьба кращих синів нашого народу з ворогами самостійності нашої Держави заслуговує вищої похвали й невідкладно вимагає особливого відзначення тих із них, які своєю хоробрістю в боях або енергією та невтомною працею принесли визначну користь для Держави».

Задля виконання цього завдання встановлювалися ордени «Визволення» і «Залізний Хрест». У наказі вказувалося і старшинство орденів. Першим за значенням ставився орден «Визволення» першого ступеня, за ним – другого ступеня і вже потім орден «Залізного Хреста». Ордени й відзнаки «чужеземних народів» пропонувалося носити нижче українських за порядком їх отримання. Ескізи орденів «Залізний Хрест» і «Визволення» другого ступеня розробив старший діловод Головного інтендантського управління армії УНР Северин Красноперів [272, т. 1, с. 74] 4 вересня 1920 року, а 15 вересня 1920 року він виконав малюнок ордена «Визволення» першого ступеня.

За основу статуту ордена «Визволення» був взятий статут незатвердженої бойової медалі «Святого Архистратига Михаїла». Орден встановлювався в пам'ять проголошення ІІІ Універсалу – 20 листопада 1917 року.

Орден «Визволення» мав два ступені. Перший складався з хреста, який носили на шиї, та бойової відзнаки на зброї. Другий – з хреста, що його носили на грудях, та бойової відзнаки на зброї. Пізніше С. Петлюра пропонував встановити третій і четвертий ступені цього ордена [466, с. 73]. На той час нагородження проводилося тільки орденом «Залізного Хреста», оскільки орден «Визволення» не виготовляли через брак грошей.

Орден «Залізного Хреста» встановлювався з метою «збереження у пам'яті нащадків згадки про славетний бойовий похід Української армії в тил ворога». Орден був для всіх однаковий, за винятком жінок. Вони отримували жетон – такий самий хрест, але зменшений утричі, який носили в розетці жовто-блакитного кольору. За значенням жетон прирівнювався до ордена.

Цей орден – чотириконтинентний простий хрест, виготовлений із «чорно-вороної» сталі з рівними кінцями й вузькими окрайками з жовтого металу. В центрі хреста містилася чотирикутна золота зоря, в середині якої на блакитному полі був герб «старинний український золотий». На зворотному боці хреста вигравіюваний напис: «6.ХІІ.19. За Волю України. 6.V.20.».

Прийнято вважати, що ескіз ордена «Залізний Хрест» розроблений 17 травня 1920 року. Утім ідея заснувати таку відзнаку виникла, мабуть, значно раніше. У фондах Національної бібліотеки у Варшаві дослідники виявили проект ордена «Залізного Хреста св. Андрія за похід і бої 6 грудня 1919 р.».

На їхню думку, ескізний проект і статут нагороди складено у штабі Дієвої армії УНР, очевидно, наприкінці Зимового походу (квітень – травень), й направлено на розгляд і затвердження Військового міністерства УНР. Позаяк статути обох орденів подібні, можна зробити висновок, що цей проект став основою для опрацювання офіційно прийнятої нагороди [310, с. 155].

Нагородження орденом відбувалося за ухвалою Ради Залізного Хреста. Для старшин це була Армійська Рада, для козаків – Дивізійна Рада. Список нагороджених подавався на затвердження Головному отаманові й оголошувався в наказі по війську. С. Петлюра був нагороджений цим орденом за ухвалою Великої Ради ордена «Залізного Хреста». Цю нагороду йому вручили три обрані таємним голосуванням члени Великої Ради – генерал-хорунжий Вовк, полковник Павловський і хорунжий Сошальський.

На засіданні Великої Ради ордена «Залізного Хреста», яке відбулося 13 листопада 1922 року в таборі поблизу міста Калиша, було прийняте рішення про зміну статуту ордена та увідповіднення його з первісним задумом. Також було запропоновано додатково ввести знак ордена «Залізний Хрест» для сестер-жалібниць і панотців.

Ще однією відзнакою, яка побачила світ, був знак «Хрест 3-ї Залізної стрілецької дивізії». 31 травня 1922 р. рішенням С. Петлюри він поновлювався у військах як знак «Хрест Залізного Стрільця». Його встановлення мало за мету відзначити учасників походів 3-ї Залізної Стрілецької дивізії як славних лицарів Армії у боротьбі за незалежність України. Днем свята Хреста вважається день бойового хрещення Залізної стрілецької дивізії – 1 червня 1919 р. [362, с. 17].

В Українській армії практикувалося відзначення військових частин за досягнуті успіхи у виконанні бойових завдань. Це могло бути оголошення в наказі подяки, щирої подяки або зарахування довічно до складу армії, як це сталося з Хмельницьким, Дорошенківським, імені Наливайка і Першим Республіканським полками, котрі були навечно залічені до складу Запорізької бригади. Подяками відзначалися такі військові частини, як Кіш Слобідської України під керівництвом С. Петлюри, загін генерала Присовського, частини Сарненської і Житомирської груп військ УНР.

Окрім подяк, частини іноді нагороджували різними відзнаками. Гетьман П. Скоропадський у листопаді 1918 року оголосив 2-му Запорізькому пішому полкові подяку за мужність у захисті кордонів Української держави і разом з тим увів почесну полкову відзнаку. Командирові полку отаманові Болбочану було присвоєно звання полковника. Такий вид заохочення, як присвоєння звання рангом вище, не раз зустрічається в історії армії УНР [129, с. 36]. Свої відзнаки мали 3-тя Залізна стрілецька дивізія, 6-та стрілецька дивізія, Спільна юнацька школа [428, с. 31], Інструкторська школа старшин Армії УНР.

Невід'ємною частиною нагородної системи Української армії є також введення 16 жовтня 1920 року «Положення про підвищення в рангах старшин та козаків армії УНР». Це було зроблено «в нагороду за невинну боротьбу з ворогами України». Серед представників закордонної школи військової символіки розгорнулася дискусія стосовно рангових відзнак Армії УНР 1919 р. Професор Л. Шанковський стверджував, що стрункої системи таких відзнак не існує і широких відомостей про них немає [528, с. 100]. Зауваження до статті професора Л. Шанковського висловили М. Битинський та О. Городиський.

М. Битинський дав короткий опис системи рангових відзнак української армії часів Визвольних змагань та джерела, де відомості про цю систему були опубліковані [18, с. 44]. Введення у дію «Положення про підвищення рангів» – це останній акт Української держави щодо створення нагородної системи.

Зважаючи на те, що армія разом з урядом УНР покинула терени України 21 листопада 1920 р., можна сказати, що і останнє рішення про введення відзнак і рангів, як і ті, що були прийняті раніше, було продиктоване прагненням віддати належне бойовому подвигу вояків, які в надзвичайно важких умовах відстоювали право українського народу на незалежність.

Отже, складні історичні обставини і умови діяльності не дали змоги завершити роботу по створенню і налагодженню механізму функціонування нагородної системи. Знаний дослідник української закордонної школи О. Городиський, аналізуючи стан творення військової символіки, і зокрема відзнак, зазначає, що за роки державності не вдалося створити школу військового відзначення [68, с. 4]. Знавець геральдики й фалеристики О. Сокольський також зауважує, що «навіть у час нашої державності не спромоглися впровадити хоча б системи бойових відзначень, а задовольнилися дозволом ношення бойових відзначень, наданих нашим військовикам передше іншими державами» [418, с. 31].

Однак вивчення наукової проблеми опрацювання системи військових відзначень у часи Визвольних змагань потребує подальшого дослідження. Однією з найцікавіших знахідок, виявлених останнім часом в українській фалеристиці доби Визвольних змагань, слід вважати відкриття двох орденських хрестів (нашийного та нагрудного) за Другий Зимовий похід (Базар) і бої [182, с. 10 – 11]. Дослідник О. Круковський висловлює думку про те, що цим орденем з огляду на коштовну ювелірну роботу нагороджували невелику кількість достойних, тоді як Орденем Залізного Хреста були відзначені всі учасники Першого Зимового походу.

Дослідник З. Яворський повідомляє про таємну відзнаку Українських січових стрільців 1913 р. – череп з написом: «Смерть або воля», яку видавали «довірочно тільки заприсяженим членам», і наводить цікаві відомості про творення військових відзнак у часи Визвольних змагань, маловідомі науковцям. Це стосується, наприклад, інформації про розробку відзнак у часи гетьманської української держави, проекти яких після антигетьманського повстання спочатку потрапили до штабу Галицької армії, згодом до штабу бригади УСС, а у квітні 1920 р., після битви під Махнівкою, що на Київщині, – до рук поляків і можуть зберігатися у польських архівах [536, с. 23].

Свого подальшого розвитку нагородна система, встановлена за часів Української Народної Республіки, набула за межами України, на еміграції. Після поразки Армії УНР у листопаді 1920 р. та інтернування її на території Польщі українському війську вдалося зберегти свою організацію і, незважаючи на складні умови існування, почати розробку власних нагрудних знаків і навіть нагород. Це останній, четвертий період історичного процесу становлення і розвитку української державної та військової символіки у часи Визвольних змагань, який обмежується моментом остаточної демобілізації армії – 30 червня 1924 р. [434, с. 9]. У цей період були розроблені проекти військової символіки, що їх подавали на розгляд Головному отаманові Війська УНР, потім видавався наказ Головної Команди Війська УНР про встановлення того чи іншого нагрудного знака чи нагороди.

Відомо про встановлення таких нагород і нагрудних знаків: нагрудний знак Спільної військової школи; нагрудний знак Охорони Головного отамана Війська УНР; відзнака «Хрест Залізного Стрільця»; нагрудний знак Юнацької школи з підготовки старшин військового часу в таборі Каліш, а також нагрудний знак 6-ї Січової стрілецької дивізії. Вдалося виготовити лише нагрудний знак Спільної військової школи і «Хрест Залізного Стрільця». Стосовно інших нагрудних знаків інформації немає.

На усіх нагородах і нагрудних знаках присутнє зображення Державного герба УНР – Тризуба. Часто використовували також зображення козацьких клейнодів та зброї. Історик М. Чмир звертає увагу на те, що у вказаній символіці втілена ідея мученицького шляху, пройденого українськими вояками в боротьбі за волю Батьківщини. Це проявилось у використанні тернового вінка, а також зображенні колючого дроту у символіці ордена «Визволення». Моток дроту також був одним з елементів нагрудного знака 6-ї Січової стрілецької дивізії [519, с. 10].

Швидкий розвиток української фалеристики в першій половині ХХ ст. поставив багато питань, на які дослідники ще й досі не дали відповіді. Щобільше – з'являються нові, пов'язані, зокрема, з виявленням невідомих дотепер українських відзнак та нагород. Віталій Манзуренко віднайшов та описав понад 20 відзнак, про які не згадувалося донині у жодному історичному джерелі [227, с. 130]. Відзнаки зберігаються в колекції українських нагород доктора Юрія Сас-Подлуського у Чикаго (США).

В. Манзуренко висловлює припущення, що ці відзнаки спроектовано й виготовлено в одному з таборів для інтернованих українських вояків на території Польщі, про що свідчить напис на закрутці однієї з них. Крім цього, віднайдено серед документів Центрального архіву Війська Польського у Варшаві проект емблем родів зброї, тоді було й виготовлено військові відзнаки, наявні в колекції Ю. Сас-Подлуського. Таким чином, період інтернування Армії УНР фактично можна вважати останнім етапом у розвитку української військової символіки часів національно-визвольної боротьби першої чверті ХХ ст.

Знаки, виявлені В. Манзуренком, умовно поділяються на дві групи. На кожній відзнаці першої групи є загальне зображення лева в щиті [227, с. 132], поверненого вправо (як на гербі ЗУНР), що двома верхніми лапами спирається на скелі (подібно до відзнак усусів). Дослідник робить припущення, що знаки зі збірки Ю. Сас-Подлуського мають стосунок до Західно-Української Народної Республіки, а виготовив їх автор, який спочатку воював у лавах усусів, а потім в УГА, оскільки митець намагався поєднати традиції цих двох військових формувань.

Знак, який має зображення перехрещених гвинтівок, а під ними напис «УСС», можливо, планувалося надавати ветеранам УСС, які під час Першої світової війни воювали в піхотних частинах, а для кавалерії, ймовірно, призначався знак з перехрещеними шаблями на тлі підкови й написом «УСС». Були спроектовані знаки для вояків самохідних частин, а також телеграфістів і радіотелеграфістів.

Друга група відзнак має зображення тризуба [227, с. 134]. У горішній частині знака вміщено тризуб, під ним – дві перехрещені гармати, що вказує на його стосунок до артилерійських частин. Інший знак містить посередині зображення хреста, виконане в синій емалі, під ним – два перехрещені мечі, у верхній частині знака – тризуб, у нижній – пластина з датами «1918 – 20».

В архіві, що зберігається у родині Новаківських у Львові [217, с. 135], В. Манзуренко виявив чотири невідомі й недосліджені проекти українських відзнак [229, с. 143]. Перший з віднайдених проектів О. Новаківського датований 1916 р. На ньому – ескіз відзнаки для усусів і кілька його варіантів. На другому аркуші – два проекти, один з них має дати «1914» і «1918». Ще на двох аркушах – зображення в кольорі. Ці проекти відзнак виконано на однаковому папері у єдиному стилі. Один аркуш, на жаль, пошкоджений – бракує нижнього лівого кута. Очевидно, там був проект відзнаки з національною символікою, який пізніше, у радянські часи, родина мистця знищила. У центрі цього аркуша – проект знака, де зображений «стрілецький Архангел, з розвиненими крилами, зі щитом, піднесеним на лівому рамені, й мечем у правій руці» [229, с. 150]. На думку В. Манзуренка, ці проекти відзнак мистець розробив у 1916 р., а пізніше, в 1928, коли вирішувалося питання про вшанування пам'ятними відзнаками Українських січових стрільців і учасників Визвольних змагань 1918 – 1920 рр., він їх доопрацював.

Українська військова символіка у своєму єдиному історичному полотні має дві течії, які дослідник М. Чмир [518, с. 12] умовно називає галицькою і наддніпрянською. Галицька традиція бере свій початок од військового формування Легіону Українських січових стрільців – першої української військової формації ХХ ст., що постала у складі австро-угорської армії з вибухом Першої світової війни.

Однострій Українських січових стрільців (УСС) у 1915 – 1917 рр. не дуже відрізнявся від однострою звичайного австрійського вояка [137, с. 114]. У 1917 р. до форми УСС внесено зміни: з'явилися шапки з левиком, синьо-жовті підвіски на багнеті й синьо-жовті стрічки на комірах. Стрільці почали носити шапки-мазепинки й зірки в один ряд на комірі (австрійці носили зірки поперек коміра). І тільки в 1919 р. УСС отримали свою постійну форму [473, с. 49 – 56]. Відмітною особливістю її був стрілецький крій приталеної сорочки (френча) з накладними кишнями. Штани заправляли в чоботи або обмотували обмотками. На комірі нашивали сукняну зубчатку, колір якої відповідав родові військ. У старшин вона мала тоненький золотий кант, у булавних старшин розміщувалася на золотому підкладі. Генеральська зубчатка була мережана сріблом на золотому полі. Відзнаки старшинських і підстаршинських ступенів кріпили на рукавах. Відповідно до роду військ зубчатки були: сині – у піхоти, цеглясті – у артилерії, жовті – у кінноті, попелясті – у саперів, білі – у лігунства і т. ін. На традиційному головному уборі січових стрільців, шапці-мазепинці проекту Дмитра Катамая, з'явилася кокарда з написом «У.С.С.1914», автором якої був хорунжий УСС Юліан Буцманюк [328, с. 158].

Піхота носила в бойових умовах і на параді сталеві шоломи французького зразка «Адріан М.16» з тризубом або кокардою, встановленою гетьманом П. Скоропадським. У час протигетьманського повстання її доповнювала червона стрічка, запроваджена С. Петлюрою для «Республіканського війська» 8 грудня 1918 року [473, с. 41]. Кіннота мала кавалерійські кошушки, баранячі шапки із сукняним верхом (дном) малинового кольору. У військових формуваннях січових стрільців діяла рангово-посадова система, якій відповідали рангові відзнаки [103, с. 110].

Заслуговує на увагу публікація Ю. Мицика [242, с. 9], де автор наводить цікаві дані з історії прапора Українських січових стрільців [467, обкл.] доби відродження Української держави, насамперед, ЗУНР у 1918 році. В особистому архіві Івана Боберського в Канаді (1873 – 1947 рр.), котрий відзначився як теоретик сокільсько-січового руху і активний діяч Західно-Української Народної Республіки, Ю. Мицик ознайомився з його щоденником. У ньому, зокрема, занотована інформація щодо одностроїв, емблем та символіки УСС, а пізніше ЗУНР, в тому числі поданий опис прапора усусів: «Один бік прапора червоний, другий синій. На червоному підложі Архангел Михайло, з великанськими крилами, піднесеними вгору, які надають його постаті силу й розмах. В лівій руці він держить щит, на якому видно льва, зверненого в правий бік видця. В правій руці він тримає меч, задержаний в долині в цій хвилині, коли має підвестись до удару... На синім боці прапора зелений лавровий вінець з написом посередині «У.С.С.1914». До прапора додається багряна лента із золотим написом: «Українським січовим стрільцям – жіноцтво» [242, с. 9]. Прапор виготовили львівські робітниці.

С. Пахолко подає опис і малюнок військової відзнаки «Стрілецька Рада», яку носили члени колегії коменданта січових стрільців. Рада була сформована 19 січня 1918 р., проіснувала до липня 1920 р. як дорадчий орган й стала в процесі роботи і боротьби січових стрільців вирішальною інституцією в усіх засадничих справах, зокрема, у питаннях ідеології, політики та організації. У Національному музеї історії України в Києві зберігається шість відзнак, що мають вигляд монограм з двох літер «С», переплетених гілкою червоної калини. Відзнаку одержували члени Стрілецької Ради. Вона є високохудожньою фалеристичною пам'яткою часів Визвольних змагань, автором якої був відомий український різьбяр і скульптор Михайло Брянський (1883 – 1956 рр.) [324, с. 10 – 11].

Є дані про виготовлення воєнного хреста Українських січових стрільців, яким нагороджували усусів за бойові заслуги. Так, Центральна Управа УСС у Відні 21 березня 1918 р. повідомляла від імені поручника Володимира Старосольського: «Відзнака заслуги» готова вже від 12.ІІІ. Залучаю один взір. Буде коштувати без стяжки в сей воєнний час – 12 корон» [168, с. 3]. В ході переписки стосовно нагороди В. Старосольський у листі від 07.08.1918 року до Центральної Управи УСС зазначав: «Стрільці ждуть нетерпеливо на «своє» відзначення, ждуть його і стрільці з Києва» [168, с. 3]. Проте відомостей щодо вручень стрільцям цієї відзнаки немає.

Військова символіка в Галичині має своє коріння. Кіннотник Галицької дворянської гвардії, що існувала у Відні 1781 – 1793 рр., мав прапорець з темно-синім (угорі) та жовтим (унизу) кольорами, а по середині – дві горизонтальні стрічки з протилежним розташуванням кольорів [89, с. 3]. Створена в травні 1848 р. у Львові Головна Руська Рада ініціювала прийняти за національну символіку галицьких українців традиційний синьо-жовтий прапор та герб – жовтий (золотий) лев на синьому полі, що спинається на скелю, і закликала український народ до створення загонів національної гвардії – «народної стражі». У липні 1848 р. у Дрогобичі був організований загін української гвардії і відбулося освячення синього прапора з жовтим левом [78, с. 1 – 2].

Бойовим прапором корпусів і бригад Галицької армії став державний синьо-жовтий прапор, що свідчить про сталість традицій державницької символіки на теренах Галичини. Армія, що тут постала у 1918 р., [431, с. 86] за півторарічний час бойового існування назву змінювала тричі. Спершу вона відома як Галицька армія. Потреба виокремити національну приналежність постала при підписанні договору із Добровольчою армією генерала А. Денікіна у листопаді 1919 р. Відтоді вона іменується Українська Галицька армія (УГА). У січні 1920 р. при підписанні договору з 12-ю армією Робітничо-селянської Червоної армії було зроблене політико-ідеологічне уточнення до назви і армія почала називатися Червона Українська Галицька армія (ЧУГА). Лише згодом у 1920 – 1930-х рр. в діаспорній літературі утвердилася назва Українська Галицька армія.

До кінця 1918 р. стрільці та старшини армії носили старий австрійський мундир і знаки розрізнення до нього. Також для галицьких військ надавала однострій російського зразка УНР з ініціалами на рукаві шинелі «Р.У.» [508, с. 25]. Власну форму, або «однострій для українського війська Західної області Української Народної Республіки» розробляли протягом лютого-березня 1919 р. 22 квітня 1919 р. XLVI розпорядком Державного секретаріату військових справ (ДСВС) [508, с. 25 – 42] було встановлено польовий однострій та відзнаки, що їх розробив четар УСС Л. Лепкий [506, с. 105]. Одним із головних творців однострою був Іван Боберський, який вважав, що «однострій має в своїм вигляді дати докази самостійного смаку і питомої культури українського народу» [114, с. 282].

Однострій Галицької армії був подібний кроєм до австрійського [470, с. 50]. Сорочка (френч) коротка із сторчово-виложистим коміром, на ньому сукняна зубчатка, колір якої відповідав роду зброї (синій, червоний, малиновий або сірий) [137, с. 116]. У старшин зубчатка була обведена золотим широким шнурком, у булавних старшин вона розміщувалася на золотому підкладі, у генералів – на золотому прямокутному підкладі. Степені стрільців і підстаршин позначали вузькими і широкими срібними смужками завдовжки. Відзнаки ступенів нашивали внизу рукава на сукняному підкладі відповідно до роду військ. На звання вказували кількість і розміри стрічок.

Піхотинці ходили в штанях з обмотками і черевиках, вершники й артилеристи – у чоботях. Плащ мали короткий, австрійського крою, із зубчаткою на комірі й відзнаками старшинства на рукаві. Шапку носили округлу, з м'яким верхом і твердою околицею, що кольором відповідала роду військ; над дашком поясок: у стрільців і підстаршин – зелений, у старшин – золотий [496, арк. 553]. Через брак сукна й відповідних майстерень форма УГА ніколи не була одного кольору й крою. Після входження УГА у березні 1920 р. до складу Червоної армії (під назвою Червона Українська Галицька армія – ЧУГА) старшинські відзнаки та степені скасовано, замість ступенів належало використовувати назви посад [497, арк. 47].

У Західно-Українській Народній Республіці була розроблена й запроваджувалася власна система нагород та відзнак. Драматичні події у Львові 1 – 22 листопада 1918 р. залишили свій слід у розвитку національної фалеристики. Генеральний Секретаріат Військових Справ Західно-Української Народної

Республіки у Львові у листопаді 1918 р. встановив орден Оборонців Львова [467, с. 191] трьох класів (великий, командорський і лицарський хрести) «як найвищий орден майбутньої української армії». Про нього згадує хорунжий Української Галицької армії М. Дем'янчук [92, с. 19].

Дослідник В. Манзуренко стверджує, що з метою піднесення бойового духу вояків Українська Національна Рада 5 листопада 1918 р. звернулася до них з відозвою, у якій зазначалося: «Щоб увіковічити Ваш історичний подвиг, Ми, Українська Національна Рада, устанавляємо отсим для кожного з Вас найвищу військову відзнаку “За обняття Львова у власність Української держави”» [230, с. 123]. Р. Климкевич за поданим девізом назвав її орденом Оборонців Львова. Ідея запровадити такий коштовний орден в умовах вкрай непевної ситуації і хиткого становища щойно проголошеної західноукраїнської держави видається фантастичною і є підтвердженням суспільного духовного піднесення. Відомо, що цей орден спроектував перший військовий комендант галицької столиці полковник М. Мартинович, а зображення його виконав поручник УСС І. Іванець.

До системи відзнак, встановлених в УГА, належать: відзнака за хоробрість «Тризуб» чотирьох класів, відзнака «Тризуб до зброї», медаль за заслуги чотирьох класів (медаль Тризуба), медаль для поранених, хрест для духівників і «Листки Червоної Калини» для медиків [114, с. 263]. Проте виготовити встановлені відзнаки з огляду на історичні обставини не вдалося. Відомо лише про реалізацію задуму стосовно бойового відзначення УГА «Золотий Тризуб» (очевидно «Тризуб») М. Бринським у Станіславові [467, с. 144].

Отже, вивчення досвіду вітчизняної та зарубіжної історіографії дало змогу розробити і запропонувати періодизацію історії становлення військової символіки, що має не тільки пізнавальне, а й практичне значення. Згадана періодизація ґрунтується на основному процесі державотворення у часи Визвольних змагань. Така структурна властивість зумовлена загальними закономірностями та внутрішніми протиріччями еволюції державної і політичної системи, суспільного і культурного життя, а також особливостями динаміки діяльності української армії.

Дослідження теми символічного означення українського війська доби Визвольних змагань (1917 – 1921 рр.) дало змогу виявити ряд характерних особливостей історичного процесу опрацювання та запровадження як державної, так і її складової частини – військової символіки України. Особливістю процесу становлення української військової символіки є те, що він має два джерела, які врешті-решт поєднуються. Галицька традиція бере свій початок од військового формування Українських січових стрільців, а наддніпрянська започаткована в лавах Російської армії із початком її українізації.

В результаті дослідження встановлено, що при розробленні однострою враховано давні традиції українського військового костюма, зокрема козацького, використано також зразки російської, австрійської, німецької, польської та інших армій. Булава, бунчук і козацький прапор, поряд із назвою воїна – козак, виступають як свідчення успадкування традицій козацького війська.

Доведено, що система рангових відзнак української армії періоду Визвольних змагань була досить складною і має ряд особливостей. Власні системи відзнак військових рангів мали збройні сили Української Народної Республіки, Української Держави, Західно-Української Народної Республіки та Української повстанської армії. Характерною ознакою систем відзнак є опрацювання власної української термінології і заперечення досвіду інших армій.

Аналіз діяльності керівництва українських державних формацій доводить, що воно надавало великого значення створенню нагородної системи та вживало заходів щодо її опрацювання й утвердження. На розвиток системи українських державних військових нагород впливали тогочасні військово-політичні події й обставини, а особливо військове протистояння. Складні історичні обставини й умови діяльності не дали змоги завершити роботу зі створення та налагодження механізму функціонування нагородної системи. Свого подальшого розвитку нагородна система, встановлена за часів Визвольних змагань, набула за межами України, на еміграції.

В результаті дослідження доведено, що ряд рішень уряду було спрямовано на запровадження військових прапорів. На початку творення української армії не було сприятливих умов для відзначення військових утворень прапорами у значенні Бойових прапорів військових частин. Військові частини, що постали в Україні, спонтанно вживали жовто-блакитний прапор, що скоріше було ознакою їх національної або державної приналежності, аніж військовим атрибутом. З часом опрацьовано систему стягів для Армії УНР. В Галицькій армії запроваджено систему командних хоругв для позначення місця розташування органів військового управління. Стяги Армії УНР та командні хоругви Галицької армії мали суто розпізнавальне значення. Тільки на завершальному етапі було запроваджено зразок єдиного військового прапора у значенні Бойового прапора військової частини.

Таким чином, у період Визвольних змагань за державність України символіка Української армії розвинулася від простої форми – жовто-блакитних пов'язок на рукаві – до цілком завершеного комплексу: од перевіреного під час бойових дій однострою з усіма знаками символічного означення до нагородної системи та системи військового прапорництва, вінцем якої є прапор військової частини єдиного зразка.

2.5. Символіка військового формування Карпатської України – Карпатської Січі

Символіка Карпатської Січі, військового формування Карпатської України, – недостатньо досліджена історична тема. Попри те, що матеріали з цієї тематики зберігаються у державному архіві Закарпатської області, публікації трапляються вкрай рідко. У системі військової символіки України історія символіки Карпатської Січі є вкрай важливою, оскільки пояснює традиції виникнення і використання таких елементів українського військового костюма, як шапка-мазепинка, котильйон тощо. Карпатська Січ хоча й не була регулярною армією, мала свій характерний кроєм однострій, оздоблений

знаками розрізнення. Без висвітлення питання опрацювання та використання символіки Карпатської Січі дослідження проблематики історичних передумов, традицій української військової символіки в цілому буде незавершеним.

Рутенія, або Підкарпатська Русь – це офіційна назва території Закарпаття за Сен-Жерменським мирним договором від 10 вересня 1919 р. Цей договір закріпив результати розпаду Австро-Угорської імперії та виникнення нової держави – Чехословацької республіки, до складу якої на правах автономії входила Підкарпатська Русь. Назву «Карпатська Україна» за ініціативи Августина Волошина, керівника уряду Підкарпатської Русі, було започатковано 30 грудня 1938 р. У цей час на основі пожежно-спортивного руху Закарпаття й постає військове формування автономії у складі федеративної Чехословацької республіки, яке отримало назву – Організація народної оборони «Карпатська Січ» [317, с. 27]. Ці події відбувалися на фоні кризи державності Чехословацької республіки, пред'явлення їй територіальних претензій з боку Німеччини, Угорщини та Польщі, які розглядали цю республіку як штучно утворену державу без сталих історичних традицій державності й відповідно прагнули позбавити її права на існування, а отже, і права на існування навіть автономної Карпатської України [177, с. 286].

За статутом Організації народної оборони «Карпатська Січ», затвердженого міністерством внутрішніх справ уряду Підкарпатської Русі 10 листопада 1938 р., право носити однострій та відзнаки мали лише дійсні члени організації, які після тримісячного військового вишколу і складення січової присяги отримували січову виказку – документ, що посвідчував проходження військової підготовки [317, с. 86].

12 листопада того самого року Головний командант ОНОКС Д. Климпуш підготував проекти одностроїв і відзнак рядового та старшинського складу Карпатської Січі, у яких містилися проекти шапки-мазепинки, кителя, сорочки, плаща, штанів і чобіт рядового та старшини, проекти відзнак на шапку та рукава для гурткового, провідника, кошового, члена Ради, члена Команди, команданта, проекти відзнак для старшого січовика, десятника, чотаря, сотника й отамана. Основним кольором однострою був сіро-зелений. Головною вимогою, яка висувалась до проекту січового однострою під час його створення, була кардинальна відмінність від кольору, особливостей крою та системи відзнак мундирів чехословацької армії.

Розглянувши звернення Головного команданта Карпатської Січі, 17 листопада 1938 р. прем'єр-міністр А. Волошин дозволив членам Карпатської Січі носити формений однострій та відзнаки, відповідно змінивши їх. Зокрема, А. Волошин заборонив ходити в одностроях із закритими комірами, схожими на військові однострої чехословацької армії, зазначивши натомість, що коміри уніформи січовика мають бути відкритими, як у формі пластунських старшин. Також прем'єр відзначав, що колір одностроїв не може бути таким самим або схожим на колір військових одностроїв. Заборонені були й нагрудні кишені – однострій Карпатської Січі за кроєм та кольором мав істотно відрізнятися від уніформи чехословацької армії [317, с. 87].

Відкритий комір і сорочка з краваткою надавали уніформі Карпатської Січі досить елегантного й акуратного вигляду, сформувавши цілком оригінальний і самобутній тип військового однострою в історії українських військових

формувань ХХ ст. Шапка-мазепинка відрізнялася від аналогічних головних уборів українських збройних формувань та парамілітарних організацій першої третини ХХ ст. довгими навушниками і шкіряним ремінцем із двома пряжками, який закріплювали поверх шкіряного або лакованого дашка. Замість кокарди до шапки пришивали синьо-жовту стрічку.

Згодом відзнаки у формі прямокутних смужок різного кольору на шапці та рукавах замінили зірочками на знімних погонах. Погони були обшиті золотистими кантами і вирізнялися формою. Окрім цього, розширено систему військових звань, що більше відповідало стандартам військової структури.

Уніформа Карпатської Січі відповідала національній традиції щодо способу обмундирування та знаків розрізнення українських військових формувань і парамілітарних організацій першої третини ХХ ст. Увібравши в себе чимало елементів із мундирів регулярних армій сусідніх держав, напіввійськових організацій та українських військових формацій періоду Визвольних змагань 1917 – 1921 рр., однострій ОНОКС набув цілком самостійного і завершеного вигляду. Водночас він мав ряд особливостей, які вирізняли його з-поміж мундирів інших українських збройних формувань ХХ ст.

У березні 1939 року на зібрані кошти було закуплено 150 комплектів січових одностроїв, якими обмундировано дві сотні січовиків у Хусті. На цей час кількість уніформованих членів Карпатської Січі у Хусті досягла 300 чоловік [317, с. 97]. Загальна ж чисельність Карпатської Січі не встановлена, однак відомо, що у всіх селах та містечках були сформовані загони, чисельність яких іноді досягала 500 – 1000 чоловік [177, с. 283]. На II Зїзді Карпатської Січі у столиці Карпатської України місті Хусті відбувся парад, у якому взяло участь десять тисяч січовиків [353, с. 468]. Більша частина січовиків одягалася у цивільне. Часто траплялися змішані форми, коли до цивільного одягу додавався один або декілька елементів військового однострою (шапка-мазепинка, китель, сорочка з краваткою чи штани типу галіфе).

У Карпатській Січі існував чоловічий та жіночий військові однострої. До однострою «Жіночої Січі» входили шапка-мазепинка без дашка, сорочка з краваткою, китель з нижніми кишенями, шкіряний ремінь, довга (нижче колін) спідниця, колготи і туфлі. Жінки не мали старшинських звань і не використовували відзнак. У зв'язку з тим, що в «Жіночій Січі» ще більше відчувалася нестача повного комплекту уніформи, більшість жінок ходила в цивільному вбранні, або так, як і чоловіки, використовували лише окремі елементи військового однострою – шапки-мазепинки, спідниці, сорочки з краваткою чи китель [317, с. 92].

У Карпатській Україні не існувало єдиної налагодженої системи виготовлення січових уніформ, тому при кожній новій закупівлі партії одностроїв відбувалась їх певна видозміна. Так, наприклад, в одних членів Карпатської Січі дашок шапки-мазепинки був виготовлений зі шкіри, а в інших – із пластмаси. Поряд з одностроями сіро-зеленого кольору користувалися також сіро-голубими.

Відзнаками у старшин слугували синьо-жовті обшлагги (з двома жовтими і однією синьою смужкою) і жовті галуни на кінчиках навушників шапки-мазепинки. Ширина галуна на шапці-мазепинці залежала від рівня організаційної посади того чи іншого старшини. Інколи старшинам на коміри

кителю нашивали ромбики із золотистими кантами. Особливими відзнаками були нарукавні нашивки із зображенням націоналістичного тризуба, який на відміну від тризуба святого князя Володимира Великого замість середнього зуба мав зображення меча.

Система військових звань та функціональних посад у структурі Карпатської Січі мала багато запозичень з Української галицької армії та Легіону Українських січових стрільців. І це не дивно, адже багато членів штабу Карпатської Січі були колишніми старшинами армій УНР та УГА. Інколи поруч з усталеною січовою системою рангів уживали відповідні назви із системи звань чехословацької армії, оскільки значний відсоток старшинських кадрів січовиків становили також українські офіцери чехословацької армії.

Нагородної системи у формуваннях Карпатської Січі встановлено не було. Цікаві відзнаки Карпатській Січі – вироби з бісеру, так звані котильйони – нагрудні знаки, які позначали приналежність січовика до певної окружної команди. Вони виступали як своєрідні відзнаки-обереги. Їх виготовляли жінки, мистецьки оздоблюючи орнаментами та візерунками. Традиція використання котильйонів перейшла від Легіону УСС, знайшла продовження у Карпатській Січі, а згодом в Українській повстанській армії [328, с. 155].

Військове формування Карпатської України – Карпатська Січ пройшло бойове випробування 14 березня 1939 року у боях із чехословацькими частинами у Хусті, угорським військом під Горондою та Страбичовим, у битві на Красному полі 16 березня 1939 року, із Військом Польським в районі міста Ужок, проводило партизанські дії у краї. Січовики вкрили себе славою незламних борців за незалежну Українську державу в Карпатах.

З нагоди 30-ї річниці від дня проголошення незалежності Карпатської України у 1969 р. Центральним Проводом Братства Карпатських Січовиків у Торонто під головуванням Степана Росохи, учасника боїв за незалежність Карпатської України, був випущений Хрест карпатських січовиків. Автор відзнаки Юрій Подлуський. За основу символу пропам'ятної відзнаки взято трилистий хрест срібного кольору з тонким золотим пружком, що відповідав усталеним народним уявленням українців про форму символічного позначення тризуба на території Закарпаття до початку ХХ ст. [177, с. 286] Посередині хреста розташовано герб Карпатської України, а зверху щита герба – тризуб св. Володимира Великого із хрестом на середньому зубі. На реверсі щита надпис: «Карпатська Січ 1938 – 1939» та зображення шапки-мазепинки [362, с. 18].

2.6. Національна ідентичність символіки Української повстанської армії

Діяльність Української повстанської армії (УПА), поруч із діяльністю радянських підпільників та партизанів, вважають однією із визначних сторінок руху опору в період Другої світової війни. Діяльність партизанів, як загалом і підпільників, відрізняється од діяльності УПА передусім мотивацією – відстоювання права на незалежну державу у вояків УПА та знищення загарбників, звільнення земель і відновлення радянської влади у партизанів. Оскільки вони виступають суб'єктами одного процесу, їх єднає боротьба проти спільного ворога. Тож УПА можна вважати стороною у збройній боротьбі часів Другої світової війни.

До символіки українських військових формувань періоду Другої світової війни також належать відзнаки учасників формувань у складі вермахту. Дослідники цієї проблематики А. Бобков [24, с. 8], М. Царенко [477, с. 11], С. Музичук [252, с. 9 – 11] дотримуються думки, що символіка українських військових формувань у складі вермахту мала національний характер. Проте ця тема ще не отримала достатнього висвітлення в науковій літературі.

Як прийнято вважати, створення Української повстанської армії було започатковано на Волині та Поліссі [122, с. 509]. У час ліквідації німцями української адміністрації на теренах Волині у лютому 1942 р. переходить у підпілля Тарас Бульба-Боровець і перебуває в Сарненському і Костопільському районах. З приходом німців на українські землі він створив у місті Олевську відділ поліції і назвав його «Поліська Січ». Спочатку Боровець діяв за інструкціями Української Державної Влади, а пізніше самостійно, виступаючи як отаман «Поліської Січі». Згодом у березні-квітні 1943 р. він веде переговори із Штабом УПА-Північ, однак пропозицію Штабу включити свій підрозділ до загального українського повстанського руху і увійти до Штабу УПА відхиляє [245, с. 63].

Перший відділ Української повстанської армії зорганізував на Поліссі у жовтні 1942 р. Остап (Сергій Качинський), військовий референт Краєвого Проводу ОУН на Північно-західних землях. Він був сином православного священика і до війни проходив військову службу офіцером у польській армії [245, с. 30]. На Волині вже восени 1942 р. підіймається сотня Української повстанської армії під команду визначного члена ОУН сотника Довбешки-Коробки (Григорія Перегійняка), уродженця Волині [245, с. 33]. Адже саме на Волині та Поліссі крім німецьких утисків взнаки населенню давалися ще радянські партизани та польські «пляцуфкі».

До місцевого населення радянські партизани поставились від самого початку вороже, трактуючи його як самостійників-націоналістів, які борються з більшовизмом та ССРР. Опорою для радянських партизанів на Поліссі й Волині стали польські колоністи.

Здавалося б, що боротьба польського народу під час Другої світової війни мала скеруватися проти Німеччини та СРСР, які у вересні 1939 р. спільно ліквідували Польську державу. На українських теренах, окупованих колись Польщею, польські колоністи повели боротьбу усіма засобами проти місцевого українського населення, співпрацюючи в тому відверто з німцями та радянськими партизанами. Поляки планово розділили між собою ролі: одна їх частина працювала в німецькій окупаційній адміністрації, друга – в політичних відділах, решта ж творила таємні гуртки («пляцуфкі») нібито для боротьби проти німців, а насправді для ліквідації у співпраці з радянськими партизанами українського самостійницького руху.

Весною 1943 р. починають стихійно організуватися і діяти відділи УПА на Правобережжі: в Холодному Ярі – під проводом командира Костя, наддніпрянця, колишнього старшини Червоної армії; на Уманщині – під проводом командира Остапа, теж наддніпрянця. Душею того руху був 60-літній дід Тарас, шеф штабу відділу Холодного Яру, колишній учасник повстанських боїв у Холодному Ярі після Першої світової війни. На допомогу тим відділам вирушає з Волині шість сотень УПА, очолених командиром Енеєм.

Згодом постає група «УПА-Південь» під командуванням полковника Батька (Омеяна Грабця, уродженця Чесанівщини, загинув у бою з більшовиками на Вінниччині 10 червня 1944 року) – провідника Генеральної Округи ОУН на Осередньо-Українських Землях. Літом 1943 р. починає переорганізовуватися у повстанську армію Українська Народна Самооборона в Галичині. Цією справою керує полковник Шелест (Василь Сидор, уродженець Сокальщини, краєвий провідник ОУН у Карпатському краї, від 1943 р. – Генеральний суддя ОУН, загинув у бою з більшовиками в Перегінському районі Станиславівської області 17 квітня 1949 р.) – недавній шеф штабу УПА-Північ, який по остаточному переорганізуванні й поширенні УНС на УПА-Захід стає її командиром.

У зв'язку із цим територіальним поширенням дій УПА та формуванням двох нових військових груп УПА-Захід і УПА-Південь для керівництва армією на основі Краєвого військового штабу Проводу ОУН утворюється Головна команда УПА із Головним військовим штабом у її структурі. Восени 1943 р. рішенням Головного Командування УПА засновано пост Головного Командира УПА. Його обіймає Роман Шухевич (псевдо – Тарас Чупринка) спочатку в ранзі підполковника, а від 22 січня 1946 р., згідно з постановою УГВР, у ранзі генерала.

Восени 1943 р. починають діяти перші повстанські відділи на Буковині й Бесарабії, що прибирають тимчасову назву Буковинська українська самооборонна армія. У травні 1944 р. відділи БУСА переймають загальну назву УПА й, об'єднавшись, стають територіально-адміністративною складовою частиною УПА-Захід.

Особливістю системи символіки УПА є те, що вона опрацьовувалася у процесі збройної боротьби паралельно із становленням організаційної структури армії стихійно. Особовий склад ідейно був прихильником української державності та з самого початку вживав такі її символи, як тризуб і жовто-блакитний прапор. Водночас організаційним прапором армії та ОУН став червоно-чорний стяг.

Як зазначає дослідник Володимир Сергійчук, червоно-чорний прапор УПА «до жовто-блакитного ніякого відношення не має» [363, с. 34]. Однак, зважаючи на те, що свою працю історик опублікував ще у радянські часи, коли про українську національну символіку годі було й писати, а дослідження військової символіки України взагалі не велось, слід зауважити, що автор не врахував взаємозв'язку процесу державотворення і невід'ємного від нього процесу збройної боротьби за державність.

Грунтовним дослідженням становлення системи символіки та відзнак УПА є праця Сергія Музичука та Ігоря Марчука. «Українська Повстанча Армія». Посилаючись на відомості М. Климишина [7, с. 131], автори підкреслюють той факт, що при створенні національних збройних сил Револуційний Провід ОУН у 1940 р. передбачав запровадження уніформи для армії та порядкової поліції. Символіка до уніформи, запропонована С. Ленкавським, Е. Козаком, С. Дядилюком та ін. [251, с. 20], передбачала застосування відзнак у вигляді тризуба й базувалася на традиціях Української галицької армії. Револуційний Провід ОУН рекомендував при використанні цивільного одягу або уніформи воюючих сторін носити на лівому рукаві синьо-жовту пов'язку завширшки 10 – 15 см. І хоча дослідники наголошують на важливості моменту опрацювання символіки при створенні українських збройних формувань, все ж слід зазначити, що це не стосується символіки УПА, хоча й подає деяку генезу цього питання.

До літа 1943 р. однострої українських повстанців не мали усталеного вигляду, в ужитку були і цивільний, і військовий одяг. Кольори одностроїв також різнилися. На початку формування більша частина повстанців носила цивільний одяг. Однак пізніше широкого використання набули трофейні однострої: польські, німецькі, угорські, чеські, словацькі, румунські, італійські, а інколи навіть англійські та американські. Трофейні шапки легко перешивали на мазепинки, а радянські кашкети – на петлюрівки, додавши до них тризуби [251, с. 25]. Стихійний характер створення символіки підрозділів УПА також доповнювався геральдичною традицією певного регіону, на що вказує стилізоване зображення герба Полісся (тура) на шапковій відзнаці одного з підрозділів [251, с. 26; 7, с. 137].

Символіка української державності знайшла відбиття в армії у формі кокарди та пряжки. УПА не отримала повного власного однострою, функції відзнак поклалися на деякі елементи одягу повстанців. Передусім це стосується головних уборів – мазепинок та петлюрівок, оскільки вони мали характерний вигляд і були ознакою лише української армії. На шапки неодмінно кріпили українські відзнаки у вигляді різного роду тризубів: дехто мав кокарди, що їх використовували ще у 1918 – 1921 рр., інші носили зразки, виготовлені для української допоміжної поліції у Генеральній губернії. Але у більшості випадків повстанці самі виготовляли з доступних матеріалів відзнаки з тризубом, що різнилися розміром та стилем.

Іншою характерною ознакою приналежності до УПА були шкіряні ремені з тризубами на пряжках [231, с. 28; 226, с. 40]. Вперше вони з'явилися на однострої української поліції Генерал-губернаторства у 1940 – 1941 рр., а в Повстанській армії почали використовуватися вже з перших місяців її існування. У вояків УПА пряжки на ремнях також були різними: і перероблені з офіцерських, що використовувалися в інших арміях (радянській, німецькій, польській), тільки доповнені накладеним тризубом; і вирізані з використаних гарматних гільз чи відлиті з металу; і перероблені з німецьких солдатських пряжок шляхом знищення гітлерівських символів та накладання тризуба. Найкращими і найрідкіснішими були пряжки, виготовлені за індивідуальними проектами вояків.

Інколи на одностроях УПА зустрічалися різні нашивки: на комірах – прапорці національних кольорів (на Волині) або «зубчатки» (в УПА-Захід); на рукавні нашивки у вигляді щитка синьо-жовтого кольору або щитка з тризубом; нагрудні нашивки у вигляді чорно-червоного та синьо-жовтого прапорців з тризубом тощо.

Отже, при формуванні Української повстанської армії за основу її символіки було взято тризуб, як герб держави, та жовто-блакитну пов'язку – кольорів прапора, тобто символів української державності. Однак барви прапора самої армії були червоно-чорні. Їх і покладено в основу системи нагород УПА.

У силу історичних обставин – підпільно-партизанського характеру існування армії та її збройного протистояння – нагородна система Української повстанської армії є маловідомою сторінкою української фалеристики. До цієї системи належали нагороди за бойові заслуги, за поранення та за працю задля української армії. Серед багатьох українських військових підрозділів, що діяли

у роки Другої світової війни, власні нагороди мала тільки УПА, хоча як знаками розрізнення відзнаками послуговувалися й інші формування [272, т. 1, с. 168]. Це унікальний приклад існування цілісної системи багатоступеневих нагород для відзначення повстанців, які протягом тривалого часу вели визвольну боротьбу у ворожому оточенні [251, с. 35].

Стосовно дати встановлення нагород дослідники мають різні думки. О. Круковський та С. Пахолко називають у цьому зв'язку 27 січня 1944 р. [183, с. 106], Я. Семотюк – 21 січня 1944 р. [362, с. 42]. Тоді як Д. Веденєєв стверджує, що нагороди УПА встановлено 2 січня 1944 р. наказом Головного командира армії [43, с. 36]. Очевидно, тут закралась прикра помилка. Головний Командир УПА Роман Шухевич наказом № 3/44 від 27 січня 1944 р. запровадив ці нагороди [219, с. 164; 177, с. 231]. До згадапної системи нагород належать Золотий, Срібний та Бронзовий Хрести Бойової Заслуги, а також Золотий, Срібний і Бронзовий Хрести Заслуги. Першою відзнакою нагороджували лише вояків УПА. 6 червня 1948 р. постановою Української Головної Визвольної Ради встановлено медаль «За боротьбу в особливо важких умовах».

Автор нагород – видатний графік, вояк УПА, Нил Хасевич (Бей-Зот) [190, с. 119]. Саме йому українська фалеристика і графіка зобов'язані високохудожніми творами українського агітаційного політичного плаката, листівками і українськими бойовими нагородами УПА, яким властива єдністю, цілісністю і відповідний стиль виконання. Його нагородну систему Української Головної Визвольної Ради дослідник В. Кравцевич-Рожнецький назвав «стилем Нила Хасевича», з чим варто погодитись.

Проекти нагород Н. Хасевича були затверджені із незначними змінами. До проектів він додав пояснювальну записку та інструкцію щодо виготовлення нагород УПА в умовах підпілля. Дослідник О. Кучерук підкреслює, що при виготовленні відзнак теж вносилися зміни і реальні нагороди дещо відрізняються від запроєктованих. Н. Хасевич ілюстрував майже усі видання УПА-Північ, випущені в умовах підпілля. Уперше його проекти відзнак та нагород УПА були опубліковані 1952 року у Філадельфії (США) в альбомі «Графіка в бункерах УПА» [471; 228, с. 35]. Існує оприлюднена Василем Куком легенда, що після того як Й. Сталін ознайомився із цією книгою, він наказав віднайти патріота і знищити його. Бункер, де перебував Нил Хасевич із охоронцями, чекісти виявили і закидали гранатами [228, с. 36; 177, с. 231]. Митець загинув у бою на Рівненщині 4 березня 1952 р. як воїн зі зброєю в руках.

Усі нагороди, встановлені наказом Головного Командування УПА, як стверджує Ярослав Семотюк [362, с. 42; 545, р. 31], виготовлені у Мюнхені [251, с. 39]. До системи військових відзначень також входила відзнака приналежності до УПА [183, с. 107] для нагородження всіх вояків і цивільних осіб, які брали безпосередню участь у бойових діях, у підпіллі або «спричинилися до розбудови УПА». Цей знак має форму ромба, у центрі якого – український давній меч вістрям угору. На лезі меча – стрічка з написом «За народ». По верхніх ребрах ромба написи з обох боків «За Україну» та «За волю». Під стрічками – буквена аббревіатура «УПА», причому літера «П» композиційно покладена на меч. За положенням, цей знак не був нагородою.

О. Іщук та Н. Ніколаєва подають відомості про те, що його та медаль «За боротьбу в особливо важких умовах» було встановлено 30 червня 1950 р., про що рукою В. Кука, останнього Головного Командира УПА, зроблено напис на зворотньому аркуші проєктів відзнак [123, с. 91]. В архіві Служби безпеки України дослідники віднайшли ще 13 проєктів нагород, намальованих олівцем, які не мали вжитку [55, арк. 175 – 177].

Наказом встановлювалися не тільки відзнаки, а й визначався також порядок нагородження ними та регламентувалося право надання нагороди відповідно до її рівня. Що вище був ступінь відзнаки, то вищим був орган, який міг здійснювати нагородження. Так, Золоті Хрести Бойової Заслуги першого і другого класів надавалися УГВР за поданням Головного Командира УПА, Срібні Хрести Бойової Заслуги першого і другого класів – Головним Командиром УПА за поданням крайового командира УПА, Бронзовий Хрест Бойової Заслуги – крайовим командиром УПА за поданням командира Військової Округи – Групи. Золотим і Срібним Хрестом Заслуги нагороджувала УГВР за поданням Головного Командира УПА, а відзначення Бронзовим Хрестом Заслуги здійснював Головний Командир УПА за поданням крайового командира.

6 червня 1948 р. УГВР видала постанову про встановлення медалі «За боротьбу в особливо важких умовах» [362, с. 43; 177, с. 231]. Твердження Головного Командира УПА Василя Кука про те, що це відбулося 30 червня 1950 р., не відповідає дійсності. У постанові зазначалося: «З уваги на те, що в різних районах України багато учасників українського визвольного-революційного руху веде боротьбу проти московсько-більшовицьких окупантів в незвичайно важких умовах, – в умовах, що вимагають від революціонерів і повстанців просто нелюдських фізичних і моральних зусиль, – для відзначення особливої мужності таких революціонерів і повстанців та їхніх особливих заслуг для справи визволення України встановити окрему медаль «За боротьбу в особливо важких умовах» [251, с. 37].

Лише одній групі під керівництвом В. Охримовича (Грузин, Кузьма) восени 1951 р. вдалося дійти з-за кордону до Головного Командира УПА Василя Кука та передати, серед іншого, і деяку кількість нагород. Чи отримав тоді хтось із членів підпілля свої хрести й медалі, залишається невідомим, хоча нагородні листи оформлялися. В одній із криївок В. Кука 23 травня 1954 р. органи НКВС вилучили нагороди УПА [225]. Вони, поряд із деякими відзнаками, що зберігаються у Львівському історичному музеї, є важливим фалеристичним джерелом [214, с. 45].

Хрести Бойової Заслуги УПА мали стандартний дизайн та однаковий розмір – 27 x 27 мм. Сам знак являє собою прямий козацький рівнораменний хрест з трьома ромбовидними елементами на кінцях. Хрест покладено на два давньоукраїнські схрещені мечі вістрям униз, що є загадкою Н. Хасевича, оскільки вважається, що меч вістрям угору символізує готовість до боротьби, а меч вістрям додолу засвідчує мирні наміри. По краю знак обведений бортиком, в його центр вписаний квадратний ромб із Малим гербом УНР. Хрести різних класів відрізнялися один від одного кольором металу та кількістю квадратних «зірок» на колодці [183, с. 107].

За такою самою типологічною схемою побудована відмінність класів Хреста Заслуги з тією різницею, що замість «зірок» до колодок кріпилися один чи два «паски» з металу відповідного кольору. Знак Хреста виконаний у формі «хреста-меча», у центрі якого – рівновеликий ромб із вписаним у нього Малим гербом УНР. Хрест обрамлений широким бортом, а його нижнє рамено має вигляд витягнутого ромба. Центральний елемент хрестів першого класу – ромб – був залитий синьою емаллю чи фарбою. Крім того, у першому класі Хреста Бойової Заслуги рамена хреста мали накладену емаль червоного кольору.

12 жовтня 1952 р. «на основі постанови УГВР від дня 10.X.1952 р.» Головнокомандувач В. Кук видав наказ про нагородження медаллю «Х-річчя УПА» «усіх бійців і командирів УПА та всіх учасників українського визвольного революційного підпілля, які на день 14.X. 1952 р. знаходяться в активній боротьбі проти російсько-більшовицьких поневолювачів України». Самих медалей виготовлено тоді ще не було, тому нагородженим, відповідно до цього наказу, повинні були видаватися тимчасові посвідки про відзначення медаллю [251, с. 41].

На численних світликах вояків УПА усіх регіонів Заходу України не віднайдеш вояка із нагородою на мундирі. Почасти такого вояка вважали за розвідника, оскільки радянські спецслужби використовували нагороди, які перехоплювали у кур'єрів, для надання більшої ваги своїм агентам.

Нагороди Української повстанської армії посідають чільне місце у фалеристичній спадщині України. Вони були опрацьовані в горнилі збройної боротьби. Якщо армії УНР не вдалося створити систему військових відзначень і тільки після Визвольних змагань постали деякі пропам'ятні відзнаки, які проте не мали характеру відзнак за бойові заслуги [68, с. 4], то Українська повстанська армія та Українська головна визвольна рада зробили великий крок у цій справі і завершили формування цілісної системи.

Разом із творами українського агітаційного політичного плакату, листівок, бонів нагороди УПА утворюють єдиний стиль, який можна назвати «стилем Нила Хасевича», або стилем УПА. За основу символічного означення заслуг вояків узято волинський рівнораменний хрест, козацькі зорі та давньоруські мечі, що є ідеологією і суттю усієї системи відзнак, яка показує спадкоємність військових традицій українського народу.

Формально вони не належать до державних відзнак [272, т. 1, с. 170], а скоріше є нагородами військової формації, однак за відсутності державних нагород та самої держави їх можна віднести до відзнак державного рівня, оскільки на теренах України армія виконувала державницьку функцію.

Нагороди УПА носять загальнонаціональний характер, мають власну внутрішню логіку і є цілісною системою, яка побудована за принципом відповідності ступеня нагороди значущості заслуг і зорієнтована на вшанування як військових, так і цивільних осіб за їхню особисту роль у національно-визвольній боротьбі.

2.7. Українська радянська військова символіка

У період панування в Україні радянської влади символіка була позбавлена національного колориту та перебувала у загальносоюзній системі радянської символіки. Власне за національним характером українська символіка загалом, та військова зокрема, розвивалися за кордоном. Спочатку у таборах інтернованих вояків армії Української Народної Республіки та згодом у місцях компактного проживання українців в еміграції в різних країнах світу. У зв'язку з цим небагато дослідників приділили увагу вивченню питання української радянської військової символіки. Серед них відомі та знані в Україні історики А. Гречило, В. Воронін, Я. Тинченко та інші.

У часи Визвольних змагань на території України діяли підрозділи так званої, за Я.Тинченком, Української червоної армії [438, с.108] і до проведення в СРСР у 1929 році військової реформи на території України існували формування, що мали назву Збройні сили України та Криму. Це військово формування було у складі Робітничо-селянської Червоної армії. Офіційною мовою у Збройних силах України та Криму була українська мова. Військова символіка українських радянських збройних формувань відповідала символіці Червоної армії, яка була єдиного зразка для усіх військових підрозділів на усій території СРСР і у тому числі й українських.

Питання використання червоного кольору у символіці армії УНР та у Червоній армії є важливим. Якщо у Червоній армії цей колір асоціюється із революційною владою Рад і комуністичними ідеями, то в армії УНР цей колір символізував революційні, однак демократичні, національні за характером перетворення. В українському війську червоний колір став найпопулярнішим під час протигетьманського повстання у листопаді 1918 року [506, с.4].

Про запровадження в повстанському війську відмінності у формі із гетьманцями свідчить телеграма датована 8 грудня 1918 року Головного штабу Отамана УНР підписана старшиною для доручення сотником Даценко у якій говориться: «Всім. Всім. Головний Отаман УНР наказав негайно всім старшинам, козакам армії УНР носити кокарду червону розетку.» [506, телеграма]. Така символіка в армії УНР використовувалася до повалення гетьманату і уже 8 січня 1919 року у наказі Головної Управи військ УНР про символіку української армії згадки про кокарду із червоною розеткою вже не було.

Використання червоного кольору в армії УНР простежується при запровадженні Бойових прапорів військових частин. Зокрема, прапор 3-ї Залізної стрілецької дивізії армії УНР [131, с.24; 126, с.110] має червоне полотнище із поєднанням національної символіки – жовто-блакитного крижа та тризуба, герба держави [94, с.4; 95, с.56; 96, с.63]. У даному випадку він символізує історичну спадкоємність із червоним кольором прапорів українського козацтва часів Богдана Хмельницького та пролиту кров вояків армії УНР за самостійну соборну Україну [137, с.110].

Про прапори українських радянських дивізій мало що відомо. У фондах Національного музею історії України зберігається прапор Української Галицької армії періоду її союзу із більшовиками – другої половини 1920 року.

Це червоний прапор із зіркою, символом Робітничо-селянської Червоної армії, та написами: «Пролетарі Всіх Країн Єднайтесь!», «Хай живе Інтернаціональна Червона Армія!» та «Окрема легка Галицька батарея» [438, с.124]. Отже, можливо дійти висновку, що прапори українських радянських військових частин були червоного кольору, мали символ Робітничо-селянської Червоної армії – зірку та напис: «Пролетарі Всіх Країн Єднайтесь!».

Вирізнення війська відбувалося за допомогою його назви, наприклад, Червона армія. Український варіант – Червоне козацтво. Саме полк Червоного козацтва став самою першою радянською військовою частиною створеною українським радянським урядом за національною ознакою. Основою для формування цього полку став особовий склад 2-го Українського запасного полку Центральної Ради, що дислокувався у місті Харкові. Це відбувалося на фоні першої україно-більшовицької війни. Цей полк взяв участь у поході на Київ радянських військових частин, присланих з Росії [438, с.110].

Після взяття Києва до Червоного козацтва приєдналося ще три військові частини: 1-й Київський полк червоної гвардії, 4-й Сердюцький імені Івана Богуна полк та полк імені П. Сагайдачного. До весни 1918 року у цих військах ніякої символіки не було, а тим паче української. І тільки влітку 1918 року появляються червоні лампаси на штанах, що стало головною відмінністю Червоного козацтва. До кінця 1918 року за допомогою Раднаркому з повстанців та мобілізованих прилеглих до України губерній Росії були сформовані чотири дивізії, які в офіційних радянських документах називаються Партизанськими, а в українських – Українськими. Весною 1919 року було сформовано ще три українські радянські дивізії. Полки цих дивізій носили українські назви – богунці, тарашанці, ніжинці, махновці та інші.

Військової форми одягу встановленого зразка в українських радянських дивізіях не існувало. Вони змушені були забезпечувати себе одягом самостійно. Відсутність тилового забезпечення з боку Червоної армії призвела до повстання 6-ї Української радянської дивізії Григорьєва та незадоволення більшовиками 7-ї Української радянської дивізії отамана Н. Махно.

В кінці 1919 року в складі стрілецьких дивізіїв, які умовно можливо рахувати українськими, появились ще дві кавалерійські частини – Окрема кінна бригада 45-ї стрілецької дивізії (утворена з 5-ї Української радянської дивізії) Григорія Котовського та Окрема кінна бригада 60-ї стрілецької дивізії (прибула з Росії) Сергія Байло. В кінці 1920 року ці дві бригади були об'єднані.

Кавалерійська бригада С. Байло у своїй більшості це бійці Кінного полку Січових Стрільців армії УНР мала свою символіку – червоні чакчири, випушки жовтого кольору, кашкет з жовтим обідком. Кавалерійська бригада Г. Котовського, утворена з Бессарабського та Інтернаціонального ескадронів 45 дивізії мала свою особливість у формі одягу. Інтернаціональний ескадрон складався в основному з угорських гусар, які носили австро-угорську кавалерійську бархатну пілотку червоного кольору та чакчири червоного кольору. Командир бригади Г. Котовський носив штани-галіфе червоного кольору і такого ж кольору кашкет. Слід відмітити, що кольорові кашкети із різними барвами часто використовувались у радянських військах.

Свої особливості старався зберегти полк Червоного козацтва, який на початку 1920 року був реорганізований у 8-у Червонокозачу дивізію. Від українського у нього залишилась тільки назва після того як в дивізію влились Латишський, Московський, Орловський, Алатирський полки та залишки Кубанської червоно-козачої бригади. У квітні 1920 року призначений на посаду командира сотні 1-го Червонокозачого полку Т. Юшкевич виділив у зовнішньому вигляді козаків смушкові шапки та червоні лампаси. На кінець 1920 року він описав свій зовнішній вигляд так: «сапоги из сыромятной кожи (одел, высохли, сбежались, только через месяц снял при помощи ножа); брюки из крестьянской дерюги, протертые путлицами до голого тела, откуда вместо белья выглядывают кружевца дамских панталон (наложницы черноостровского ксендза), а на плечах – какой-то женский Бурнус. Только красная фуражка фиксировала мою «краскомовскую» сущность. Да, кой у кого были и «лампасы», и «папахи», но только у тех, кто, где и как смог раздобыть, что придавало сотням и полкам вид обычной иррегулярщины» [438, с.114].

І тільки у літку 1922 року Червоне козацтво, через чотири роки після сформування, отримало нову уніформу радянського зразка – темно-сині гімнастерки з сукна, такого ж кольору штани з червоними лампасами та смушкові шапки.

Таким чином, на відміну від армії УНР, в українських радянських військах не приділялася належна увага розробці форми одягу, та її уодноманітненню, встановленню символіки війська. Очевидно, що символіка має у своїй основі певні культурні традиції та світоглядні позиції і на час утворення українського радянського війська вони були відсутні. Цілком логічним є те, що з часом завершення війни в Україні такі військові частини прийняли символіку Робітничо-селянської Червоної армії.

Утворена у складі Союзу Радянських Соціалістичних Республік у 1922 році Українська Соціалістична Радянська Республіка вирізнялася своїм червоно-синім прапором та гербом, що складався із зображення на щитку серпа і молота на фоні сонця, що сходить, а над ними напис «У.С.Р.Р.». Щиток з обох боків обкладений колосками пшениці, які знизу оббиті стрічкою з написом «Пролетарі усіх країн єднайтесь!». Пізніше у 1949 році до герба було додано стрічку із таким же написом російською мовою та у горі між колосками вставлено п'ятикутну зірочку. Стрічки переміщено на колоски по бокам, а внизу розміщено стрічку із написом «Українська РСР» [83, с.212; 146, с.936; 150, с.205].

Як зазначає у своїй науковій праці дослідник української фалеристики В. Воронін історія творення власних нагород Радянської України розпочинається одразу із завершенням воєнних дій в Україні. 2 березня 1921 року 5-й Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, який відбувся у Харкові прийняв резолюцію про встановлення в УСРР ордену Трудового Прапора. Керівництво республіки також мало наміри заснувати орден Бойового Червоного прапора. Однак, такі наміри не були реалізовані [51, с.121].

У той же час в інших радянських республіках у період з 1920 по 1923 роки такий орден було встановлено в Азербайджанській, Грузинській та Хорезмській республіках. У Вірменській радянській республіці було засновано орден Срібної Зірки та орден Червоної Зірки, у Бухарській народній республіці орден Червоної Зірки, який мав три ступені [466, с.110].

Як зазначає В. Воронін до 1934 року в Українській СРР в цілому була встановлена нагородна система роль якої відігравав інститут почесних звань – заслуженого діяча науки, техніки або мистецтва, народного артиста чи художника республіки, заслуженого артиста чи художника республіки. Зазначимо, що ця система не мала власне символів і скоріше схожа на систему заохочень.

До питання українських за характером нагород повернулися у нелегкі часи Великої Вітчизняної війни. Напередодні визволення Києва 10 жовтня 1943 року Президія Верховної Ради СРСР прийняла рішення про заснування ордену Богдана Хмельницького трьох степенів. Ним нагороджувалися командири та бійці Червоної армії та Військово-морського флоту, керівники партизанських загонів, партизани які особливо відзначилися у боях зі звільнення радянської землі від німецьких загарбників.

Перші «полководницькі» ордени Великої Вітчизняної – ордени Суворова, Кутузова, Олександра Невського встановлені одним указом Президії Верховної Ради СРСР від 29 липня 1942 року, що є єдиним випадком в історії нагород СРСР [468, с.111]. Встановлення нових орденів відбувалося в дні найтяжчих боїв на Дону та Волзі, коли підписувався суворий наказ Верховного Головнокомандувача від 28 липня 1942 року № 227 відомий своїм гаслом: «Ні кроку назад!».

Лейтмотивом встановлення ордену Богдана Хмельницького безумовно є звільнення території України від загарбників. Це відбувалося на фоні процесу заміни уніформи Червоної армії на нову уніформу із традиційними погонами [420, с.14] та в кінцевому результаті заміною назви самої армії з Червоної на Радянську.

На український характер ордену вказує не тільки сам факт використання імені гетьмана, а й напис його імені українською мовою, використання національного декору, козацької шаблі та зображення погруддя гетьмана Богдана Хмельницького у традиційному козацькому одязі з булавою в його оформленні.

Історію встановлення, детальний опис ордену, інформацію про перших нагороджених та їх кількість подає дослідник В.Воронін. Він констатує, що задум з заснування нового полководницького ордену (хоча третя його ступінь вважається солдатською) з українською специфікою себе повністю виправдав. Орден Богдана Хмельницького користувався великим авторитетом в армії, став одним з найпрестижніших та зіграв позитивну роль у заохоченні та піднятті бойового духу військ у боях з німецькими загарбниками [51, 150; 105, с.34; 344, с.265]. Останнє, на думку В.Вороніна, було обумовлене серед іншого й тим, що нагорода була заснована на глибокій духовно-національній традиції, що сягала глибин української ментальності.

Факт наявності ордену Богдана Хмельницького в історії фалеристики радянського періоду спонукав творців нагородної системи незалежної України до використання цього досвіду та встановлення українського ордену Богдана Хмельницького, який докорінно відрізняється від радянського [192, с.15].

До української тематики радянської нагородної системи слід віднести також встановлення у роки війни медалей за оборону Одеси та Севастополя [203, с.18; 204, с.18], а також, встановленої 21 червня 1961 року Указом Президії Верховної Ради СРСР медалі «За оборону Києва». Отже, українська тематика в історії радянської символіки посідала значне місце. У свою чергу символи СРСР домінували та впливали на суть і зміст української символіки радянського періоду.

Узагальнюючи розгляд питання історичних підвалин української військової символіки загалом слід відзначити, що протягом багатьох десятиліть фахівці різних галузей спеціальних історичних дисциплін – вексилології, геральдики, фалеристики, сфрагістики, вели дослідження, присвячені тим чи іншим проблемам військової символіки України. Вони розглядали їх в широкому історичному розрізі. Провівши аналіз результатів цих досліджень, стає можливим зробити висновок, що історикам у цілому вдалося розкрити історичні умови виникнення сучасної військової символіки. Історія розвитку української військової символіки послугувала основою становлення власної школи. Історична спадщина була врахована при створенні системи державної та військової символіки, яка є підтвердженням незалежності і водночас засобом заохочення широкого кола громадян до її розбудови. Українська військова символіка від княжої доби до одержання незалежності Україною в 1991 р., як про це свідчать історичні джерела та артефакти, пронесла століттями ідею звитяги, засвідчила тяглість вірності традиціям свого народу, християнським цінностям. Чимало від того часу з українського прапорництва і геральдики перейшло до української військової символіки новітньої доби.

РОЗДІЛ 3

ДЕРЖАВНА СИМВОЛІКА УКРАЇНИ

3.1. Державна символіка незалежної України – фундаментальна основа військової символіки

Згідно з Конституцією України, державними символами України є Державний прапор України, Державний герб України і Державний гімн України [161]. Державний прапор України – це стяг із двох рівновеликих горизонтальних смуг синього і жовтого кольорів. Державний герб України складається із великого та малого Державних Гербів України. Великий Державний герб України встановлюється з урахуванням малого Державного герба України та герба Війська Запорізького, а головним елементом його є Знак Княжої Держави Володимира Великого, що і є малим Державним Гербом України. Безперечно, ці державні символи є основою утворення як системи військової символіки, так і інших підсистем символіки суспільного життя країни.

Конституція України декларує, що Державним Гімном України є Національний гімн України на музику Михайла Вербицького зі словами першого куплету та приспіву пісні Павла Чубинського «Ще не вмерла Україна». Офіційно його музичну редакцію ухвалила Верховна Рада України 5 січня 1992 року, слова Гімну затверджено Законом України «Про Державний Гімн України» 6 березня 2003 року. Перша строфа гімну, згідно з пропозицією Президента України Леоніда Кучми, звучить як «Ще не вмерла України і слава, і воля».

Цей закон підтримали 334 народних депутати з 433, що зареєструвалися для голосування – тобто не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України, як того потребує Конституція України. Відповідно до норми статті 20 Конституції України Державний Гімн України на музику Михайла Вербицького отримав слова, затвержені законом.

Опис державних символів України та порядок їх використання встановлюється законом, що приймається не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України. Відсутність такого закону стосовно Державного Прапора України та Державного герба України свідчить, що процес розробки зовнішніх атрибутів держави ще не завершений.

Аналізуючи умови утвердження Державного Прапора України, слід відзначити тенденцію наслідування історичних традицій державотворення та використання символіки. Визначальними у розвитку української символіки були події, пов'язані з національно-визвольним рухом на західноукраїнських землях під час революції 1848 – 1849 рр. в Австрійській імперії. Створена у травні 1848 року у Львові перша українська громадсько-політична організація – Головна Руська Рада – ініціювала прийняти за національну символіку галицьких українців традиційний синьо-жовтий прапор і герб – жовтий (золотий) лев на синьому полі, що спинається на скелю, і закликала український народ до створення загонів національної гвардії – «народної стражі» [78, с. 1 – 2].

Відомий дослідник геральдики А. Гречило відзначає, що у період національно-визвольної боротьби українського народу XVI – XVII ст. активно розвивалося прапорництво та емблематика, базовані на народному образотворчому і декоративному мистецтві. Досягнення цього періоду мали значний вплив і на пізніше формування національної символіки – і в часи Української Народної Республіки початку XX століття, і при становленні незалежної України наприкінці цього ж століття [80, с. 51].

У період Центральної Ради мало місце використання як жовто-блакитних, так і блакитно-жовтих прапорів. Переважали жовто-блакитні. У часи Української Держави гетьмана П. Скоропадського відбулася зміна порядку кольорів на блакитно-жовтий [79, с. 10 – 11], а у роки Директорії та ЗУНР використовувалися «за інерцією» блакитно-жовті чи синьо-жовті прапори. Взагалі поширенню національних прапорів в Україні «значно сприяло, – вважає А. Гречило – візуально-асоціативне сприйняття прапора та його тлумачення, як «блакитне небо і жовтий лан пшениці» [79, с. 10 – 11]. Хоча сучасний прапор України визначений чинним законодавством як «синьо-жовтий».

Знавець української символіки М. Битинський ґрунтовно й розлого описує розвиток прапорництва в Україні з прадавніх часів до середньовіччя та козацтва і від козацтва до Визвольних змагань початку XX століття. Зокрема, він стверджує, що синьо-жовті або жовто-блакитні прапори виникають у козацьку епоху і отримують своє державницьке визнання в період Центральної Ради та Гетьманату П. Скоропадського [20, ч. 109, с. 13]. Червоний колір притаманний війську і символізує запеклість збройної боротьби та пам'ять про загиблих побратимів, його широко вживали у часи Київської Русі, а також козаки. В армії Української Народної Республіки таке полотнище мали 3-тя Залізна і 6-та Стрілецька дивізії. М. Битинський у своїй статті розглядає прапор війська не тільки як засіб означення місця керівника чи роду зброї, а і як символ непереможності. П. Тарнавецький поділяє думку про важливість цього символу для ведення боротьби за незалежність [430, с. 47].

Доктор В. Трембіцький разом із дослідником А. Вовком порушує питання визначення кольорів українського національного та державного прапора [444, с. 41], що продиктовано потребою усталення барв через вживання різних відтінків жовтої – від «цитринової до сильної жовтої або блідо-помаранчевої» та синьої – від «дуже блілого відтінку до темного чи глибокого». Вони відзначають, що над проблемами визначення і усталення кольорів історичних прапорів України працювали в минулому дослідники української символіки доктор Р. Климкевич і професор В. Січинський.

Хоча своїм завданням В. Трембіцький і А. Вовк ставлять надати «специфікації для українського прапора, вживаючи а) кодових визначень системи Універсального Назовництва Кольорів, б) даючи приклади зразками комерційних кольорів», з чим вони успішно впоралися, проте їхнє дослідження також цікаве поданою інформацією про історію використання синьо-жовтих кольорів у прапорництві.

Відомо, що ці кольори вживалися ще за часів Київської Русі. У Києві знаменом був золотий тризуб Ярослава Мудрого на тлі синього квадратного

полотнища. Можна припустити, що такі зображення могли бути й на щитах його війська. У Галицько-Волинському князівстві побутувало зображення золотого лева на блакитному полі щита. Офіційно ці барви стали державними з 18 січня 1918 року від дня встановлення законом Української Народної Республіки державного прапора.

Отже, утвердження як Державного Прапора України стягу із двох рівновеликих горизонтальних смуг синього і жовтого кольорів є закономірним явищем, що має історичне підґрунття і символізує процес державного утвердження української нації.

Нову сторінку української геральдики відкрила ухвалена 19 лютого 1992 р. Верховною Радою України постанова «Про Державний Герб України», якою затверджено тризуб як малий герб України і головний елемент великого герба [342]. Ця ухвала найвищого законодавчого органу засвідчила не тільки тяглість та історичну вагу геральдичної і мистецької традицій, але також реалізоване в гострій політичній боротьбі прагнення національно-державницьких сил забезпечити правову й політичну спадкоємність різних форм української державності.

Основи ідейної конструкції герба держави заклала ст. 20 Конституції України 1996 року. Вона визначила обов'язковими складовими майбутнього великого Державного герба малий Державний герб України (як його головний елемент) і герб Війська Запорізького.

Використання малого та великого гербів у державній символіці стосується періоду Української революції та Визвольних змагань 1917 – 1921 років. Ухвалений Центральною Радою 22 березня 1918 р. закон створив правовий прецедент використання великого і малого державних гербів в Україні [102, с. 104; 441; 537, с. 44 – 45]. Обидва герби мало різнилися композиційно. З самого початку вони стали об'єктом аргументованої критики В. Модзалевського і Г. Нарбута. Ці авторитетні знавці геральдики висловили слушний закид авторові – відомому мистцеві професорові В. Кричевському, що він, малюючи герб, робив це тільки як художник, «не звертаючи ніякої уваги на вимоги геральдики і навіть цілком незнайомий з нею» [246].

Не був досконалим і сам березневий закон 1918 року, зокрема в його тексті не дано опису гербів, не зазначено їхніх розмірів тощо. На це вказав у праці «Історичні та правові основи українського державного герба» професор В. Трембіцький. Прагнучи заповнити наявні в законі прогалини, автор сформулював приписи технічного оформлення українського державного герба і радив, як це узвичаєно у світовій практиці, з пошаною і «повною точністю» відтворювати державні символи [442, с. 131 – 133].

В. Трембіцький також висловив ідею повернення хреста до Тризуба на верху середнього зуба, «як це було на тризубі в монеті князя Володимира Великого» [446, с. 27]. Дослідник зазначає, що «справа хрестика в тризубі як у державному знамені у гербі була дискутована дуже поважно» у березні 1918 року, коли остаточно оформлювався герб Української Народної Республіки. Він підкреслює, що на той час «це була складна проблема, бо в гербі мала бути вміщена вся історичність всієї України за всі її століття. Хрест був темою також, бо в ньому виражується вся символіка християнства нації та держави. З хрестом була зв'язана вся наша культура, а через неї наша пов'язаність із європейським

світом. Із хрестом чи через нього прийшло поєднання народу русинів із європейськими християнськими націями й політично. Із християнством прийшло до народження в Русі її «золотого віку» – культурного, цивілізаційного, а при цьому й політичного росту русинів, творців Руської Землі – держави, яка стала рівною з рівними європейськими державами та династіями».

Великий і малий герби 1918 р. стали першим втіленням ідеї дуалізму українського державного герба, яка згодом набула свого розвитку. Так, наприкінці 30-х рр. ХХ ст. відомий український геральдист М. Битинський на замовлення Уряду УНР в екзилі розробив проект державних відзнак України, серед них великого, середнього і малого державних гербів. Лейтмотивом цієї праці – справжнього шедевра українського геральдичного мистецтва – стала соборність українських земель. Проекти М. Битинського здобули суспільне визнання й прихильність. Вони є визначною пам'яткою української геральдичної культури та політичної історії і, очевидно, надихнули на утвердження в Конституція України 1996 р. норми про великий і малий герб.

Питання впровадження державного герба викликало гостру дискусію як через ідейні розбіжності та політичні уподобання, так і відмінні наукові погляди. Щодо символу тризуба та його значення на шпальтах газет і журналів в Україні точилися полеміка. Важливою є публікація О. Пастернака, у якій автор намагається подати оригінальне трактування походження тризуба та його змісту. Він висловлює думку, що для українського населення тризуб має потрійне значення: символ державної влади, герб державний або знак національний і знак релігійний [323, с. 5]. Однак його аргументи, на думку Б. Якимовича [540, с. 5], слід розглядати лише як одну із версій, що розтлумачує походження і значення тризуба. Хоча й він сам вважає, що впродовж віків у тризубі органічно поєднувалися язичницькі і християнські символи, і цей останній став не тільки ознакою князівської адміністрації, а почав нести в собі державне, національне і релігійне навантаження.

Ретельно проаналізували історію дослідження тризуба з початку ХІХ ст. до початку ХХІ ст. вчені О. Белов та Г. Шаповалов з Інституту української археології та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України [16]. Вони довели походження малого Державного герба України від поєднання двох прадавніх язичницьких і християнських символів – хреста та якоря.

На виконання постанови Верховної Ради України «Про державні символи України» від 3 вересня 1996 р. і постанови Кабінету Міністрів України від 2 листопада 1996 р. «Про проведення конкурсу на кращий ескіз великого Державного герба України і кращий текст Державного Гімну України» спеціально створена Державна комісія з підготовки та проведення конкурсу на кращий ескіз великого Державного герба України 11 червня 1997 р. схвалила проект, підготовлений авторським колективом у складі М. Дмитрієнко, О. Івахненка, В. Мітченка та Ю. Савчука [102, с. 105].

Як основні елементи головного символу країни обрано ті, що відображають історичний шлях нашої державності й водночас відповідають канонам світової геральдики та правовим нормам. Для означення державності Української Народної Республіки було обрано тризуб, Української Держави – зображення козака з мушкетом, а Західноукраїнської Народної Республіки – лева [538, с. 44 – 45].

Найавторитетніші вчені, серед них академік М. Грушевський, віддавали козакові з мушкетом першість поміж історичних державних гербів [373, с. 17 – 18]. Пріоритетність цього символу визнали й Г. Нарбут та В. Модзалевський [102, с. 106]. Часом появи геральдичного образу козака з мушкетом історики схильні вважати 1576 р., коли польський король Стефан Баторій разом з іншими клейнодами надав запорізькому гетьманові «на печаті герб – рицар з самопалом і на голові ковпак перекривлений» [216, с. 26]. На печатках двадцяти гетьманів упродовж 1595 – 1764 рр. вирізьблювали образ козака з мушкетом. Він фігурує на печатках Генеральної військової канцелярії (1735–1767 рр.), інших вищих урядових установ Гетьманщини. За Гетьманщини козак з мушкетом остаточно утверджується як державний герб, набуває ознак загальнонаціонального символу. У справочинстві Гетьманщини він іменується «гербом Нації», «гербом Малоросійським», «Національним» [357, с. 217 – 218; 356, с. 18].

Інший символ у державному гербі – Лев – є одним із традиційних і найдавніших українських символів. Спочатку лев з'являється на печатках галицьких князів, згодом цей династичний знак стає територіально-династичним. Цілком ймовірно, що символ лева ще вживався Романом Мстиславовичем, котрий 1199 р. об'єднав Галицьке і Волинське князівства [83, с. 31]. Правдоподібно, що традиція використання цього символу зародилася після отримання Данилом Романовичем королівського титулу у 1253 р. [83, с. 36]. В період найбільшого розквіту Галицько-Волинської держави знак лева набуває значення державного герба і відтоді таке його сприйняття лишається незмінним. Лев є не тільки символом Галицько-Волинської держави, що успадкувала державницьку традицію від Київської Русі, а й носієм геральдичної ознаки для західних земель України.

Разом із тим, питання виникнення та вживання лева як знаку княжого герба, а згодом держави та західних земель вивчене недостатньо. У наукових дослідженнях знаходимо зокрема інформацію про використання лева у першій половині XIV ст. як династичного, княжого символу волинським князем Любартом (Дмитрієм у православному віросповіданні). На своїх монетах динаріях Любарт зображав свій герб – крокуючого лева – та герб Волинської землі – хрест [447, с. 53]. Відомо, що до Волинської землі як при князях роду Романовичів, так і при литовських князях входили землі Галичини, Холмщини, Белза, Володимира і Луцька. Іпатіївський літопис Волинським князем називає князя Лева, що правив у Галичині. Такі міста як Львів, Перемишль, Галич, Самбір у руських літописах іменуються Волинськими [447, с. 6].

Історик Ю. Мицик, досліджуючи прапори і герби української козацької держави в перший рік після її відродження, подає відомості про зображення лева на козацьких прапорах. Йдеться про похід на Білорусь і Литву козаків під проводом полковника Іллі Голоти, його поразку та загибель під Загалем у ніч проти 17 червня 1649 р. Після поразки повстанців ворогові дісталися три прапори, котрі, як вважає Ю. Мицик, вірогідно належали кожній окремій повстанській тисячі. Прапор, переданий Богданом Хмельницьким козакам, під яким бився до останнього подиху І. Голота, був адамашковий, тобто з шовку цінного гатунку. На ньому було зображено орла, який в одній лапі тримає меч. Другий прапор – червоного кольору і містив зображення лева та білий хрест [244, с. 5].

У Синьожупанній та Сірожупанній дивізіях, військовій частині січових стрільців Є. Коновальця на відзнаках зображено лева, поверненого за геральдичними правилами праворуч, що спинається на скелю [185, с. 10].

Отже, у великому Державному Гербі України роль щитотримача виконує лев, що здіймається на гору. У той же час на Волині існувала традиція використання крокуючого лева як княжого герба Великого князя Любарта. Можна припустити, що спорідненість земель та княжих родів могла призвести до розвитку застосування лева як династичного знака, і згодом для Галичини почали використовувати не крокуючого лева, а лева, що спинається на гору, зважаючи на географічну близькість Карпатських гір [145, с. 726]. Використання зображення лева здійснювалося й у козацьку добу та у період національного відродження на початку ХХ століття.

Тризуб, за задумом авторів проекту великого Державного герба України М. Дмитрієнко, О. Івахненка, В. Мітченка і Ю. Савчука, вказує на першовитоки нашої державності – Київську Русь – вершину розквіту першої держави на українських землях. Він – виключно згадка про величне минуле й ознака найвищого достоїнства великого герба, символ суверенітету та вікових державних традицій. У цьому сенсі становить інтерес матеріал А. Портнова про походження Тризуба, який є головною складовою державної, а також військової символіки України [340, с. 8].

Дослідження процесу опрацювання великого Державного Герба підтримує думку про те, що він має стати символом новітньої української держави, який фокусує в собі головні етапи її становлення й багатовікового розвитку і втілює провідну національну ідею – соборності українських земель, їхньої багатовікової державної традиції і демократичного, республіканського державного ладу.

В результаті дослідження процесу утвердження Державного герба України також встановлено, що його правовий статус ще не закріплений окремим законом України, як того вимагає Конституція України. Можна припустити, що проблема законодавчої невирішеності правового статусу великого Державного герба лежить не у політичній площині, а скоріше у самій ідеї «дуалізму» – наявності малого та великого герба. За словами экс-Президента України Леоніда Кравчука, час на запровадження великого герба вже пройшов і слід відмовитися від цього та залишити малий герб як єдиний Державний герб України.

3.2. Утвердження символів Президента України, Верховного Головнокомандувача Збройних Сил України

Враховуючи той факт, що за Конституцією України Президент України є також і Верховним Головнокомандувачем Збройних Сил України, правомірно поставити завдання дослідити символіку Президента України як верхівку в ієрархії військової символіки України. Указом Президента України Леонідом Кучмою від 29 листопада 1999 р. встановлені такі президентські символи: Прапор (штандарт) Президента України, Знак Президента України, Гербова печатка Президента України, Булава Президента України [457, с. 28]. Цим самим указом було затверджено Положення про офіційні символи глави

держави та встановлено порядок їх використання. Кабінету Міністрів України доручалося здійснити матеріальне забезпечення виготовлення офіційних символів глави держави [366, с. 1].

Прапор (штандарт) Президента України являє собою синє квадратне полотнище з зображенням у центрі золотого Знака Княжої Держави Володимира Великого (малого Державного герба України). Полотнище обрамлене золотою лиштвою і прикрашене золотими торочками [457]. Лицевий і зворотний бік Прапора (штандарта) Президента України ідентичні. Прапор (штандарт) Президента України має оригінал і дублікати, розміри яких відповідають меті їх використання.

Древко Прапора (штандарта) Президента України дерев'яне. Верхівка древка має форму кулі з онікса, оздобленої рельєфним накладним орнаментом із жовтого металу. До основи верхівки древка оригіналу Прапора (штандарта) Президента України прикріплюється срібна платівка з вигравіюваними прізвищем, ім'ям, по батькові Президента України та датою складення ним присяги народеві.

Знак Президента України має форму орденського ланцюга, що складається з медальйона-підвіски, 6 фініфтевих медальйонів та 12 декоративних ланок, розміщених у відповідній послідовності. Медальйон-підвіска Знака Президента України являє собою геральдичний картуш з рельєфним зображенням малого Державного герба України на синій емалі.

Фініфтеві медальйони мають овальну форму, облямовані геральдичним картушем і містять зображення знака Київського князя Володимира Великого, герба Галицько-Волинського князівства, герба Великого Князівства Литовського, герба Війська Запорізького, родового герба гетьмана Богдана Хмельницького, герба Української Народної Республіки. На декоративних ланках – стилізоване зображення листя та кетягів калини.

Знак Президента України виготовлений з жовтого і білого металу, всі його елементи з'єднані між собою фігурними кільцями. Знак Президента України носить на шиї. Його Президент України використовує: під час прийому вірчих і відкличних грамот глав дипломатичних представництв іноземних держав в Україні; вручення державних нагород України, президентських відзнак, відзнак лауреатів Державних премій України; телевізійних звернень з посланнями до народу, а також у інших випадках, якщо це передбачено нормами протоколу.

Гербова печатка Президента України має форму кола. У центрі – зображення малого Державного герба України, над яким по колу напис «Президент України». Під зображенням малого Державного герба України – стилізоване зображення знака відзнаки Президента України «Орден князя Ярослава Мудрого». Гербова печатка Президента України має бортик і по колу облямована декоративною пружкою. Її руків'я виготовлене з лабрадориту, прикрашене накладним рельєфним зображенням малого Державного герба України з жовтого металу і увінчане позолоченою орнаментованою верхівкою.

Гербова печатка Президента України використовується для засвідчення підпису Президента України на грамотах, посвідченнях до президентських відзнак та почесних звань України, а також на посланнях Президента України главам інших держав. Вона виготовляється у чотирьох примірниках, один з яких є еталонним і для засвідчення підпису Президента України не використовується.

Булава Президента України засвідчує спадкоємність багатовікових історичних традицій українського державотворення. Вона виготовлена з позолоченого срібла. Руків'я і верхівка булави прикрашені декоративним орнаментом і оздоблені дорогоцінним камінням. Булава важить 750 грамів, зроблена зі срібла і повністю покрита позолотою. Крім того, прикрашена 64 каменями – смарагдами та гранатами в золотій оправі. Для порівняння булава гетьмана Богдана Хмельницького, що зберігається у Музеї Війська Польського (Варшава), виготовлена з носорожнього рогу, прикрашена сріблом та інкрустована слонівкою [155, с. 128].

Зберігається вона у різьбленій скриньці з червоного дерева. Булава має секрет, у ручці її сховано тригранний стилет із булатної сталі з гравійованим написом латинською мовою «*Omnia revertutur*» (Все повертається). Розробляв дизайн символів президентської влади та координував роботу більш як 70 майстрів-виробників, які їх виготовляли, заслужений художник України Олексій Руденко. Футляр до Булави Президента України виконаний із червоного дерева, прикрашений рельєфним зображенням малого Державного герба України з жовтого металу.

Під час приведення до присяги новообраного Президента України оригінал Прапора (штандарта) Президента України розміщується поруч з Президентом України. Знак Президента України покладається на новообраного Президента України, Гербова печатка Президента України і Булава Президента України вручаються новообраному Президенту України після складення ним присяги.

Місцем постійного знаходження оригіналу Прапора (штандарта) Президента України та інших офіційних символів глави держави є службовий кабінет Президента України в Резиденції Президента України у столиці України – місті Києві.

В історії українського державотворення традиція відзначення високого правового та морального статусу глави держави має свій слід. Традиційно символами вищої влади слугували унікальні історичні реліквії, які передавалися у спадок, – корони, вінці, скіпетри, держави, ритуальна зброя, особливий одяг. За часів Скіфського царства до таких символів належить Пектораль. Втіленням верховної влади гетьмана у часи Козаччини були клейноди – булава і бунчук привселюдно вручалися гетьманові після обрання його на козацькій раді [39, с. 113].

За часів Української Народної Республіки в екзилі символом вищої державної влади слугував клейнод гетьмана Івана Мазепи, який постановою екзильного уряду УНР від 14 жовтня 1937 р. був визнаний «видимим знаком гідності» кожного часного голови УНР. Цій коштовній речі належить особливе місце серед реліквій української державності, адже вона є одним із небагатьох атрибутів Голови Української Народної Республіки, яка засвідчує існування традиції виокремлення та піднесення глави держави.

Під час урочистого складення повноважень Державного Центру УНР в екзилі президентові і урядові незалежної Української Держави 24 серпня 1992 року клейнод було передано вищому керівництву держави. Вперше його як непересічний атрибут президентської влади було використано під час інавгурації Президента України В. Ющенка 23 січня 2005 року серед розгорнутої експозиції історичних раритетів гетьмана Богдана Хмельницького [28, с. 108].

Питання про запровадження символів глави держави порушив наприкінці березня 1999 року керівник Служби Протоколу Адміністрації Президента України Г. Чернявський. Це було пов'язано із виборами Президента України, що мали відбутися у листопаді 1999 року. Наступну інавгурацію новобраного Президента України планувалося обставити новим ритуальним дійством, заклавши нову державну традицію вшанування глави держави при вступі на посаду.

Спираючись на досвід функціонування відзнак глави держави у інших країнах, Г. Чернявський запропонував запровадити в Україні офіційні символи глави держави – штандарт та знак відзнаки Президента України. Цю пропозицію підтримав перший помічник Президента України В. Литвин. Він доручив Відділу державних нагород Адміністрації Президента України опрацювати це питання з історичної точки зору та організувати роботу з розробки дизайну президентських атрибутів. Виходячи з історичних традицій існування символів влади в Україні, фахівці відділу запропонували розширити перелік символів печаткою та булавою Президента України [39, с. 114].

Офіційної координаційної групи з розробки проектів і виготовлення атрибутів глави держави не було створено. Вся робота концентрувалася у Відділі нагород, яким керувала Валентина Куценко, і велася без зайвої метушні, цілеспрямовано і наполегливо. У цій роботі брав активну участь Віктор Бузало, один із активних творців державної та військової символіки.

Перші ескізи малюнка штандарта виконав київський художник-графік Віталій Шостя, який запропонував більше 80 варіантів полотнища штандарта. Обрали один – на синьому полі із золотою облямівкою, у центрі золотий тризуб. У концепції прапора закладалася формула прапорництва, де прапор – це розгорнутий у площині герб. Проект штандарта спершу не мав орнаменту по периметру полотнища, він з'явився під час виготовлення піонерних зразків штандарта. Пізніше художник О. Руденко запропонував лиштву зробити декоративною у формі орнаменту із кетягів калини, калинового та лаврового листа. Зважаючи на креативність Олекси Руденка, йому було доручено розробити дизайн відзнаки Президента України нагрудного знака (колара), печатки Президента України та здійснювати координацію роботи майстрів – граверів та ювелірів, які виготовляли президентську булаву [39, с. 115].

Президентські символи вперше з рук Голови Конституційного Суду України В. Скоморохи отримав 30 листопада 1999 року Президент України Л. Д. Кучма, обраний вдруге на пост глави держави на виборах 14 листопада 1999 року. Церемонія інавгурації проходила у Національному палаці «Україна», а не у приміщенні Верховної Ради України. Наступні урочисті засідання з нагоди складення присяги новообраними президентами В.А. Ющенком (23 січня 2005 року) та В.Ф. Януковичем (25 лютого 2010 року) відбувалися у сесійній залі Верховної Ради України.

Друга інавгурація Л.Д. Кучми проходила в умовах його жорсткої конфронтації з парламентом. Саме тому він наполіг на проведенні інавгурації у щойно відремонтованому Палаці «Україна», аргументуючи це тим, що присягу він, як новообраний президент України, має складати не перед депутатським корпусом, а перед усім народом України.

Процесом правового оформлення символів президента керував заступник Глави Адміністрації Президента України Леонід Підпалов. Текст проекту указу, підготовлений у Відділі державних нагород, ретельно опрацьовували фахівці служби протоколу і церемоніалу відповідно до усталених протокольних процедур використання тих чи інших атрибутів глави держави. Відпрацьований проект указу Президента України та погоджений з причетними до його розробки службами Адміністрації Президента України було передано новопризначеному Главі Адміністрації Президента України В.М. Литвину. 29 листопада 1999 р. було підписано Указ Президента України «Про офіційні символи глави держави» [457].

Контроль за додержанням порядку використання офіційних символів глави держави, встановленого цим указом, здійснюють Служба Протоколу Президента України і Відділ державних нагород Адміністрації Президента України.

3.3. Встановлення державних військових відзнак

Військові нагороди й пам'ятні знаки відомі з найдавніших часів. Ще в армії Римської республіки у VI ст. до н.е. воїни, що відзначились у походах і битвах, поряд із службовим підвищенням, збільшенням платні або частки здобутих трофеїв, діставали право носити особливі золоті або срібні відзнаки – браслети, ланцюжки та медальйони із зображенням полководця чи небесного заступника. Найвищими відзнаками за особливі військові подвиги були вінки, що вручалися воїнам перед усім військом. За найпочеснішу нагороду вважався лавровий вінок тріумфатора, якого удостоювався полководець за визначну перемогу, за виграну війну чи підкорення цілої країни.

У Київській Русі за бойові подвиги воїнів і воєвод нагороджували шийними гривнами, обручами із золота, срібла та бронзи, а також земельними наділами, обладунками, грішми, золотим і срібним посудом, коштовною зброєю тощо. Нагороди одержували всі учасники подій, незалежно від особистої ролі в ній, а проте, чим вищим було становище нагородженого, тим більшого за розміром і вагою знаку його удостоювали. Традиції масового відзначення всіх учасників окремих боїв або воєнних кампаній свідчать про демократичний характер нагородження [272, т. 1, с.11 – 12].

За часів козацької держави XVI – XVII ст. в Україні не було власних нагородних знаків. Натомість роль нагород виконували речі бойового призначення – холодна та вогнепальна зброя, обладунки, одяг, кінська упряж, які воєначальник надавав козакам за виявлену особисту хоробрість, спритність та відвагу.

Водночас козацьке військо мало власну оригінальну систему відзнак – клейноди. До них належали: гетьманська булава, бунчук, печатка, хоругви, бубни, литаври, сурми, а також козацька гармата. За середньовіччя у багатьох державах поширилось нагородження земельним наділом і грішми, коштовностями, а також наданням лицарського звання чи дворянського титулу тощо.

Після втрати незалежності і підпорядкування Російській державі процес становлення національних нагородних традицій на багато років було перервано. У період Визвольних змагань 1917 – 1921 років вони знайшли своє продовження. Перші нагороди в ці роки стали символами сподівань та прагнень учасників національно-визвольного руху до створення незалежної Української держави. Урядами Павла Скоропадського, Директорії УНР, Західно-Української Народної Республіки були здійснені заходи щодо заснування власних нагород (орденів Ярослава Мудрого, святого Архистратига Михаїла, княгині Ольги, Слава України, Визволення, Республіки та інших).

Однією з перших нагород у цей період є орден лицарів Залізного Хреста армії УНР. Було зроблено два окремі, дещо відмінні, випуски хреста. Перший випуск виготовлений у Варшаві. Встановлений він і затверджений 19 жовтня 1920 р. головним Отаманом військ УНР Симоном Петлюрою для усіх учасників Першого Зимового походу (6.12.1919 – 6.5.1920) під командуванням генерал-полковника Михайла Омеляновича-Паленка. Також нагороджені були генерали Юрко Тютюнник, Олександр Загородський та Головний Отаман Симон Петлюра [362, с. 9].

Проте унаслідок фатального перебігу подій більшість проектів так і не були реалізовані. Але вже той факт, що Україна намагалася створити власні нагороди, свідчить про розуміння на державному рівні важливості нагородної справи для відзначення героїзму та самопожертви українських вояків в утвердженні та розбудові незалежної держави.

Спроби утворити національну систему нагород за доби Української Народної Республіки реалізувалися значною мірою за межами України. Саме в 20 – 30-х роках ХХ століття було започатковано орденські знаки й медалі, якими в діаспорі вшановувались учасники визвольних змагань.

Першою врученою нагородою став орден Залізного Хреста, яким відзначили учасників Зимового походу армії Української Народної Республіки з 6 грудня 1919 р. по 6 травня 1920 р. Це відбулося в таборах інтернованих вояків УНР на території Польщі. Нагородна спадщина української діаспори – це масив різноманітних відзнак – від нагород державного рівня, встановлених урядом УНР в екзилі, до відзнак окремих військових формувань, громадських, ветеранських, політичних і культурологічних організацій. До нагород першого рівня можна зарахувати орден Залізного Хреста (1920 р.), медаль на честь 10-ї річниці відбудови Української держави (1927 р.), хрест «10-ліття з'єднання українських земель» (1929 р.), орден (хрест) Симона Петлюри (1932 р.), Хрест українського козацтва (1947 р.), хрести на честь 40-ліття та 60-ліття відродження Українських Збройних Сил (1957 і 1977 рр.), медаль «За поранення» (1980 р.). Другий рівень відзнак української діаспори – це нагрудні знаки ветеранських організацій, Українських січових стрільців, Української галицької армії, Братства карпатських січовиків 1-ї Української дивізії Української національної армії, товариств колишніх українських вояків у Великобританії, Канаді, Сполучених Штатах Америки, Франції, нагороди Української повстанської армії. Загалом у діаспорі впродовж 1918 – 1993 років з'явилося близько 50 нагородних відзнак [272, т. 1, с. 22].

Спроби Радянської України у встановленні власних нагород порівняно з досвідом УНР видаються скромними. 2 березня 1921 року Всеукраїнський з'їзд Рад встановив Орден Трудового Червоного Прапора Української Соціалістичної Радянської Республіки, який в історії нашої фалеристики так і залишився єдиним орденом України радянської доби. За 12 років існування ордена ним нагороджено близько 400 чоловік, в т. ч. і військовослужбовців. В 1933 році за вказівкою центральної влади СРСР нагородження ним припинилося. Спроба встановити в 1967 році власні українські нагороди (два ордени і дві медалі) не увінчалися успіхом через негативну позицію союзних урядових інстанцій [46, с. 10].

За суверенною на папері Українською РСР залишалось тільки право нагороджувати Почесною Грамотою і Грамотою Президії Верховної Ради УРСР та почесними званнями. Вони визначались з травня 1981 року законодавством УРСР як державні нагороди Радянської України. Тоді ж було встановлено 44 почесних звання, а в 1988 році кількість їх скорочена до 29. Інститут почесних звань дістався незалежній Україні у спадок від України радянської, він є чинний і нині, посідаючи вагоме місце у вітчизняній нагородній системі [272, т. 1, с. 24]. Ці звання мають високий престиж у людей завдяки офіційному державному визнанню високого фахового рівня, професійної майстерності й таланту громадян України.

Безперервність процесу, який тривав у діаспорі та на терені радянської України підготував ґрунт для встановлення нагород у незалежній Україні. До прийняття Закону України “Про державні нагороди України” у 2000 році нагородна система сучасної України характеризувалася одночасним існуванням відзнак двох рівнів. Це державні нагороди і відзнаки Президента України. Право заснування державних нагород, згідно з Конституцією України, належить законодавчій владі в особі Верховної Ради України.

Право встановлювати президентські відзнаки і нагороджувати ними надано Президенту України 13 лютого 1992 р. поправкою до Конституції України 1978 р. Внесення змін до Основного Закону було схвалено конституційною більшістю парламенту, а сама поправка, маючи правову легітимність значно вищу, ніж звичайний закон, забезпечувала право на функціонування президентських відзнак як державних нагород. Нова Конституція України, прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради 28 червня 1996 р., закріпила повноваження Президента нагороджувати державними нагородами України, встановлювати президентські відзнаки і нагороджувати ними. Нагородження відзнаками Президента України здійснюється указами глави держави [46, с. 11 – 12].

Слід зауважити, що в перші роки незалежності, в умовах відсутності законодавства у цій сфері, яке б повною мірою відповідало сучасному незалежному статусові нашої держави, цілком логічним, виправданим і легітимним кроком стало заснування Президентом України президентських відзнак. Першою президентською відзнакою стала Почесна відзнака Президента України, встановлена 18 серпня 1992 року Указом Президента України Л.М. Кравчука. Це була перша нагорода не тільки в незалежній Україні, а й серед незалежних держав, що утворилися на терені СРСР [209, с. 26; 222, с. 1].

У Положенні про Почесну відзнаку Президента України зазначається, що нею, зокрема, нагороджуються військовослужбовці Збройних Сил України, інших силових структур за особисті заслуги у забезпеченні обороноздатності України, зміцненні її безпеки та суверенітету, захисті конституційних прав і свобод громадян, за мужність і відвагу, виявлені при врятуванні людей і матеріальних цінностей, ліквідації наслідків стихійного лиха.

Лицевий бік Почесної відзнаки Президента України має вигляд чотирипроменеподібної зірки із заокругленими кутами та позолоченою окантовкою по краях. Промені зірки залиті гарячою емаллю малинового кольору. Зірка розміщена на основі, що являє собою високорельєфний декор у вигляді стилізованого українського національного орнаменту. Посередині зірки із лаврової та дубової гілок утворений рельєфний вінок, у центрі якого – фон блакитного кольору. На фоні розміщено рельєфний золотий тризуб – малий герб України. Почесна відзнака за допомогою кільця з вушком з'єднується з фігурною колодкою, обтягнутою муаровою стрічкою малинового кольору з вузькою смужкою кольорів державного прапора України по вертикалі з правого боку, довжина стрічки 45 мм, ширина – 28 мм. Колодка з почесною відзнакою, за допомогою шпильки прикріплюється до одягу. Зірка виготовляється з позолоченого томпаку, основа і колодка – з нейзильберу, вінок із тризубом – із срібла з позолотою.

На зворотному боці Почесної відзнаки у чотири рядки рельєфними літерами написано: «Почесна відзнака Президента України» та вказано порядковий номер, оскільки відзнака іменна. Існує також мініатюра Почесної відзнаки Президента України [115, с. 48 – 51].

Вагомі ініціативи у нагородній справі України, здійснювані в руслі загального процесу розбудови державних інститутів, виявив Президент України Л.Д. Кучма, який заснував ряд відзнак. Цеб зірка та хрест «За мужність», «Іменна вогнепальна зброя» (обидві 29 квітня 1995 року), «Орден Богдана Хмельницького» трьох ступенів (3 травня 1995 р.) та «Орден князя Ярослава Мудрого» (23 серпня 1995 р.).

Згідно з Указом Президента України відзнаками Президента України «За мужність» (зірка та хрест) нагороджуються військовослужбовці, працівники правоохоронних органів та інші особи за заслуги у зміцненні обороноздатності і безпеки України, охороні громадського порядку, боротьбі зі злочинністю, за мужність і відвагу, виявлені під час рятування людей, матеріальних цінностей, ліквідації наслідків стихійного лиха, пожеж, катастроф, а також інших надзвичайних обставин.

Відзнака Президента України зірка «За мужність» виготовляється зі срібла і має форму восьмикутної зірки з пучками розбіжних променів. Посередині зірки розміщено круглий медальйон, покритий темно-малиною емаллю, у центрі якого – синє емалеве коло із зображенням Державного герба України. У верхній частині медальйона, над колом – напис: «За мужність», у нижній частині, з боків – дві лаврові гілки. Пружки медальйона і кола подвійні. Усі зображення і напис рельєфні, позолочені. Розмір зірки між протилежними кінцями променів – 63 мм. Зворотний бік знака плаский з вигравіюваним номером зірки та нарізним штифтом з гайкою для прикріплення відзнаки до одягу.

Відзнака Президента України хрест «За мужність» виготовляється з нейзильберу і має форму хреста з широкими загостреними кінцями. Посередині знака – хрест із позолоченими пружками, покритий білою емаллю, з-під якого розходяться два схрещені мечі вістрям униз. На хресті розміщено круглий медальйон, залитий темно-малиновою емаллю, у центрі якого – синє емалеве коло із зображенням Державного герба України. У верхній частині медальйона, над колом, – напис «За мужність», у нижній частині, з боків – дві лаврові гілки. Пружки медальйона і кола, напис, лаврові гілки позолочені. Всі зображення рельєфні. Розмір хреста – 41 x 41 мм. Зворотний бік знака плаский, з вигравіюваним номером хреста. На зворотному боці колодки – застібка для прикріплення відзнаки до одягу [116, с. 77 – 81].

Окреме місце в системі нагород посідає відзнака Президента України «Іменна вогнепальна зброя». Нею нагороджують осіб офіцерського складу Збройних Сил України, інших силових структур за особисті заслуги у забезпеченні обороноздатності України, недоторканності її державного кордону, підтримці високої бойової готовності військ, зміцненні національної безпеки, боротьбі зі злочинністю, захисті конституційних прав і свобод громадян, за бездоганну багаторічну службу, зразкове виконання військового та службового обов'язку, виявлені при цьому честь і доблесть.

Відзнакою Президента України «Іменна вогнепальна зброя» є пістолет моделі «Форт-12», корпус якого виготовляється з легованих конструкційних сталей, а рукоятка – з благородних порід дерев. Пістолет має платівку, на якій гравіюється прізвище, ім'я, по батькові нагородженого. Зовнішні деталі корпусу пістолета і рукоятки прикрашено художньою декоративною різьбою. Затвор і рамка пістолета посріблені, а курок, важіль запобіжника, затворна затримка, мушка, цілик, спусковий гачок, кнопка фіксатора магазину, гвинти кріплення накладної рукоятки – з жовтого металу.

Важливе місце в системі відзнак Президента України займає «Орден Богдана Хмельницького». Заснування його підтверджує тенденцію пошуку історичного коріння державності у процесі розбудови нової України.

Відзнака Президента України «Орден Богдана Хмельницького» має три ступені. Цим орденом нагороджують військовослужбовців Збройних Сил України, інших силових структур за особисті заслуги у захисті державного суверенітету, територіальної цілісності, зміцненні обороноздатності та безпеки України. Удостоєні ордена Богдана Хмельницького іменуються лицарями ордена Богдана Хмельницького [192, с. 15].

Знак ордена Богдана Хмельницького I ступеня виготовляється зі срібла і має форму випуклої багатопроменевої зірки з накладеним на неї хрестом. Хрест покритий темно-червоною емаллю, з-під нього розходяться два схрещені мечі вістрям угору. Посередині знака, в колі, обрамленому вінком із дубового листа, – зображення геральдичної фігури «Абданк» герба гетьмана Богдана Хмельницького. Промені зірки, пружки хреста, мечі, вінок позолочені, елементи фігури «Абданк» – з жовтої і білої емалі. Всі зображення рельєфні.

У верхньому промені хреста є вушко, крізь яке протягується стрічка для носіння знака ордена на шії. На зворотному боці знака викарбувано порядковий номер ордена.

Знак ордена Богдана Хмельницького II ступеня має промені зірки і мечі срібні. Знак ордена Богдана Хмельницького III ступеня виготовляється із нейзильберу. Стрічка ордена Богдана Хмельницького шовкова муарова темно-червоного кольору з поздовжніми золотистими смужками відповідно до ступеня. Планка ордена Богдана Хмельницького являє собою прямокутну металеву пластинку, обтягнуту відповідною стрічкою. На стрічці накладний хрест із зображенням геральдичної фігури «Абданк»: I ступеня – позолочений, II ступеня – посріблений, III ступеня – бронзовий [116, с. 89 – 95].

Новий етап у розвитку нагородної справи в Україні розпочався після прийняття у червні 1996 року Конституції незалежної України. Указами Президента України запроваджуються нові відзнаки Президента України: орден «За мужність» (21 серпня 1996 р.), орден «За заслуги» (22 вересня 1996 р.), медалі «За бездоганну службу» та «За військову службу» (обидві 5 жовтня 1996 р.), «Орден княгині Ольги» (15 серпня 1997 р.), відзнака Президента України «Герой України» (23 серпня 1998 р.).

21 серпня 1996 року Указом Президента України відзнаки зірка «За мужність» і хрест «За мужність», засновані 29 квітня 1995 року було перетворено на Відзнаку Президента України – орден «За мужність» трьох ступенів. Нагороджені зіркою і хрестом «За мужність» є кавалерами ордена «За мужність» III ступеня.

Цією відзнакою нагороджуються військовослужбовці, працівники правоохоронних органів та інші особи за особисту мужність і героїзм, виявлені при рятуванні людей, матеріальних цінностей під час ліквідації наслідків стихійного лиха, пожеж, за інших надзвичайних обставин, у боротьбі зі злочинністю, а також при виконанні військового, службового, громадянського обов'язку в умовах, пов'язаних з ризиком для життя.

Знак ордена «За мужність» I ступеня виготовляється з позолоченого срібла і має форму рівностороннього хреста, накладеного на лавровий вінок. Хрест покритий білою емаллю, по периметру облямований металевими позолоченими крапками під бісер. З-під хреста розходяться два схрещені мечі вістрям униз. Посередині знака – синє емалеве коло із зображенням малого Державного герба України. У верхньому кінці хреста є кільце з вушком, крізь яке протягується стрічка для носіння знака ордена на шії.

Зірка ордена «За мужність» виготовляється зі срібла і має форму восьмикутної зірки з пучками розбіжних променів. Посередині зірки розміщено круглий медальйон, покритий темно-малиновою емаллю, у центрі якого – синє емалеве коло із зображенням малого Державного герба України. У верхній частині медальйона, над колом, напис: «За мужність», у нижній частині, з боків, – дві лаврові гілки.

Знак ордена «За мужність» II ступеня виготовляється зі срібла і має форму хреста з широкими загостреними кінцями. Посередині знака – рівносторонній хрест, покритий білою емаллю, з-під якого розходяться два схрещені мечі вістрям униз. На хресті розміщено круглий медальйон, покритий

темно-малиною емаллю, у центрі якого – синє емалеве коло із зображенням малого Державного герба України. У верхній частині медальйона, над колом, – напис: «За мужність», у нижній частині, з боків, – дві лаврові гілки [127, с. 50]. Знак ордена «За мужність» III ступеня такий самий, як і знак ордена «За мужність» II ступеня, але виготовляється з нейзильберу. На стрічці планки до ордена «За мужність» I ступеня – накладний хрестик з жовтого металу, ордена II ступеня – накладний хрестик з білого металу [46, с. 106 – 107].

Історія відзнаки Президента України – ордена «За заслуги», яка має три ступені, бере початок з Почесної відзнаки Президента України – першої нагороди незалежної України, заснованої 18 серпня 1992 року Президентом України Л.М. Кравчуком до 1-ї річниці незалежності України. Відзнакою нагороджуються особи за видатні досягнення в економічній, науковій, соціально-культурній, військовій, державній, громадській та інших сферах суспільної діяльності на благо України. У зв'язку із встановленням ордена «За заслуги» нагородження Почесною відзнакою Президента України припинилося.

Знак ордена «За заслуги» I ступеня виготовляється зі срібла і має форму хреста із заокругленими кінцями, накладеного на медальйон із зображенням рослинного орнаменту. Сторони хреста покриті емаллю малинового кольору, пружки хреста – позолочені. З-під медальйона в напрямку сторін хреста розходяться пучки променів. Посередині хреста у вінку з дубової та лаврової гілок на блакитному фоні зображення малого Державного герба України – тризуба. Вінок, тризуб, промені позолочені. Медальйон – з оксидованого срібла. До верхнього пучка променів прикріплюється кільце з вушком, крізь яке протягується стрічка для носіння на щії.

Зірка ордена «За заслуги» виготовляється зі срібла і має форму восьмикутної зірки з розбіжними променями. Посередині зірки – круглий медальйон з пружкою, у центрі якого на синьому емалевому тлі зображення малого Державного герба України. Медальйон обрамлений рельєфним рослинним орнаментом. По колу медальйона, покритому емаллю малинового кольору, розміщено напис позолоченими літерами «За заслуги», у нижній частині – «Україна».

Знак ордена «За заслуги» II ступеня виготовляється зі срібла і має форму хреста з заокругленими кінцями, накладеного на медальйон із зображенням рослинного орнаменту. Сторони хреста покриті емаллю малинового кольору, пружки хреста позолочені. З-під медальйона по діагоналі розходяться пучки променів. Посередині хреста таке саме зображення, як на знакові ордена I ступеня.

До верхнього кінця хреста прикріплюється кільце з вушком, яке сполучається з фігурною колодкою, обтягнутою стрічкою. На зворотному боці колодки розміщено шпильку для прикріплення знака до одягу. Для військовослужбовців на колодці знака ордена «За заслуги» II і III ступеня з лівого боку колодки на малиновому тлі закріплено схрещені мечі з позолоченого томпаку.

Знак ордена «За заслуги» III ступеня виготовляється з нейзильберу і має форму хреста із заокругленими кінцями, накладеного на медальйон з зображенням рослинного орнаменту. Сторони хреста покриті емаллю малинового кольору. Посередині хреста у вінку з дубової та лаврової гілок на блакитному фоні – зображення малого Державного герба України – тризуба [46, с. 75 – 76].

Медальми «За бездоганну службу» трьох ступенів та «За військову службу Україні» нагороджуються військовослужбовці Збройних Сил України і військових формувань, утворених відповідно до законодавства України, і інші особи за заслуги у зміцненні обороноздатності держави, високі показники в бойовій підготовці та професійній діяльності.

Відзнака Президента України – медаль «За бездоганну службу» I ступеня виготовляється з нейзильберу і має форму хреста, сторони якого являють собою зображення щитів. Поле щитів покрите емаллю червоного кольору, пружки – з білого металу. На верхній і нижній сторонах хреста розміщено меч вістрям угору. У центральній частині хреста – медальйон із зображенням малого Державного герба України в обрамленні вінка з дубового листа і стрічки з написом «За бездоганну службу» [200, с. 30].

На відміну від медалі I ступеня сторони хреста медалі II ступеня не покриті емаллю, а медаль III ступеня виготовлена з томпаку, тонованого під бронзу. Стрічка медалі шовкова муарова блакитного кольору з поздовжніми жовтими і синіми смужками з боків [46, с. 146].

Відзнака Президента України – медаль «За військову службу Україні» виготовляється зі срібла і має форму вінка з дубового листа. На вінок накладено композицію із зображенням військової зброї та символіки (ракета, гармата, шабля, бойова сурма, прапори та ін.). Така композиція нагадує традиції оформлення військових прапорів українського козацтва другої половини XVII століття [201, с. 16]. Стрічка медалі шовкова муарова блакитного кольору із синьою смужкою посередині і двома жовтими з боків [46, с. 134].

Найвищу сходинку в нагородній системі держави посідає відзнака Президента «Герой України», встановлена 23 серпня 1998 року. Вона складається з двох орденів: ордена «Золота Зірка» – за здійснення визначного героїського вчинку, і ордена Держави, яким нагороджуються за здійснення трудового подвигу. Відзнакою Президента України «Герой України» нагороджуються виключно громадяни України. Орден «Золота Зірка» відзнаки Президента України «Герой України» виготовляється із золота і має форму п'ятикутної зірки, накладеної на вінок з дубового листа. Промені зірки поліровані. Стрічка ордена шовкова муарова зі смужками синього і жовтого кольорів [46, с. 34].

Рішення заснувати нову нагороду України орден Данила Галицького ухвалено двома третинами від конституційного складу Верховної Ради – за нього проголосували 345 народних депутатів. 30 липня 2003 р. Президент України Л.Д. Кучма підписав указ про заснування ордена Данила Галицького. Історію встановлення цього ордена докладно описав учений Віктор Бузало, який безпосередньо причетний до його розробки [38, с. 114]. Він оприлюднив весь процес встановлення нової державної нагороди і зауважив, що ідея встановлення ордена постала у зв'язку з відзначенням 2001 р. в Україні 800-річчя від дня народження Галицько-Волинського князя Данила Романовича [38, с. 114].

Девіз ордена Данила Галицького – «Батьківщина і честь». Виготовляється він зі срібла і має форму рівностороннього хреста з розширеними сторонами, краї яких увігнуті всередину. Сторони хреста покриті синьою емаллю. У центрі

хреста – круглий емалевий медальйон світло-червоного кольору, із позолоченим зображенням профілю Данила Галицького та написом у нижній частині «Данило Галицький». Пружка медальйона у формі лаврового вінка. Хрест по периметру облямовано стилізованим давньоруським орнаментом. Пружки хреста і медальйона позолочені.

Орден Данила Галицького встановлено для нагородження військовослужбовців Збройних Сил України та інших військових формувань, утворених відповідно до законів України, а також державних службовців за значний особистий внесок у розбудову України, сумлінне та бездоганне служіння українському народові. Стрічка ордена Данила Галицького шовкова муарова світло-червоного кольору з поздовжніми смужками: вузькими жовтими посередині та широкими синіми з боків [38, с. 119].

Указом Президента України від 26 березня 2009 року № 189/2009 відповідно до пункту 25 статті 106 Конституції України та статей 4 і 12 Закону України «Про державні нагороди України» встановлено відзнаку Президента України – Хрест Івана Мазепи. Відзнаку засновано для нагородження громадян за значний внесок у відродження національної культурно-мистецької, духовної, архітектурної, військово-історичної спадщини, заслуги у державотворчій, дипломатичній, гуманістичній, науковій, просвітницькій та благодійній діяльності.

Відзнака із позолоченого срібла має форму прямого рівнораменного хреста з розбіжними сторонами, краї яких увігнуті всередину. Сторони хреста укриті малиною емаллю. У центрі вміщено картуш, на синьому тлі якого – зображення козака з військової печатки гетьмана Івана Мазепи. Картуш накладений на зображення геральдичної фігури «Курч» герба гетьмана Івана Мазепи, покритої білою емаллю. Між сторонами хреста – розбіжні промені. Усі зображення рельєфні. Пружки хреста і промені, волоти картуша, зображення козака, пружки фігури «Курч» – позолочені [502, с. 159].

Стрічка Хреста Івана Мазепи шовкова муарова світло-синього кольору з поздовжніми малиновими смужками з боків і жовтими посередині. Хрест Івана Мазепи носять на грудях і за наявності в особи інших державних нагород України розміщують після ордена Данила Галицького.

Важливе значення у справі упорядкування нагородної системи в Україні має Закон України «Про державні нагороди України», ухвалений Верховною Радою України від 16 березня 2000 року. Стаття 3 цього Закону визначає види державних нагород – звання «Герой України»; орден; медаль; відзнаку «Іменна вогнепальна зброя»; почесне звання України; Державну премію України; президентську відзнаку.

У розвиток цього закону 11 січня 2007 року Верховною Радою України був прийнятий інший закон «Про державні нагороди, якими відзначені трудові колективи, навчальні заклади, об'єднання громадян, військові частини і з'єднання». Цей Закон спрямований на належне збереження державних нагород Української РСР, Союзу РСР або республік, що входили до його складу, якими були відзначені підприємства, об'єднання, установи, організації, військові частини (з'єднання, частини, установи, військові навчальні заклади), та використання виховного потенціалу нагород.

Таким чином, із набуттям Україною незалежності розпочався процес відновлення історичних державних атрибутів та створення символіки місцевих органів влади із використанням історико-культурної спадщини. За роки незалежності Україна змогла створити цілісну систему державної символіки, що включає Державний Герб, Державний Гімн та Державний Прапор України. До цієї системи також належать нагороди найвищого державного рівня. У 1997 році Верховна Рада України ухвалила Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні», згідно з яким затвердження місцевих символів за історичною традицією має здійснюватися рішеннями органів місцевого самоврядування [465, с. 5]. Цей законодавчий акт та ряд інших, насамперед Конституція України, Закон України «Про державні нагороди України», сприяли формуванню основ та подальшому розвитку школи української символіки. Досвід утворення символіки Української держави ґрунтується на історичних вітчизняних традиціях і являє собою органічний взаємозв'язок цих традицій і сучасності. Створення цілісної системи державної символіки є важливим атрибутом утвердження державності України, активізації державотворчої функції суспільства, його єднання як нації, що має глибоке історичне коріння.

РОЗДІЛ 4

ВИНИКНЕННЯ ТА РОЗВИТОК СИМВОЛІКИ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ

4.1. Опрацювання і генезис загальновійськової символіки та символіки видів і родів військ Збройних Сил України

Символами мужності і слави можна назвати військові символи. Вони є одним із елементів, котрі підносять моральний дух воїна, і не менш потрібні війську, аніж бойова техніка та озброєння. Вони викликають у військовослужбовців почуття гордості за приналежність до Збройних Сил, спонукають до захисту цілісності Української держави та її громадян. Вони відображають спадкоємність історичних символів українського народу, згуртовують особовий склад військових частин.

Становлення сучасної системи військових символів проходило у складних умовах. Бойові прапори, прапори видів Збройних Сил, заохочувальні відзнаки Міністерства оборони для військовослужбовців та окремо для військових частин, знаки розрізнення за видами і родами військ, знаки приналежності до певної частини, знаки класної кваліфікації, нарукавні знаки утворюють систему військової символіки України [128, с. 1].

У Збройних Силах України, утворених відповідно до закону України «Про Збройні Сили України» на базі військових формувань радянської армії, дислокованих на території України, для опрацювання проектів нової військової символіки у 1992 р. в новосформованому Міністерстві оборони України за рішенням міністра генерал-полковника К. Морозова було створено спеціальну комісію [298]. До її складу входили керівники військового відомства і зокрема генерал-полковник І. Біжан (заступник міністра оборони, голова комісії), генерал-полковник А. Лопата (перший заступник міністра оборони – начальник Головного (після перейменування – Генерального) штабу ЗС України, генерал-майор О. Коломійцев (заступник начальника Головного штабу, заступник голови комісії), полковник В. Орявський (начальник відділу Головного штабу, секретар комісії), полковник Л. Шайденков (начальник відділу Речового управління Тилу Міністерства оборони України) та інші. До роботи в комісії залучали фахівців різних управлінь і служб Міністерства оборони, Головного штабу, Тилу та Озброєння, науковців, художників і дизайнерів. З них активно працювали підполковник О. Семчук, майори В. Якубенко, А. Куліш, капітан 3-го рангу І. Тенюх, художник О. Руденко, науковець К. Гломозда та інші [131, с. 22].

Однак сама робота розгорталася повільно, їй бракувало цілеспрямованості й належної організації, що на період трансформування радянських військ у Збройні Сили України не дивно. Командири військових частин брали на себе ініціативу розроблення та виготовлення власної символіки. Так, командир частини капітан 1 рангу А. Карпенко поставив завдання підлеглим розробити символіку 7-ї окремої бригади спеціальних операцій ВМС України [15, с. 31]. Розроблений капітаном 2 рангу О. Сумароковим та мічманом Г. Малицьким ескіз нарукавної нашивки з емблемою бригади затвердив міністр оборони України К. Морозов 25 травня 1993 р.

На такий стан справ звернув увагу міністр оборони К. Морозов. [298] У своєму наказі він зазначив, що виготовлення бойових прапорів військових частин і прапорів видів Збройних Сил України носить неконкретний характер. На теперішній час ще не визначено потрібну кількість бойових прапорів, не спланована та не проводиться робота щодо заміни найменувань військових частин Збройних Сил України» [305, ДФ, № 3863].

З метою організованої і планової підготовки до виготовлення бойових прапорів, зміни найменувань об'єднань і з'єднань передбачалося здійснити низку заходів. Командирів усіх рівнів було зобов'язано до 10 вересня 1993 р. подати до Головного штабу ЗС України уточнений перелік військових частин, для яких планується виготовлення прапорів. Як було визначено, їх належало виготовити для всіх військових частин, почавши з батальйону, за винятком частин технічного й тилового забезпечення, охорони та обслуговування, військових будівельників. Передусім прапори призначалися для дивізій, бригад і полків.

Головний, а згодом Генеральний штаб на підставі поданих з військ заявок мав обрахувати потребу Збройних Сил України в забезпеченні бойовими прапорами й передати ці дані до штабу Тилу, на який покладалося розроблення технології й порядку виготовлення прапорів і грамот до них. Приступити до виготовлення прапорів передбачалося розпочати тільки після затвердження Верховною Радою України Положення про Бойовий прапор.

Цим наказом міністра було встановлено також порядок використання прапорів військових частин, що залишились від Радянської армії – їх мали підготувати для здачі до 30 січня 1994 р. до Українського музею історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр., а при проведенні військових ритуалів виносити Державний прапор України. Певний час у військах дотримувалися такого порядку [143, с. 11].

З пошвавленням роботи над військовими прапорами до комісії почали надходити пропозиції від військових частин, громадських організацій і окремих, зацікавлених цією справою осіб. Їх збирав Центр з розробки форми одягу Тилу ЗС України. Після того як у грудні 1995 р. Центр було розформовано, деякі матеріали з пропозиціями та проектами надійшли до фондів Центрального музею ЗС України і там зберігаються. Серед них вирізняються оригінальністю пропозиції, що їх подали Роман Дуб'як і Олег Романчук зі Львова. Вони пропонували прапор армії у вигляді Державного прапора з урізаним у нього біля держална трикутником малинового кольору. На трикутнику мав бути вільний козацький хрест білого кольору, у центрі якого – тризуб, облямований з обох боків дубовою і лавровою гілками. Прапор авіації – того самого розміру, що й прапор армії, але блакитного кольору. На його полотнищі – жовтого кольору хрест козацького типу з тризубом у центрі, облямованим з обох боків дубовою і лавровою гілками. Від кута до кута прапора навхрест розходяться жовті промені. Прапор флоту – історичний, затверджений у 1918 р. [309, ОФ, № 686]. Проектів Бойового прапора військової частини ці автори не подали.

Центр з розробки форми одягу Тилу ЗС України пропонував Бойовий прапор військової частини у вигляді Державного прапора з розміщенням на лицьовому боці його символу Збройних Сил – щита синього кольору з

тризубом жовтого кольору на ньому. Цей символ облямований з одного боку дубовою, а з другого – калиновою гілкою. Під символом мала бути вшита стрічка з написом «За Україну, за її волю». Слова, на пропозицію майора А. Куліша, були взяті з відомої пісні Українських січових стрільців. На зворотному боці прапора планувалося нашивати напис з найменуванням військової частини [309, ДФ, № 687].

Проект Бойового прапора військової частини (аверс і реверс) запропонував Центр з розробки форми одягу Тилу ЗС України. Ескіз «Бойовий прапор частин Сил наземної оборони, а також наземних частин Військово-морських сил України» виконав Олекса Руденко при сприянні заступника голови Українського геральдичного товариства кандидата історичних наук К. Гломозди. Пропонувалося прямокутне полотнище малинового кольору, на якому в центрі розміщено символ Збройних Сил – щит синього кольору з тризубом жовтого кольору, облямованим зліва дубовою, а справа – калиновою гілкою. Під символом ушита стрічка з написом «За Україну, за її волю» [127, с. 68].

По периметру прапора – виноградна лоза, що в кутах перебивається номером військової частини, взятим у коло. Якщо частина належала до Військово-морських сил, то в горішньому куті, ближче до держална, мав бути криж прапора ВМС. На зворотному боці прапора фігурувала така сама символіка, тільки на місці стрічки з девізом зазначалася назва військової частини. Аналогічно виглядав проект Бойового прапора для військових частин Сил повітряної оборони, а також авіації ВМС [308, ОФ, № 3997]. Змінювався лише колір полотнища – з малинового на блакитний.

Щодо прапора ВМС, то майже всі, хто надсилав свої пропозиції, зійшлися на прапорі, вживаному в 1918 р. На прохання особового складу Військово-морських сил України, що його висловив на одному із засідань комісії капітан 3-го рангу І. Тенюх*, цей історичний прапор було затверджено як прапор сучасних ВМС України [131, с. 26].

Прапори видів Збройних Сил у проекті О. Руденка й К. Гломозди були близькі до запропонованих ними бойових прапорів, але тільки з символом Збройних Сил, без напису. Проект цих авторів урешті узяла за основу комісія Міністерства оборони України.

Для прапора Сухопутних військ і Бойового прапора комісія обрала малиновий колір, що відповідає традиціям українського прапорництва козацької доби. Розглянувши подані пропозиції, вона ухвалила рішення, згідно з яким прапор Сухопутних військ, або за тодішньою термінологією – Військ наземної оборони, являє собою прямокутне полотнище з малинового, складеного вдвоє, шовкового фаю розміром 143 сантиметри завдовжки й 112 сантиметрів завширшки. На лицьовому й зворотному боці в центрі полотнища розміщено символ Збройних Сил України – щит прямокутної форми синього кольору, в центрі якого – тризуб, малий Державний герб України, в облямуванні дубової і калинової гілок золотистого кольору.

* З 2008 р. по 2010 р. командувач Військово-Морських сил Збройних Сил України, адмірал. Лютий-березень 2014 р. – Міністр оборони України.

Прапор Військ повітряної оборони являв собою прямокутне полотнище такого самого розміру з шовку блакитного кольору, складеного вдвоє, у центрі якого був розміщений символ Збройних Сил в облямуванні дубової та калинової гілок, охоплений двома крилами. Запропонований тоді прапор Військово-морських сил являв собою теж прямокутне полотнище такого самого розміру з шовку білого кольору, складеного вдвоє, на лицьовому і зворотному боці якого розміщено блакитний хрест з лінією оздоблення, що поділяє це полотнище на чотири рівні частини. У прилеглий до державної верхній частині полотнища з обох боків розміщено Державний прапор України, у центрі якого – малий Державний герб України. Підготовлені комісією матеріали було погоджено з Президентом України Л.М. Кравчуком [131, с. 27].

У жовтні 1993 р. колегія Міністерства оборони України затвердила проекти Бойового прапора військової частини й прапорів видів Збройних Сил – Сухопутних військ, Військово-морських сил і Військ повітряної оборони, запропоновані комісією міністерства. Тут слід зауважити, що після скасування в 1997 р. Військ повітряної оборони прапор цього виду Збройних Сил перейшов до розряду історичних.

Розроблене Міністерством оборони «Положення про Бойовий прапор військової частини Збройних Сил України» визначало, що Бойовий прапор є символом честі, доблесті та слави. Він закликає кожного військовика віддано служити народові України, мужньо, уміло й непохитно боронити Українську державу, не шкодуючи своєї крові й самого життя. Вручення Бойового прапора провадиться після сформування частини посадовими особами Міністерства оборони України від імені Президента України як Верховного Головнокомандувача Збройних Сил. Вручення відбувається в урочистій обстановці з шикуванням усього особового складу частини. При цьому частині вручається Грамота Президента України. Після вручення прапор уже завжди зберігається у військовій частині. Під час бою особовий склад зобов'язаний самовіддано й мужньо захищати його і не допускати захоплення супротивником. У разі втрати прапора, згідно із законодавством України, передбачалася відповідальність командира військової частини та осіб, безпосередньо винних у цьому. Аналіз змісту Положення дозволяє зробити висновок, що розробники випустили з уваги таке питання, як ознака належності військової частини до держави, яку має символізувати прапор, але це, очевидно, розумілося само собою.

Положення про прапори видів Збройних Сил встановлювало, що прапор Військово-морських сил одночасно є і Бойовим прапором корабля. Прапори видів Збройних Сил визначають належність частини до виду Збройних Сил, «їх оборонну спрямованість та найкращі традиції виду». Прапор виду Збройних Сил виносять, а на кораблях підіймають під час урочистостей у дні державних і військових свят за участю військ, зустрічі іноземних делегацій, а також під час проведення польотів. У ході свят і військових ритуалів прапор виду може використовуватися разом з Бойовим прапором або ж окремо, якщо використання Бойового прапора недоцільне. Встановлювалося також, що охорона прапора виду Збройних Сил, як і Бойового прапора, є почесним обов'язком особового складу частини [306, ДФ, № 3864].

Однак і після затвердження єдиного зразка прапорів широке впровадження їх не відбувалося. Натомість почали з'являтися нові пропозиції. У лютому 1995 року Олексій Кохан подає думку щодо системи військової символіки держави. Це найперша спроба вирішити питання комплексного опрацювання системи військової символіки держави. До цієї системи він включив такі розділи: прапори, уніформістика, військові звання і рангові знаки, нагороди. Крім Збройних Сил України О. Кохан розглядає також питання символіки інших військових формувань. Пропозиції стосовно військових звань і рангових знаків перегукуються з відповідними військовими званнями в українській армії в добу Визвольних змагань 1917 – 1920 рр. Він рекомендував встановити найвищою нагородою України орден Золотого Хреста; за видатні військові заслуги – орден Архістратиґа Михаїла, а військовою нагородою міг бути орден святого Юрія трьох ступенів. Також ініціювалося встановлення ряду державних та військових нагород у вигляді медалей.

О. Кохан подає ескізи проектів: Бойового Знамені; штандарта Президента України; військово-морського прапора України, військово-морського прапора кораблів Прикордонних військ; погонів для наземних військ та авіації; рангових нарукавних нашивок для Міністерства Внутрішніх Справ; повного однострою прикордонної авіації; однострою Почесної варті. Окремі проекти були використані при розробці символіки Збройних Сил України [175, с. 14 – 15].

Прапор Збройних Сил України О. Кохан пропонував у вигляді квадратного малинового полотнища з вільним білим козацьким хрестом у центрі і накладеним на нього золотим тризубом у круглому синьому полі, облямованому золотим лавровим вінком. Прапор ВПС будувався за таким самим зразком і різнився лише кольором – полотнище синє, а хрест жовтий. Військово-морський прапор відповідав схваленому комісією Міністерства оборони варіанту.

Бойовий прапор військової частини в проекті О. Кохана повторював основні риси прапора виду військ, але з деякими доповненнями. Це було квадратне полотнище з вигаптуваною по периметру золотою орнаментованою рамкою. У центрі полотнища (для наземних військ – малинового кольору, для авіації – синього, для екіпажів військових кораблів – білого з темно-синім хрестом) розміщувалася символіка виду військ. У горішній частині – напис «За Україну», а у долішній – «За її волю». На звороті пропонувалося гаптувати напис з назвою військової частини. Краї полотнища належало обшити жовтими торочками. Пізніше, врахувавши пропозицію Центрального музею ЗС України, до хрестів додали мечі, і такі прапори мали вручати частинам бойового складу, а без мечів – частинам забезпечення.

У 1998 р. подав свої пропозиції Центральний музей Збройних Сил України, згідно з якими передбачалося запровадити у військах прапори й значки, що представляли б командирів підрозділів, починаючи від командира взводу й закінчуючи Верховним Головнокомандувачем ЗС України. Для командира взводу й роти це мав бути значок, для батальйону, бригади й полку – стяг, від дивізії і вище – штандарт. Проте комісія міністерства не розглянула цих пропозицій, рішення вже було ухвалене.

Також ініціювалося введення наверх для прапорів і штандартів: тризуба, обвитого з боків дубовими та лавровими гілками й закріпленого на основі (для бойових прапорів), і наконечника списа, обвитого дубовими та лавровими гілками (для представницьких прапорів і штандартів). Однак і далі використовувалося наверх, близьке формою до наверх радянських часів, лише з тризубом у центрі. Згодом тризуб було замінено на емблему Збройних Сил України.

Заслуговує на увагу діяльність Ореста Кареліна зі Львова, який розробив, виготовив і передав до військових частин та установ велику кількість різних прапорів військових частин і прапорів посадових осіб ВПС, ВМС, Морської піхоти, Національної гвардії, Внутрішніх військ, військово-навчальних закладів. Він виготовив також штандарти для Міністра оборони, командувачів Військово-повітряних сил і Національної гвардії. Це цілком самостійні роботи, що відбивають традиції українського прапорництва, часто в поєднанні з релігійною символікою та символами королівської влади.

Важливим у справі творення символіки є комплекс військово-геральдичних знаків, емблем і прапорів, розроблений Д. Адаменком, В. Назарчуком та О. Руденком [157, с. 122 – 128]. Комплекс створено з урахуванням принципів історичних державно-національних традицій військової символіки України й утверджених у суспільній свідомості державних, національних, духовних та військових символів, принципів, законів, правил і вимог спеціальних історичних дисциплін: геральдики, фалеристики, вексилології, емблематики та уніформології.

Запропоновано загальний символ Збройних Сил України, а також загальні символи інших військових формувань в системі Міністерства внутрішніх справ України, Служби безпеки України, прикордонних військ, Міністерства з надзвичайних ситуацій тощо [131, с. 29]. Загальні символи Збройних Сил України та інших силових структур є верхівкою ієрархічної структури військово-геральдичних знаків, емблем і прапорів. Автори запропонували затвердити як загальний символ Збройних Сил України малиновий козацький рівнораменний хрест із золотими пружками, центром якого є синій медальйон із зображенням Золотого Тризуба в облямуванні дубового вінка.

Наступною категорією в запропонованій системі є військово-геральдичні знаки видів Збройних Сил України, Міністерства оборони України, Генерального штабу Збройних Сил України, керівних органів Міністерства внутрішніх справ України, Служби безпеки України, Державного комітету у справах охорони державного кордону України та інших військових формувань.

Військово-геральдичний знак (емблема) Міністерства оборони України, за задумом розробників, являє собою загальний символ Збройних Сил України, вміщений у малинове поле круглого щита із золотим окуттям. По центральній осі загального символу вміщено зображення золотої булави, а на діагоналях – золоті мечі вістрями вгору.

Військово-геральдичний знак Генерального штабу Збройних Сил України являє собою загальний символ Збройних Сил України, вміщений у центр чорного поля круглого щита із золотим окуттям. На діагоналях до загального символу Збройних Сил України додано золоті пірначі, а по центральній осі –

золотий меч вістрям угору. Гербову фігуру, вміщену в центр синього щита із золотим окуттям, утворюють золоті атрибути Сухопутних військ (СВ) – мечі, Військово-морських сил (ВМС) – якір, Військово-повітряних сил (ВПС) і Військ протиповітряної оборони (ППО) – золоті крила. У середині гербової фігури – зображення загальної емблеми Збройних Сил України.

У військово-геральдичних знаках видів Збройних Сил України – типологічно всі елементи вміщено в круглий щит із золотою облямівкою. Поле щита для емблеми СВ – малинове, для ВПС – блакитне (ясно-синє), для ВМС – діамантове (чорне), для ППО – лазурове (синє). Центрами емблем є видові модифікації загального символу Збройних Сил України (геральдичні емблеми). В емблемі сухопутних військ на діагоналях – золоті мечі; ВПС – золоті мечі на діагоналях і золоті крила на горизонтальній осі; ВМС – золоті якорі на діагоналях; ППО – золотий арбалет (куша) з натягнутою тятивою на вертикальній осі й золоті гарматні жерла на діагоналях.

Військово-геральдичні знаки родів військ і служб Збройних Сил України – типологічно емблеми родів військ і служб, побудовані за принципами геральдичної композиції. Вони являють собою фігурний щиток – пельту із золотим окуттям, увінчану навершям у вигляді загального символу Збройних Сил України. Поле фігурного щита родів і служб сухопутних військ – малинове, ВПС – блакитне (ясно-синє), ППО – лазурове (синє), спеціальних військ і служб – діамантове (чорне), тилових служб – смарагдове (зелене). Центр щита містить золоту арматуру (петличний знак) відповідного роду військ або служб Збройних Сил України.

На думку авторів геральдичного комплексу, ще однією категорією військово-геральдичних знаків є емблеми та петличні знаки родів військ і служб, частин і підрозділів. Окрему систему створено для прапорів Збройних Сил України та інших формувань. Система складається з трьох категорій прапорів:

- прапори видів Збройних Сил України – прямокутні полотнища з винесеною в центр гербовою емблемою військово-геральдичного знака виду ЗСУ, а для ВМС – без гербової емблеми;

- персональні прапори (штандарти) вищих керівників Збройних Сил України – квадратні полотнища з винесеною в центр гербовою емблемою військово-геральдичного знака Міністерства оборони, Генерального штабу;

- бойові прапори частин – квадратні полотнища, що містять на лицьовому боці зображення загального символу Збройних Сил України, а на зворотному – модифікований загальний символ Збройних Сил України з синім центральним медальйоном, у якому зазначено номер і назву частини. Для частин Сухопутних військ діагоналі полотнища малинові з центральною жовтою смугою; Військово-Повітряних сил – блакитні з центральною жовтою смугою; Протиповітряної оборони – темно-сині з центральною маливовою смугою; наземних частин Військово-Морських Сил – білі з центральною синьою смугою.

Навершям прапорів усіх трьох категорій є прорізна піка жовтого металу із вмонтованим посередині рельєфним зображенням загального символу Збройних Сил України на вертикальному трубчастому цоколі. До нижньої

частини цоколя за допомогою кільця кріпиться подвійна девізна стрічка синього кольору з бантом угорі. На верхньому кінці стрічки вміщено девіз золотими літерами «За Україну, за її волю!» та зображення Тризуба, на нижньому – орнамент з дубовим і калиновим листям та зображенням загального символу Збройних Сил України в нижній частині.

У контексті системних пропозицій О. Кохана розглядуваний комплекс розвиває ідею єдності символіки і став основою військової символіки держави. Важливість проведеної роботи полягає в узагальненні досвіду розробки та впровадження символіки у Збройних Силах України та опрацюванні цілісного уявлення про систему символіки Збройних Сил України й інших військових формувань. Ініційований Д. Адаменком, В. Назарчуком та О. Руденком військово-геральдичний комплекс із певними суттєвими змінами, окрім символіки Збройних Сил України, було запроваджено у життя відповідними Указами Президента України [71, с. 118; 367, с. 114].

У Збройних Силах України опрацьована власна система символіки. У листопаді 2000 р. Міністерством оборони України «з метою утвердження і неухильного проведення в життя єдиної державної політики в галузі геральдики, символіки, емблематики та прапорництва, закріплення єдиного підходу органів військового управління до питань місця, ролі та значення системи військової символіки України у справі розвитку і упорядкування герботворчих процесів в Україні» [307, НДФ, № 7084, с. 1] була розроблена Концепція розвитку символіки, емблематики та прапорництва Збройних Сил України та інших військових формувань, передбачених законодавством України.

Передбачалося, що ця концепція, а також проекти описів військово-геральдичних знаків, емблем і прапорів Збройних Сил України та інших військових формувань, передбачених законодавством України, та програма їх впровадження буде розглянута на засіданні Комісії з опрацювання військової символіки, яка діяла в Міністерстві оборони України.

Концепція створювалась з метою зміцнення соціально-політичної свідомості суспільства і підкреслення важливої ролі армії, правоохоронних структур, інших військових формувань у житті суспільства й держави, поліпшення державно-патріотичного виховання військовослужбовців Збройних Сил та військовослужбовців інших військових формувань, відновлення славних бойових традицій українського народу, глибокого усвідомлення історичної безперервності справи захисту Батьківщини, норм військової поведінки та звичаїв українських воїнів, підвищення суспільного престижу військовослужбовців, насамперед офіцерського корпусу – професійного ядра ЗС та інших військових формувань, створення умов для формування корпоративності й династичності у соціально-побутовому житті військовослужбовців, забезпечення високого авторитету, привабливого образу Збройних Сил та інших військових формувань як всередині країни, так і на міжнародній арені.

Аналіз концепції свідчить, що її головними принципами є збереження і розвиток історичних традицій військової символіки України, внутрішня структурованість, цілісність і взаємозв'язок елементів військово-геральдичних знаків, відповідність планів розвитку символіки, прапорництва та емблематики

ЗС проведенню військової реформи. При розробці системи військово-геральдичних знаків було використано принцип ієрархічної взаємопов'язаності та логічної структурованості військово-геральдичних знаків, а також принципи відповідності системи військово-геральдичних знаків принципам єдності державної політики в галузі геральдики, символіки, емблематики, прапорництва; традиційності, історичності, що ґрунтується на спадкоємності історичних зв'язків і правил побудови знаків та емблем, виходячи з національно-історичних військових традицій; наукового підходу до створення й систематизації знаків; доцільності та зручності в розпізнаванні, художньої виразності.

Важливим з точки зору розвитку методології військової символіки є спроба подати пояснення понять і термінів. До термінологічної бази документа ми відносимо поняття державна геральдична політика, геральдичне забезпечення Збройних Сил та інших військових формувань України, геральдичний знак, військово-геральдичний знак, загальний символ [307, НДФ, № 7084, с. 3].

Державна геральдична політика – це визначення органами державної влади в Україні цілей та механізмів реалізації конкретних проектів і програм розвитку вітчизняної геральдики. Щодо геральдичного забезпечення ЗС та інших військових формувань, то це поняття пояснюється як комплекс правових, організаційних, матеріальних і науково-методичних заходів, спрямованих на розвиток військової символіки України (гербів, емблем, знаків розрізнення, системи військових нагородних відзнак і нагрудних знаків, військової уніформи, прапорів і т. ін.).

Якщо з цими визначеннями можна погодитись, то визначення таких термінів як геральдичний знак (знак, що сприймається візуально, розроблений і затверджений згідно з чинним законодавством), військово-геральдичний знак (геральдичний знак, що використовується в інтересах геральдичного забезпечення воєнно-організаційної системи держави), загальний символ (умовний розпізнавальний знак, зображення, що виступає як візуальне узагальнення певного явища, процесу, умовний знак, який відображає функцію, якість, величину чи процес) спрощені і недостатньо опрацьовані, що є свідченням рівня методологічного розвитку спеціальних історичних дисциплін та досягнень української школи військової символіки на цьому етапі.

З документа випливає, що геральдичне забезпечення – це цілісна система розробки, затвердження, виготовлення й використання військово-геральдичних знаків. Геральдичне забезпечення має активно сприяти вирішенню завдань реформування Збройних Сил, реалізації державної політики в галузі військової геральдики, розвитку наукових досліджень військово-геральдичної спадщини, демократичних засад розробки геральдичних знаків при умові зміцнення контролю органів державної влади над встановленням і використанням військової емблематики, символіки та прапорництва.

Для успішної реалізації єдиної державної політики в галузі розвитку військової геральдики пропонувалося створення при Міністерстві оборони України, Міністерстві внутрішніх справ України, Міністерстві з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків

Чорнобильської катастрофи, Державному комітеті України в справах захисту державного кордону України комісії з питань розвитку символіки, прапорництва та емблематики. Діяльність цих комісій мали забезпечувати відділи військової геральдики й символіки. Координацію діяльності цих комісій повинна була здійснювати Комісія державних нагород та геральдики при Президентові України.

Разом з тим виявлено суперечливість із викладеними вище пропозиціями – у Збройних Силах до організаційної структури геральдичного забезпечення додавалися геральдичні ради у видах військ, Тилу Міністерства оборони, Оперативних командувань. Реалізація конкретних заходів, передбачених концепцією, в перспективі повинна була призвести до вищої форми керівництва герботворчими процесами – створення у Збройних Силах та інших військових формуваннях України геральдичних колегій. Протиріччя із пропозицією про утворення комісій з питань розвитку символіки, прапорництва та емблематики та про утворення геральдичних колегій свідчить про відсутність науково обґрунтованих заходів, спрямованих на впровадження системи символіки у Збройних Силах України.

Концепція передбачала створення та функціонування системи військово-геральдичних знаків, до яких належать загальні символи ЗС та інших військових формувань, військово-геральдичні знаки (емблеми) центральних керівних органів відповідних силових міністерств і центральних органів виконавчої влади, видів ЗС, гербові емблеми – основні видові модифікації загальних символів, військово-геральдичні знаки (емблеми) родів військ і служб ЗС, структурних підрозділів інших військових формувань, передбачених законодавством України, прапори видів ЗС та прапори інших військових формувань, бойові прапори – особлива категорія військово-геральдичних знаків, що виконує функцію святині, військової реліквії, прапори (штандарти) вищих посадових осіб військових формувань, петличні знаки, знаки розрізнення, нагородні знаки, знаки військової освіти, знаки класної кваліфікації.

Загальний символ Збройних Сил є офіційним розпізнавальним знаком всіх військових формувань, бойової техніки й озброєння, а також усього майна, що є у розпорядженні Міністерства оборони. Він використовується: як розпізнавальний знак державної приналежності ЗС, що наноситься у тому числі й на бойову техніку та озброєння; як елемент символіки військової форми одягу та фурнітури (нарукавні знаки, гудзики тощо) й оформлення відзнак, нагород, нагрудних знаків, що встановлюються МО; як головний елемент емблем видів, родів, служб ЗС, знаків класності, військової майстерності, знаків про закінчення вузів тощо; як елемент оформлення військових знамен, штандартів та бойових прапорів і основний елемент архітектурно-художнього оформлення споруд, приміщень, територій та інших об'єктів; як розпізнавальний знак всього іншого майна; як головний елемент оформлення грамот, нагородних та пам'ятних листів, бланків запрошень, листівок, поздоровлень, протокольних сувенірів, художнього оформлення інформаційних, пропагандистських та інших матеріалів про Збройні Сили; як центральний елемент оформлення службових документів, паперів, печаток, штампів тощо.

У іншому документі, що готувався до засідання комісії з розробки військової символіки, подано описи військово-геральдичних знаків, емблем та прапорів Збройних Сил України та інших військових формувань. Як загальний символ Збройних Сил України розробники запропонували малиновий козацький рівносторонній хрест із золотими пружками, центром якого є синій медальйон із зображенням Золотого Тризуба в обрамленні дубового вінка, що повністю відповідає задуму О. Руденка, як і запропонована у концепції символіка інших військових формувань.

Емблема Міністерства оборони України являє собою загальний символ ЗС, вміщений в малинове поле круглого щита із золотим окуттям. По центральній осі загального символу вміщено зображення золотої булави, а на діагоналях – золоті мечі вістрями угору. Емблема Генерального штабу Збройних Сил України являє собою загальний символ ЗС, вміщений у центр чорного поля круглого щита із золотим окуттям. На діагоналях до загального символу ЗС додано золоті пірначі, а по центральній осі – золотий меч вістрям угору.

Всі елементи військово-геральдичних знаків (емблем) видів Збройних Сил України вміщено в круглий щит із золотою облямівкою із загальним символом Збройних Сил України. Поле щита для емблеми Сухопутних військ України – малинове, в емблемі на діагоналях золоті мечі, для Військово-Повітряних сил – блакитне (світло синє), в емблемі – золоті мечі на діагоналях і золоті крила на горизонтальній осі, для Військово-Морських сил – діамантове (чорне), в емблемі золоті якорі на діагоналях, для Сил протиповітряної оборони України – лазурове (синє), в емблемі золотий арбалет (куша) з натягнутою тятивою на вертикальній осі та золоті гарматні стволи на діагоналях.

Цікавими є запропоновані розробниками емблеми родів військ і служб. І хоча їх основа – «пельта», запозичена у О. Руденка, інтерпретація символів є авторською. Для позначення мотострілецьких військ використано гранату, що вибухає, на тлі перехрещених мечів вістрям угору, бронетанкових військ – давньоруський обладунок – кольчуга, увінчаний шоломом на тлі перехрещених мечів вістрям угору, ракетних військ – ракета на вертикальній осі на тлі перехрещених мечів вістрям угору, ракетних військ та артилерії – меч вістрям угору на вертикальній осі на тлі перехрещених гарматних стволів, аеромобільних військ – парашут на вертикальній осі на тлі перехрещених мечів вістрям угору, авіаційних військ – пропелер на вертикальній осі на тлі перехрещених мечів вістрям угору, що переходять в крила, військ авіазв'язку – меч на вертикальній осі, на тлі перехрещених блискавок, морської піхоти – якір на вертикальній осі на тлі перехрещених мечів вістрям угору, берегових ракетно-артилерійських військ – якір на вертикальній осі на тлі перехрещених гарматних стволів, морської авіації – тотожне авіаційним військам.

Для позначення тилових служб використано жезл Меркурія (кадуцей) на вертикальній осі на тлі перехрещених мечів вістрями угору, що переходять в колосся пшениці, топографічної служби – роза вітрів на тлі перехрещених мечів вістрями угору, музично-оркестрової служби – ліра на тлі перехрещених мечів вістрями угору, військово-медичної служби – жезл Асклепія (Ескулапа), перевитий зміями на вертикальній осі на тлі перехрещених мечів вістрям угору, юридичної служби – «Колона Закон» із зображення малого Державного герба України на тлі перехрещених мечів.

Для позначення спеціальних військ і служб, і зокрема Військ зв'язку, використано меч вістрям угору на тлі перехрещених блискавок, автомобільних військ – крилате коло на тлі перехрещених мечів вістрям угору, залізничних військ – крилате залізничне колесо на тлі перехрещених молотка й французького ключа, інженерних військ – фортечна башта із зображенням гранати, що вибухає, на тлі перехрещених мечів вістрями угору, хімічних військ – меч вістрям угору на вертикальній осі в обрамленні бензольного кільця на тлі перехрещених хімічних реторт.

Для позначення родів військ і служб Військ Протиповітряної оборони України, і зокрема зенітно-ракетних військ, – арбалет, спрямований угору з натягнутою тятивою на вертикальній осі на тлі гарматних стволів, радіотехнічних військ – арматура ідентична Військам зв'язку, авіація ППО – арматура ідентична авіаційним військам ВПС.

До системи прапорів Збройних Сил України розробники віднесли прапори видів Збройних Сил України, прапори (штандарти) вищих керівників Збройних Сил України, бойові прапори військових частин, прапори Військово-Морських сил України.

Опрацювання такої концепції засвідчило завершення початкового періоду процесу становлення військової символіки, що характеризувався проведенням організаційних заходів, розробкою та опрацюванням військової символіки, активністю громадянського суспільства та прагненням до власних військових символів. У результаті були закладені підвалини до впровадження системи військової символіки у життя та діяльність українського війська.

Загалом майже десятирічний процес творення сучасної національної військової символіки оприявнив низку проблем, розв'язання яких залежало не тільки від рівня наукового забезпечення розробок, а й обставин суспільно-політичного розвитку держави. Та все ж таки, розробники виходили з доцільності поєднання історичної традиції – символів доби Київської Русі, прапорництва українського козацтва – і новітніх вимог.

Початок періоду впровадження цілісної системи військової символіки пов'язаний зі створенням у квітні 2001 р. Воєнно-геральдичної служби Генерального штабу Збройних Сил України. Саме на цю службу, разом із гуманітарними та виховними функціями Міністерства оборони України, було покладено завдання подальшої розробки символіки Збройних Сил України. Першим очолив цю службу і організував її роботу офіцер Генерального штабу Збройних Сил України полковник О. Муравйов, знаний фахівець у галузі військової символіки.

Спектр завдань, поставлених перед новоствореною структурою, – досить широкий. Поряд із розробленням нових символів та емблем, прапорів, нагрудних знаків, відомчих нагород, емблемних елементів військової форми одягу, патентуванням і ліцензуванням їхнього виробництва служба має проводити фахову експертизу наявних уже зразків. На неї також покладено завдання створення і ведення реєстру військової символіки Збройних Сил України [259, с. 5].

Найважливішим здобутком служби, безперечно, стало розроблення нової системи військової символіки. Значну допомогу в цій роботі надало Українське геральдичне товариство (голова А. Гречило та куратор секції військової емблематики полковник М. Слободянюк) [264, с. 110].

Передусім належало розробити загальну для Збройних Сил України емблему. Символ Збройних Сил України, затверджений у 1992 р. комісією Міністерства оборони з розробки військової символіки, а це – Золотий Тризуб на синьому щиті з заокругленою основою і золотою облямівкою, був радше варіантом малого Державного Герба України. Тим часом фактична відсутність загального символу негативно позначалася на розвитку української військової символіки, позбавляючи її своєрідного «стрижня».

Аналіз показав, що при розробці головної емблеми Збройних Сил України фахівці Воєнно-геральдичної служби керувалися принципом спадкоємності історичних традицій українського війська. В основу запропонованого символу покладено хрест малинового кольору з рівними кінцями, що розширюються. Цей хрест називають «козацьким», «степовим», «запорізьким». Хрести такої форми часто трапляються на козацьких прапорах XVII – XVIII ст., родових гербах старшини, давніх печатках. А малиновий колір тісно пов'язаний у народній пам'яті зі славетним запорізьким лицарством.

У центрі хреста розміщено круглий медальйон синього кольору із зображенням геральдичного знака малого Державного Герба України. Таке поєднання означає вірність сучасної української армії найкращим традиціям оборонців волі нашої Батьківщини (малиновий хрест) і готовість у будь-який момент стати на захист незалежності й територіальної цілісності держави (Золотий Тризуб). Цей символ покладено в основу символів Міністерства оборони України, Генерального штабу Збройних Сил України та видів Збройних Сил.

На основі емблеми Збройних Сил України начальником Військової геральдичної служби Генерального штабу полковником О. Муравйовим у співпраці з полковником М. Слободянюком та підполковником М. Абрашиним був розроблений комплекс символіки Збройних Сил України, який включав емблеми-символи Міністерства оборони України, Генерального штабу Збройних Сил України, видів Збройних Сил України, прапори Збройних Сил України та видів Збройних Сил України, Бойовий прапор військової частини, штандарти Міністра оборони, начальника Генерального штабу та головнокомандувачів видів Збройних Сил України [411, с. 11].

На емблемі Міністерства оборони символ Збройних Сил поєднано із зображеннями золотих схрещених булав і меча вістрям угору. В українській військовій символіці булава здавна уособлює найвищу військову владу. У XVII – XVIII ст. вона була знаком влади гетьманів Війська Запорізького. Тепер – це один з офіційних символів глави держави. Під час війни за державність 1917 – 1921 рр. зображення булави (схрещених булав) розміщувалося на рангових відзнаках генералів Української армії (1918 р.) та Української галицької армії (1919 – 1920 рр.), на рукавних знаках штабів корпусів УГА.

До того ж булави використовують як елемент нагрудних знаків Міністерства оборони та Генерального штабу, на рукавних знаків-емблем управлінь ряду з'єднань і об'єднань (6-й і 13-й армійські корпуси, 24-та Залізна й 51-ша механізовані дивізії тощо). Поєднання схрещених булав і меча безперечно вказує на важливу роль Міністерства оборони як основного органу військово-політичного й адміністративного управління (булави), що забезпечує функціонування Збройних Сил, їхню бойову й мобілізаційну готовість, боєдатність (меч).

Складні й відповідальні завдання планування оборони держави та оперативного управління Збройними Силами відображає емблема Генерального штабу. Це зображення схрещених мечів, крил і якоря, що символізує єдність управління всіма видами Збройних Сил.

На емблемах видів Збройних Сил із загальним символом поєднуються елементи, що вказують на їхні цілі, завдання, сферу бойового застосування: схрещені мечі (Сухопутні війська), стилізовані соколинні крила й меч вістрям угору (Військово-Повітряні Сили), схрещені якорі (Військово-Морські Сили). На емблемі Військ Протиповітряної оборони спершу планувалося розмістити зображення стилізованого натягнутого лука з трьома стрілами, що мали уособлювати три основні складові частини цих військ. Але потім було вміщено зображення золотих стилізованих соколиних крил, ракети й блискавки.

4.2. Утвердження системи військових прапорів та посадових штандартів

Важливою складовою системи військової символіки є прапори видів Збройних Сил. Прапори Сухопутних військ, Військово-Повітряних сил, Військ протиповітряної оборони мають у центрі зображення відповідних емблем-символів. Для прапора Сухопутних військ вибрано малиновий колір, Військово-Повітряних сил – блакитний, Військ ППО – синій. Для ВМС залишено традиційний військово-морський прапор, який затвердив у липні 1918 р. гетьман П. Скоропадський. Військово-геральдичною службою Генерального штабу Збройних Сил України було опрацьовано й проект Бойового прапора військової частини.

5 грудня 2001 р. під час проведення урочистих зборів військовослужбовців з нагоди 10-річчя Збройних Сил України Президент України Л.Д. Кучма вручив штандарти Міністрові оборони України генералу армії України В. Шкідченку та начальникові Генерального штабу Збройних Сил України генерал-полковнику П. Шуляку [411, с. 11].

Штандарти найвищих посадових осіб Збройних Сил України мають квадратну форму й прикрашені золотими торочками. Штандарти Міністра оборони й начальника Генерального штабу малинового кольору з відповідними емблемами в центрі. Полотнище штандарта Міністра оборони прикрашене також золотою рамкою, з орнаментами у вигляді стилізованих гілок калини й козацькими хрестами по кутах [270, с. 130]. Передбачено кріплення до древок металевих скоб з вигравіюваними військовими званнями, прізвищами та ініціалами, датами перебування тієї чи іншої особи на відповідній посаді. Верхівка древка має краплеподібну форму, у центрі її – емблема Збройних Сил України.

Колір штандарта командувача виду Збройних Сил відповідає кольору прапора цього виду, а в центрі його міститься відповідна емблема. Для кращого візуального сприйняття на штандарті командувача Військово-Морських сил колір якорів замінено із золотого на чорний.

Слід відзначити, що характерною рисою процесу створення символіки Збройних Сил України є практичне застосування опрацьованої службою символіки без правового її затвердження. Як пояснює О. Муравйов, після входження до складу Комісії державних нагород та геральдики при Президентові України начальника Генерального штабу – Головнокомандувача Збройних Сил України генерал-полковника С. Кириченко раніше опрацьовані проекти емблем, прапорів та штандартів, доопрацьовані з урахуванням змін, що відбулися у Збройних Силах (Військово-Повітряні сили і Війська протиповітряної оборони були об'єднані у новий вид Збройних Сил – Повітряні сили, а посади головнокомандувачів видів ЗС перейменовані на командувачів), були схвалені і набули правового статусу [270, с. 141].

Аналіз подій свідчить, що шлях до офіційного встановлення символіки Збройних Сил України був доволі непростий через розбіжності в поглядах на символіку між військовим керівництвом, а фактично Воєнно-геральдичною службою Генерального штабу ЗС України* і окремими членами Комісії державних нагород та геральдики при Президентові України [258, с. 139]. Вручення штандартів Президентом України Міністру оборони України та начальнику Генерального Штабу Збройних Сил України започаткувало процес втілення в життя офіційної символіки української армії.

Аналіз законодавчої роботи Міністерства оборони, спрямованої на схвалення Верховною Радою України проектів Бойового прапора військової частини і прапорів видів Збройних Сил, показує залежність цього процесу від вирішення питання затвердження Державного герба України.

Певний час лишався законодавчо не визначеним порядок затвердження ескізів і описів Бойового прапора та прапорів видів Збройних Сил вищими органами влади. Щоб змінити цю ситуацію, Міністерство оборони ініціювало у Верховній Раді розгляд доповнень до Закону України «Про Збройні Сили України». Згідно з цими доповненнями, прийнятими 21 жовтня 1993 р., право затверджувати проекти Бойового прапора військової частини й прапорів видів Збройних Сил було надано Верховній Раді України.

Уже 5 січня 1994 р. проект постанови Верховної Ради України «Про затвердження положень про Бойовий прапор військової частини, прапори видів військ та символу Збройних Сил України» був погоджений з Президентом України, Кабінетом Міністрів України та іншими центральними органами виконавчої влади й переданий на розгляд Верховної Ради України.

До кола осіб і установ, які погоджували розроблені Міністерством оборони.

України проекти прапорів, належали: В. Онопенко (міністр юстиції), П. Толочко (віце-президент НАНУ), В. Смолій (директор Інституту історії України НАНУ), В. Ворона (директор Інституту соціології НАНУ), І. Курас (директор Інституту національних відносин НАНУ), Ю. Немшученко (директор Інституту держави і права НАНУ), П. Кононенко (директор Інституту українознавства Київського університету імені Т.Г. Шевченка), А. Бровкін (заступник директора Центральної наукової бібліотеки імені В.І. Вернадського), В. Бузало (заступник голови Українського геральдичного товариства, старший консультант відділу нагород Адміністрації Президента України) [131, с. 34].

* З 2006 року – відділ військової символіки та геральдики Збройних Сил України.

Подаючи до Верховної Ради України проект постанови, Прем'єр-міністр України Віталій Масол пояснював потребу прийняти зазначені положення тим, що зразки Бойового прапора військової частини, прапорів видів військ і символу Збройних Сил України ще не затверджено й рішення на виготовлення їх не прийнято. Під час проведення військових ритуалів у військах використовують Державний прапор України, а для зустрічі державних і військових делегацій інших держав виносять прапори видів Збройних Сил України, які нормативними актами не затверджено. Прем'єр-міністр України підкреслював, що «затвердження положень дасть змогу Міністерству оборони розпочати роботу з виготовлення прапорів і символу, а також установити порядок їх використання» [306, ДФ, № 3864].

Черга розгляду цього проекту постанови у Верховній Раді України надійшла 3 жовтня 1994 р. На засіданні Президії Верховної Ради, коли обговорювалося включення питання про затвердження проектів Бойового прапора військової частини й прапорів видів Збройних Сил України до порядку денного сесії, аргументовану доповідь виголосив перший заступник Міністра оборони України генерал-полковник І. Біжан. Проте члени Президії ухвалили повернути поданий документ на доопрацювання до комісії Верховної Ради з питань оборони і державної безпеки, яка мала ініціювати розгляд цього питання пізніше – після затвердження Державного герба України.

Збройні Сили були готові до реалізації рішення Верховної Ради, якби вона його прийняла. Ще в серпні 1994 р. Управління служби військ і режиму Генерального штабу підготувало проект наказу Міністра оборони України «Про введення в дію Інструкції про порядок вручення Бойових прапорів військовим частинам Збройних Сил України» [275].

Верховна Рада України у 1999 р. ухвалила закон, яким упроваджувався Статут внутрішньої служби Збройних Сил України. Окремий розділ Статуту визначає порядок вручення Бойових прапорів військовим частинам, їх утримання і зберігання. У ньому в основному повторювалися положення згаданої інструкції, яка відтепер скасовувалася [50, с. 453]. Незважаючи на бюрократичні перепони, бойові прапори й прапори видів Збройних Сил фактично вже використовувалися під час військових парадів у День незалежності України й День Перемоги, при проведенні ритуалу зустрічі іноземних делегацій ротою Почесної варти Міністерства оборони України, а прапор Військово-Морських сил був піднятий на всіх кораблях флоту.

Вручення нових прапорів розпочалося разом з утворенням нових військових частин і установ. Перший український Бойовий прапор військової частини був вручений 1 червня 1994 року 1-й аеромобільній дивізії. Другий – 1 вересня того ж року Академії Збройних Сил України. Усього у 1994 р. вручено 10 бойових прапорів: Київському військовому інституту управління та зв'язку, Київському інституту Сухопутних військ, Київському інституту Військово-Повітряних сил, Київському військовому ліцею, 169-му окружному навчальному центру підготовки молодших спеціалістів, 95-му навчальному центру, Севастопольському військово-морському інституту, Харківському військовому університетові. У 1995 р. вручено два прапори – 4-й окремій бригаді морської піхоти й Прикарпатському військовому округу. На той час були готові для вручення прапори Одеського військового інституту

Сухопутних військ, 240-го й 60-го окремих спеціальних батальйонів, 1014-ї бригади Сил протиповітряної оборони, 181-ї учбової артилерійської бригади й Сумського військового інституту артилерії [306, ДФ, № 3869].

Однак процес вручення Бойових прапорів військовим частинам припинився. Це призвело до того, що подекуди у військах почали виявляти власну ініціативу. Так, командир 97-ї бригади, не погодивши своїх дій з командуванням, виготовив коштом місцевих органів влади міста Славути на Київській фабриці художніх виробів Бойовий прапор нового зразка. Він відповідав установленим розмірам і колірній гамі, однак мав доповнення у вигляді емблеми бригади. Водночас у деяких військових частинах під час проведення військових ритуалів стали використовувати прапори радянського зразка поряд з Державним прапором, що викликало обурення й нарікання громадськості. Врешті вручення бойових прапорів було відновлено. Станом на 28 жовтня 1999 р. вручено 42 бойові прапори.

У зв'язку із поділом у 1997 році Військ повітряної оборони на два види Збройних Сил постала нагальна потреба в розробленні прапорів для них. Командувач Військово-Повітряних сил генерал-полковник В. Антоненко запропонував прапор у вигляді синього прямокутного полотнища, розшитого 12 променями жовтого кольору. У центрі прапора вміщено зображення птаха українських степів сокола, який у своїх пазурах тримає пропелер. Над соколом – Тризуб. Командувач Сил протиповітряної оборони генерал-полковник О. Стеценко взяв за основу прапор Сил оборони повітряного простору й доповнив його силуетами літаків і ракет, розміщеними за дубовою і калиною гілками. Проте колір полотнища з блакитного згодом змінено на синій, внаслідок чого фактично заіснували два різновиди прапора.

У 1995 р. утворено спільний українсько-польський батальйон миротворчих сил ООН. Бойовий прапор для нього, який розробило Західне оперативне командування спільно з польською стороною, дуже відмінний від прапорів Збройних Сил України. Це квадратне полотнище з жовтими й блакитними променями у вигляді хреста, що розходяться до його кутів. У центрі розміщено малий Державний герб України, облямований дубовою й лавровою гілками. На самих променях розміщено символіку Західного оперативного командування, герб гетьмана П.К. Сагайдачного, герби Львова і Яворова. На зворотному боці прапора розміщено символіку Краківського військового округу, герб Я.К. Ходкевича, герби Перемишля і Кракова.

Процес розвитку українського військового прапорництва тривав. Міністром оборони України генералом армії України О. Кузьмуком були затверджені посадові прапори і прапори різноманітних служб Військово-Морських сил України. Вони створюють цілісну систему прапорів Військово-Морських сил України як окремого виду Збройних Сил.

До часу офіційного утвердження символіки Збройних Сил Міністром оборони України А. Гриценком було прийняте рішення про запровадження у практику військової діяльності Збройних Сил України вручення перехідних вимпелів Міністра оборони кращій військовій частині у Сухопутних військах, Повітряних та Військово-Морських силах за результатами бойової підготовки за рік.

Вручення перших перехідних вимпелів Міністра оборони України відбулося у Національній академії оборони України. Перші вимпели у березні 2006 року отримали: командир 24-ї окремої механізованої бригади підполковник Л. Харахаліль, командир 299-ї штурмової авіаційної бригади полковник А. Алімпієв та командир середнього десантного корабля «Кіровоград» капітан 3 рангу В. Свірса [374, с. 154]. За прообраз вимпела було узятو прямокутне полотнище з фігурним вирізом знизу, на якому розміщено емблему відповідного виду Збройних Сил України. Щоб підкреслити особливий характер нагороди, яку воїни повинні шанувати як одну з найдорожчих реліквій, вимпел виконали одного кольору з Бойовим прапором.

Розроблена у липні 2001 року система військових символів Збройних Сил України остаточного визнання та завершеності набула у червні 2006 року. Президентом України В.А. Ющенком було засновано емблеми і прапори Збройних Сил України, Міністерства оборони України, Генерального штабу Збройних Сил України, Сухопутних військ Збройних Сил України, Повітряних сил Збройних Сил України, емблему Військово-Морських сил Збройних Сил України і Військово-Морський прапор Збройних Сил України, штандарти Міністра оборони України, начальника Генерального штабу Збройних Сил України, командувача Сухопутних військ Збройних Сил України, командувача Повітряних сил Збройних Сил України, командувача Військово-Морських сил Збройних Сил України.

Відбулося правове утвердження військової символіки, яка використовувалася у Збройних Силах України вже декілька років [456]. Однак мали місце деякі зміни. Зокрема, такий вид Збройних Сил України як Сили протиповітряної оборони був ліквідований. Відповідно раніше опрацьовані проекти прапора і штандарта командувача виду, хоча й певний час використовувалися, стали набуттям історії.

Затверджена Президентом України емблема Збройних Сил України відповідає раніше розробленій. Що ж до прапорів видів Збройних Сил України, то відмінність їх від раніше опрацьованих пропозицій геральдичної служби полягає тільки у тому, що на час підписання указу існувало вже три види і відповідно затверджено три прапори, які відповідають розробкам, окрім прапора Повітряних сил.

Прапор Повітряних сил Збройних Сил України являє собою прямокутне полотнище блакитного кольору. У центрі полотнища розміщено зображення емблеми Повітряних сил Збройних Сил України – прямий рівносторонній хрест із розбіжними сторонами малинового кольору, в центрі якого у круглому медальйоні синього кольору вміщено зображення Знака Княжої Держави Володимира Великого. Медальйон накладено на стилізовані зображення меча вістрям угору на вертикальних сторонах хреста, двох крил на горизонтальних сторонах хреста.

Однак, аналіз практики застосування символів показав, що прапор Міністерства оборони України та Генерального штабу Збройних Сил України виявився зайвим елементом у системі символіки Збройних Сил України і не вживався.

Окремим Указом Президента України затверджено опис і малюнок базового зразка Бойового прапора військової частини (з'єднання) Збройних Сил України. В указі зазначалося, що Бойовий прапор військової частини Збройних Сил України використовується відповідно до вимог статутів Збройних Сил України, а зображення Бойового прапора військової частини Збройних Сил України вміщується на бланку Грамоти Президента України, яка видається військовій частині під час вручення Бойового прапора [455; 131, с. 50].

Бойовий прапор військової частини Збройних Сил України являє собою квадратне полотнище малинового кольору розміром 130x130 см із запасом для прикріплення до древка. На його лицьовій стороні в центрі зображено емблему Збройних Сил України, вміщену на тлі золотих променів, які по три розходяться від центра між сторонами емблеми (хреста). На променях міститься зображення вінків із листя і кетягів калини, в центрі яких – емблема виду Збройних Сил України, до якого належить військова частина.

Полотнище по периметру має лиштву, обшиту золотим кантом. У верхній частині лиштви – напис «За Україну», у нижній – «За її волю». Права і ліва частини лиштви прикрашені орнаментом у вигляді зображення листя і кетягів калини. У кутах Бойового прапора в обшитих по периметру золотим кантом квадратах вміщено зображення прямих рівносторонніх хрестів із розбіжними сторонами. На зворотній стороні Бойового прапора у центрі – напис повної назви військової частини (з'єднання), якій вручається Бойовий прапор [126, с. 110].

Зворотний бік Бойового прапора прикрашений по периметру лиштвою з орнаментом у вигляді зображення листя і кетягів калини. У кутах розміщено емблему роду військ, до якого належить військова частина. Усі зображення та написи на полотнищі Бойового прапора виконані золотим шитвом. Вільні його сторони прикрашені золотою бахромою.

Древко прапора дерев'яне, коричневого кольору. Верхівка древка стрілоподібна з жовтого металу, в ній вміщено рельєфне зображення емблеми Збройних Сил України. До трубки верхівки прикріплено тасьму, кінці якої прикрашені китицями. Тасьму та китиці сплетено з ниток жовтого і синього кольорів. Головки прапорних цвяхів – жовтого металу. Підток древка з жовтого металу у вигляді зрізаного конуса.

Працюючи над проектом Бойового прапора військової частини, фахівці Воєнно-геральдичної служби ґрунтовно вивчали історію і традиції українського військового прапорництва, а також досвід російської, польської, австрійської, французької армій. Орнаментована рамка з написами – данина традиціям українського військового прапорництва, а калина – давній фольклорний символ України. Символом українського війська вона стає на початку ХХ ст. завдяки славетним Українським січовим стрільцям (прапор Легіону Українських січових стрільців) [264, с. 110].

4.3. Запровадження символіки українських одностроїв

Аналіз діяльності Міністерства оборони України свідчить, що цей орган військового управління провів значну роботу в галузі уніфікації та емблематики. Досліджуючи історичні умови, у яких відбувався розвиток військової символіки, констатуємо, що з початком формування підрозділів Збройних Сил України з частин колишньої Радянської армії процес заміни її

уніформи на українську не міг відбутися одразу з ухваленням рішення про розбудову військової організації Української держави. Постало питання про розрізнення військовослужбовців за їх приналежністю. Адже і ті, хто прийняв присягу на вірність народу України, і ті, хто вирішив не пов'язувати свою долю з Україною, носили військову форму Радянської армії. В результаті аналізу документів з'ясовано, що процес впровадження форми одягу для військовослужбовців Збройних Сил України мав ряд етапів. На початковому етапі було визначено напрями розвитку військової символіки, що мали у подальшому забезпечити створення цілісної системи [128, с. 4].

Проте життя вимагало негайного реагування на ситуацію, що склалася, адже виходило так, що ніяких змін із прийняттям присяги у формі одягу не відбувалося. Було оголошено про проведення всеукраїнського конкурсу на розробку уніформи. Однак, виявилось, що швидко виготовити нову уніформу через фінансово-економічні труднощі не вдасться. Виходом із ситуації була заміна фурнітури на військовій формі. Насамперед це стосувалося кокарди до кашкета та гудзиків на всіх видах військової форми одягу [141, с. 7].

На початковому етапі простежується тенденція залучення до роботи з опрацювання військової символіки громадського активу та господарських організацій. Особливої уваги заслуговує діяльність підприємства «Господар» на чолі з директором В. Барановим, яке чи не найактивніше допомагало Міністерству оборони України в розробленні й виготовленні фурнітури. Відомі автори гудзиків до військової форми одягу – К. Трейдин, В. Гриценко, В. Іванов, В. Бокарев [309, ОФ, № 611]. 3 квітня 1992 р. Міністр оборони України генерал-полковник К. Морозов затвердив ескізи гудзиків, парадної, повсякденної та польової кокард для військовослужбовців ЗСУ та парадної і повсякденної кокард для офіцерів авіації [309, ОФ, № 783], кокарди й пряжки до ремня для солдатів [309, ОФ, № 781].

У травні 1992 року на засіданні комісії Міністерства оборони України з розробки символіки було схвалено пропозиції заступника міністра оборони по тилу – начальника тилу ЗС України генерал-майора В. Гречанінова щодо зразків нової фурнітури для військовослужбовців ЗСУ. Міністр оборони України генерал-полковник К. Морозов ці пропозиції, крім пряжки солдатської, 29 травня 1992 року затвердив.

Документи свідчать, що до літа 1992 р. було опрацьовано й затверджено проекти нової фурнітури до уніформи військовослужбовців Збройних Сил України й почався період її впровадження, який знаменувався заміною гудзиків із зірочкою на гудзика з тризубом, а також кокард [139, с. 128]. Підтвердженням цього є повсякденний кітель генерал-лейтенанта Г. Живиці, виконувача у 1992 році обов'язків начальника Головного штабу Збройних Сил України, що зберігається у фондах Національного військово-історичного музею України. Генеральський кітель радянського зразка оздоблений гудзиками із українською державною символікою та з новим нарукавним знаком.

У розробці кокард до військової форми одягу сильними виявилися традиції Радянських Збройних сил. Як і в Радянській армії, у Збройних Силах України введено кокарди військовослужбовців сухопутних військ, авіації та флоту. Ці кокарди мало чим були видозмінені, надто для офіцерів сухопутних військ та авіації.

У грудні 1992 року голова Технічної ради Київського експериментального заводу «Динамо» затвердив зразок – еталон загальновійськової емблеми. Цей зразок відрізнявся від загальновійськової емблеми Радянської армії тільки тим, що замість п'ятикутної зірки в обрамленні дубового листа було вміщено тризуб – символ нової держави. Звісна річ, що запозичення радянських атрибутів не збігалось за визначенням з історичними традиціями, взятими за основу у будівництві Збройних Сил України [309, ОФ, № 617].

Вплив радянських традицій емблематики можна простежити на прикладі розвитку емблеми залізничних військ. За основу для розробки було взято емблему радянського періоду, позбавивши її п'ятикутної зірочки з червоною емаллю, розміщеної у центрі. Таким чином порушувалася логічна конструкція емблеми і вона вже не відбивала ні за своїм змістом, ні за своїми складовими елементами тих головних завдань, що покладаються на війська і, власне, перестала бути військовою емблемою. Навіть попри те, що на місце зірочки покладено тризуб, ситуація не змінилася, оскільки був порушений принцип історизму – зірочка відповідала певному історичному періоду, була його символом і її поява ототожнювалася з цим періодом, а тризуб не набув ще ознаки сучасної історичної епохи, хоча мав глибоке історичне коріння і асоціювався з часами Київської Русі. Із затвердженням і поширенням у військах символу Збройних Сил України було виправданим його розміщення у центрі емблеми, однак доповнення лаврових гілок призвело до трансформації емблеми у знак.

У сухопутних військах та авіації кокарда для офіцерів відрізнялась від радянської лише заміною червоної зірки на тризуб, розміщений на синьому полі. Вона була універсальною для всіх офіцерів і прапорщиків усіх родів військ. Кокарда для офіцерів Військово-Повітряних сил доповнювалася емблемою на тулію кашкета, як це було в Радянській армії. Радянська емблема скасовувалася, її замінили на нову, затверджену начальником Центрального речового управління Тилу ЗС України 18 жовтня 1994 року. Вона являла собою стилізовані крила, що відходять від круглого щита з синім полем, у центрі якого розміщено повернутий квадрат, від якого відходять вісім променів [309, ОФ, № 784].

Емблема на тулію кашкета була впроваджена також для особого складу рот Почесної варті ЗС України. Одна з пропозицій фактично повторює радянський зразок із заміною кольору щита та зірки на тризуб [309, ОФ, № 770]. Інша, затверджена 17 березня 1994 року начальником речової служби полковником В. Жолукевським, мала вжиток і виглядала як овальний щит із синім полем, у центрі якого міститься малий Державний герб. Від щита горизонтально відходять крила, над крилами щит, увінчаний лавровими гілками.

На початковому етапі флотська кокарда була так само видозмінена, як і сухопутна та авіаційна. Однак, згодом, крім емблеми, розробленої майором В. Мельником, виконувачем обов'язків 3-го відділу Центральної науково-технічної лабораторії з удосконалення військової форми одягу ЗС України [309, ОФ, № 779], офіцери ВМС України опрацювали свого «краба», як на флоті називають кокарду [309, ОФ, № 778]. За формою кокарда близька до радянського зразка, але її центральна композиція замінена повністю. Замість якоря – тризуб у синьому полі, покладений на білий рівнораменний хрест, що у свою чергу

покладений на зорю. Основою цієї композиції слугує морський якір, розміщений на лавровому вінку, у вершині якого «роза вітрів», покажчик сторін світу. Хоча ескіз цієї кокарди затвердив міністр оборони України генерал армії В. Радецький, все ж протягом липня – вересня 1994 р. його ще доопрацьовували Центральне речове управління Тилу ЗС України та відділ Військово-Морських сил Головного оперативного управління Генерального штабу ЗС України.

Цілковито новою є емблема морської піхоти ВМС України, яка з серпня 1993 року не мала видозмін через вдало опрацьовану композицію. У центрі її – овальний щит голубого кольору зі сріблястою облямівкою у вигляді кантуа. На щит покладено морський якір, на якому розміщено меч вістрям угору з двома крилами з боків, що виходять з рукояті меча. Ця композиція покладена в основі на лавровий вінок, що охоплює щит з двох боків. Розробляв емблему безпосередньо особовий склад бригади морської піхоти під командуванням підполковника В. Волошина [139, с. 129].

Стосовно солдатської кокарди слід сказати, що у 1992 р. міністр оборони генерал-полковник К. Морозов обрав за основу розробку директора малого виробничо-комерційного підприємства «Господар» В. Баранова. До слова, міністр відхилив пропозицію останнього щодо гудзиків для солдатів, запропонувавши використовувати офіцерські, і щодо пряжки, яка справді не мала змістового навантаження, і вніс пропозицію використати за основу так звану композицію козака з мушкетом, що має історичні корені. Ще він відхилив ескіз кокарди, у центрі якої був розміщений тризуб [309, ОФ, № 772].

Запропонована солдатська кокарда мала в основі зразок радянської кокарди для солдатів із заміною червоної зірки на овал з кольорами державного прапора [309, ОФ, № 779]. Ще у лютому 1993 р. такий зразок перебував на стадії опрацювання і підготовки до виготовлення. Однак у остаточному варіанті солдатська кокарда виглядала так: у центрі лаврового вінка – щит овальної форми синього кольору з розміщеним посередині тризубом.

У ескізах В. Баранова за 1992 р. знаходимо також пропозиції щодо кокарди для генералів Сухопутних військ. Це схрещені дві лаврові гілки, що мали виконуватися шитвом золотистою ниткою, над якими розміщено емблему – овальний щит із лавровими гілками, у центрі якого ще один овал із тризубом на фоні кольорів державного прапора [309, ОФ, № 762]. Кокарда для генералів авіації доповнювалася емблемою на тулію кашкета із п'ятикутною зірочкою, розміщеною над крилами.

Кокарду парадну передбачалося використовувати як для генералів, так і для офіцерів та прапорщиків. Вона являла собою кокарду для офіцерів усіх родів військ в обрамленні дубових гілок у вигляді вінка [309, ОФ, № 774]. Причому опрацьована В. Барановим кокарда парадна для генералів, офіцерів, прапорщиків авіації ЗС України військовиками була запропонована для використання як кокарда парадна і повсякденна для генералів армії [309, ОФ, № 775]. Однак ці пропозиції не були прийняті із врахуванням того факту, що за ознаку української народності обрано гілку або гроно калини. У зв'язку з цим почали опрацьовувати ескізи кокарди для генералів із застосуванням калинової гілки [309, ОФ, № 742].

У 1993 році активно розроблялися проекти емблем видів Збройних Сил України. Концептуально було передбачено існування трьох видів – Сухопутних військ, Військово-Повітряних сил та Військово-Морських сил. Цікавими виявилися пропозиції капітана 3 рангу В. Петровського, який уперше ввів у практику використання калинових гілок на заміну дубових та лаврових. Калинова гілка у семантиці емблеми відігравала важливу роль в означенні приналежності до Української держави та народності Збройних Сил України. Емблема Сухопутних військ мала в основі тризуб зі схрещеними під ним шаблями у піхвах, емблема Військово-Повітряних сил – силует сучасного літака, а Військово-Морських сил – якір із канатом. Усі емблеми округлої форми, оздоблені синьою емаллю, що наближало їх скоріше до знаків, ніж до емблеми.

Разом з тим, Центральна науково-технічна лабораторія Збройних Сил України запропонувала начальнику управління речового забезпечення штабу тилу Міністерства оборони України полковнику В. Жолукевському використати розробку В. Петровського як емблему для взводів видів Збройних Сил України роти Почесної варти. Форма емблеми була видозмінена з круглої на овальну, а військово-морська емблема замість калинових гілок отримала облямівку якорним ціпом. Використання емалі не передбачалося. У вересні 1993 року ці емблеми були затверджені, а проектні зразки в матеріалі виконала Державна творчо-виробнича асоціація «Укркінокадр». Однак, відомості про використання цих емблем у службовій діяльності відсутні [127, с. 89].

Варіанти зразків емблем родів військ та служб Збройних Сил України запропонував О. Сивидний Його розробки виконав у матеріалі технікою карбування по металу полковник О. Миронов. Оригінальність проекту полягає у використанні незвичних форм емблем та деяких нових символів служб. Однак в основному використані традиційні геральдичні елементи для розрізнення родів військ, що підтверджується зразками емблем авіації, артилерії, медицини, залізничних та аеромобільних військ [309, ОФ, № 644].

Про протиріччя у процесі опрацювання військової символіки свідчить історія емблеми офіцерів Генерального штабу у розробці О. Сивидного – емблеми з перехрещеними перначами, покладеними на чотирипроменеву зорю. Приблизно така емблема використовувалася офіцерами Генерального штабу часів Гетьманату П. Скоропадського. Очевидно, що національний характер цієї емблеми, який посилювався її відношенням до цього історичного періоду, увійшов у протиріччя зі світоглядними позиціями офіцерів Генерального штабу Збройних Сил України, переважна більшість яких служила у штабах військових частин Радянської армії і не була носіями державницької ідеології. Це призвело до зупинки у її впровадженні. Згодом з ініціативи провідних спеціалістів Комісії з державних нагород при адміністрації Президента України В. Бузала, О. Руденка ця емблема була використана як емблема на тулію кашкета роти Почесної варти Міністерства оборони України.

Значною, можна сказати ключовою подією у процесі опрацювання емблем для військовослужбовців Збройних Сил України стало прийняття рішення про їх уніфікацію. Центральна науково-технічна лабораторія Збройних Сил України на чолі з майором О. Побережним в основу уніфікованої емблеми

запропонувала покласти стилізований вінок, можна припустити, що з листя калини, на який накладався геральдичний елемент, який відображає певний рід зброї або війська [307, НДФ, № 383; 127, с. 89]. Опрацьовані лабораторією ескізи емблем направлялися до відповідних служб для внесення пропозицій щодо затвердження або доопрацювання.

Військово-медичне управління 14 січня 1994 року обрало за основу запропоновану для їхньої служби емблему, що власне відповідає загальноприйнятим означенням медиків. При розробці емблеми було враховано емблематику Всесвітньої організації охорони здоров'я [307, НДФ, № 383]. Центральне управління ракетного палива і пального Тилу Збройних Сил України в особі генерал-майора Б. Заярного погодилося із запропонованою емблемою. Емблему служби військових сполучень полковник В. Бондарчук, що виконував обов'язки начальника Центрального управління військових сполучень Тилу Збройних Сил України, розглянув 23 січня 1995 р. і запропонував залишити емблему часів Радянської армії, тільки без зірочки, з чистим полем на крилах, облямованим вінком. Начальник Центрального автодорожнього управління полковник В. Скибитенко висловив думку про те, що через нечисельність дорожніх військ виробництво емблеми недоцільне. Начальник інженерних військ Збройних Сил України генерал-лейтенант В. Безродний відхилив два варіанти запропонованих лабораторією емблем, хоча одна з них прижилася у військах [139, с. 138].

Застосування принципу уніфікації емблем та залучення до процесу їх опрацювання відповідних служб дало змогу перейти до практичної реалізації розробок і впровадження нової військової символіки у вигляді емблем родів військ і служб. 14 червня 1994 р. начальник Центрального речового управління Тилу Збройних Сил України, яке відповідало за розробку і впровадження нової військової символіки загалом, полковник Р. Пазяк затвердив ескізи емблем родів військ і служб [127, с. 152 – 153].

На виконання вимог Указу Президента України від 2 квітня 1994 р. «Про військову форму одягу військовослужбовців Збройних Сил та інших військових формувань України» Міністр оборони України 12 червня 1995 р. прийняв рішення про введення в дію Правил носіння військової форми одягу військовослужбовцями Збройних Сил України, якими впроваджено офіційну символіку до військової форми одягу [291, с. 149]. Видання цього наказу юридично оформило початковий етап розвитку військової символіки.

Аналіз стану розроблення символіки до військової форми одягу на початковому етапі показав відсутність в Україні, із самоочевидних причин, серйозного доробку в цій галузі, брак власної геральдичної школи. Процес розробки емблем у початковий період відзначається двома тенденціями. Перша полягає в осмисленні суті української армії та вивченні глибинних прошарків історії держави, пошукові історичного коріння військової символіки. Ця тенденція була досить характерною впродовж усього часу становлення державності і позначилася на усіх сферах суспільного життя і, зокрема, військового. Щодо розробки емблем, то тут до їхньої геральдики пропонуватися історичні символи періоду козацтва, визвольного руху під проводом Богдана Хмельницького та Визвольних змагань початку ХХ ст. Друга течія базується на досягненнях радянської школи емблематики, що виявилось у деякій видозміні форми емблеми та заміні суто радянської атрибутики на державну.

Разом з тим, слід відзначити, що головним чинником, який впливав на тематику розробки емблем і кокард та іншої символіки до військової форми одягу було ототожнення давнього історичного минулого із контекстом становлення сучасної Української держави.

У початковий період з 1992 по 1995 роки проведено значну організаційну роботу щодо розроблення і впровадження нової символіки одностроїв військовиків української армії. У цій роботі брали участь як відповідні управління й служби Міністерства оборони України та Генерального штабу Збройних Сил України, так і організації, що займалися їх виготовленням. До справи залучали також громадський актив та досвідчених, ініціативних військовиків. Це мало практичний результат і закріплено наказом міністра оборони України від 12 червня 1995 р. № 150 «Про введення в дію Правил носіння військової форми одягу військовослужбовцями Збройних Сил України». Загалом, і це є особливістю початкового періоду, стан розробки символіки показав відсутність в Україні серйозних напрацювань, які можна було назвати геральдичною школою.

Процес становлення та розвитку емблематики у Збройних Силах України мав своє продовження. У квітні 2006 року відділ військової символіки та геральдики Генерального Штабу Збройних Сил України порушив питання про перегляд емблематики родів військ та служб. Причиною цього стало те, що наявна система мала істотні недоліки, які полягали у копіюванні радянського досвіду, відсутності власних емблем у армійській авіації, тилу, засобах радіоелектронної боротьби тощо. Єдина основа існуючих емблем – калиновий вінок – позбавляла можливості чітко розрізнити їх навіть з малої відстані. Все це, на думку фахівців відділу військової символіки та геральдики, потребувало уведення нових емблем родів військ і служб Збройних Сил України.

Відділом були розроблені емблеми для родів військ та служб, які мали привести символіку у відповідність до структурних змін, що відбулися у Збройних Силах України, забезпечити чітке візуальне розпізнавання військовиків за родами військ та службами, підкреслити спадкоємність традицій, української військової символіки [513, с. 7].

До важливих допоміжних елементів військової форми належать нарукавні знаки [128; 142; 143; 133, с. 120]. Правилами носіння військової форми одягу військовослужбовцями Збройних Сил України запроваджені нарукавні знаки Збройних Сил України. Їх розробка проходила у контексті відпрацювання проєктів форми одягу для військовиків. Це є перші офіційно затверджені та визнані знаки. Однак, у наказі не відображена повна картина наявних на той час нарукавних знаків військових частин, розроблених з власної ініціативи та вживаних у армійському житті.

Шлях до перших зразків нарукавних знаків був із непростих. Насамперед були розроблені та впроваджені нарукавні знаки для роти Почесної варти, військовослужбовці якої зустрічали офіційні делегації іноземних держав, а також для підрозділів Збройних Сил України, які діяли у складі миротворчих сил Організації Об'єднаних Націй. Найперші нарукавні знаки (автор О. Руденко) ще носять на собі відбиток і вплив радянських традицій, повторюють розмір і форму нарукавних знаків Радянської армії, але й водночас мають за основу елементи національної геральдики [128, с. 3].

Протягом 1992 – 1993 рр. під особистим керівництвом Міністра оборони України генерал-полковника К. Морозова була розроблена форма одягу військовослужбовців і затверджені нарукавні емблеми Сухопутних військ, авіації, флоту та Головного штабу Збройних Сил України. Проте лише наприкінці 1993 року Міністром оборони України генералом армії України В. Радецьким були переглянуті і остаточно затверджені Президентом України Л. Кравчуком зразки форми одягу.

Невід’ємним атрибутом нових френчів офіцерів і генералів став нарукавний знак нового зразка. Він має вигляд трапеції із заокругленими кутами: висота його 81 мм, верхня ширина 69 мм, нижня 60 мм. Для всіх видів Збройних Сил було встановлено єдиний нарукавний знак, різнилися вони тільки кольором сукна: малиновий – для Сухопутних військ, блакитний – для Військово-Повітряних сил, чорний – для Військово-Морських сил. На знакові зображений тризуб у синьому щиті та державний синьо-жовтий прапор; у правому верхньому куті з-під прапора виглядає колос пшениці жовтого кольору, внизу зелений лист та червона китиця калини – дерева, що символізує історичну славу українського війська. Написи «Україна» та «Збройні Сили» – жовтого кольору. Нарюкавний знак окантований жовтою та синьою смугами. Крім цих трьох нарукавних знаків розроблено також окремий знак блакитного кольору для аеромобільних військ [394, с. 9 – 10].

Після 1994 року процес створення і запровадження у Збройних Силах України нарукавних знаків активізується. Зокрема, ці символи були введені у військових частинах № 39288, № 44882, підрозділі Верифікації, управлінні Західного оперативного командування, Військово-Морських силах, військоматах та ін. [383, с. 11; 394, с. 10; 391, с. 12; 393, с. 13; 385, с. 11; 388, с. 11; 409, с. 9; 391, с. 9; 404, с. 11; 390, с. 10; 406, с. 7; 407, с. 11; 384, с. 11; 392, с. 46]. Однак слід зазначити, що згадані й інші нарукавні знаки створювалися за ініціативи військових колективів і не мали офіційного визнання правовим шляхом, хоча й використовувалися військовими частинами як офіційні символи.

На нарукавних знаках часто розміщують символи, які характеризують зміст діяльності або місце знаходження військової частини тощо. Так, військова частина № 39288, яка виконує функцію охорони та забезпечення, має з 1993 року нарукавний знак, на якому розміщений щит у кольорах державного прапора України, покладений на перехрещені козацькі шаблі, що засвідчує оборонний характер держави. У центрі щита розміщено знак – символ частини – грифон білого (срібного) кольору. Грифон – це міфічна тварина з тулубом лева, головою і крилами орла, яка в геральдиці є уособленням пильності та зіркості, хранителем таємниць. У пазурах він тримає золоту булаву – символ вищої військової влади, яку грифон повинен охороняти. Щит увінчаний тризубом. Під щитом розміщена блакитна стрічка з білим написом: «Охорона та забезпечення», що вказує на специфіку виконуваних частиною службово-бойових завдань. Це був один з перших індивідуальних знаків частин Збройних Сил України [391, с. 12].

На емблемі 259-ї окремої роти супроводження військових вантажів за символ узято голову лева (розміщена в центрі щита, на тлі Державного прапора України) – символ, що уособлює захист вантажів. Голова покладена на залізничні колії та на якір, які символізують охорону вантажів на залізниці та річковому транспорті. Крім того, у центрі прапора – роза вітрів синьо-білого кольору як символ того, що рота виконує обов’язки на всіх напрямках [393, с. 13].

На нарукавному знакові Західного оперативного командування на щиті розміщено герб міста Львова, де розташовано штаб командування. Навколо щита – герби історичних земель України, що входять до смуги відповідальності оперативного командування [390, с. 10]. Так само на емблемах обласних військкоматів розміщені герби обласних центрів або областей, покладені на схрещені шаблі, булаву і гусяче перо [404, с. 11]. Особливістю нарукавного знака військової частини № 44882 (бази зберігання), запровадженої у 1996 році, є восьмипроменева зірка із зображенням Архістратиґа Михаїла з мечем і терезами [35, с. 12].

Цікава історія створення нарукавного знака підрозділів верифікації, які здійснюють контроль за виконанням державами підписаних договорів щодо скорочення як ядерних, так і звичайних озброєнь. Підполковник канадської армії, українець за походженням В. Карпецький своїм коштом виготовив 100 примірників знаків з державною символікою України і подарував їх офіцерам Центру Забезпечення Реалізації Договорів (ЦЗРД) у м. Львові. Це були перші знаки, що наочно засвідчували світові появу української національної армії. 1993 року в Україні був виготовлений нарукавний знак, який фактично повторював канадський варіант. Внизу цього знака з'явився напис з назвою підрозділу «Центр верифікації» [395, с. 14].

До моменту виходу наказу Міністра оборони України «Про введення в дію Правил носіння військової форми одягу військовослужбовцями Збройних Сил України» свої нарукавні знаки із власною символікою мала військова частина 39288, 23-тя аеромобільна бригада, 1-ша аеромобільна дивізія, бригада аеромобільних військ, що дислокувалася у м. Хирові, управління і штаб бригади морської піхоти, частини Військово-Повітряних сил та багато інших.

Із виходом зазначеного наказу набула сили тенденція до заборони нарукавних знаків, не передбачених наказом, що власне відповідало традиції Радянської армії. Ситуація докорінно змінилася восени 1996 року, коли міністр оборони України генерал армії України О. Кузьмук дав розпорядження про розробку символіки військових частин та з'єднань. Було поставлене завдання відпрацювати ескізи нарукавних знаків і подати їх через Головне управління виховної роботи до міністерства для розгляду та затвердження. Одночасно створено комісію з доопрацювання військової символіки, яку очолив перший заступник міністра оборони України генерал-полковник І. Біжан.

Хоча комісія зосередила свою увагу на відпрацюванні проектів знаків класної кваліфікації, все ж її робота позитивно вплинула і на стан розробки і впровадження нарукавних знаків. У видах Збройних сил та військових округах були створені геральдичні комісії. Як результат з'явилися нові нарукавні знаки. В основу символіки військових частин покладений принцип використання національних традицій тієї місцевості, де дислокувалася частина.

Окремо слід сказати про систему нарукавних знаків 72-ї механізованої дивізії авторства В. Пекного. Передусім вона цікава єдиним стилем нарукавних знаків. Емблема 72-ї механізованої дивізії Збройних Сил України виконана на основі історичного герба Білої Церкви (лук з натягнутою тетивою, на якій три стріли). У символіці частин використана традиційна військова арматуря (гармати,

мечі, сучасна зброя), а також оригінальні символи родів військ і спеціальних військ, до яких належать частини. Форма єдина для всіх підрозділів дивізії, а зміст змінюється відповідно до призначення конкретного підрозділу та місця його розташування. Кожна військова частина, що входить до складу дивізії, отримала свій геральдичний символ. Він використовується у поєднанні із гербом міста, в якому дислокується частина. Це перший зразок цілісної системи нарукавних знаків [128, с. 4].

За основу символіки найстаршого військового формування Збройних Сил України – 51-ї механізованої дивізії, розташованій на Волині, було взято знак Волині – білий лапчатий хрест на червоному тлі – з поєднанням герба міста Володимира-Волинського – у червоному полі срібний св. Юрій Змієборець, що вражає списом Змія [408, с. 9].

Цей принцип застосовано при розробці нарукавних знаків для 66-ї, 128-ї та 93-ї механізованих дивізій [386, с. 10], 30-ї танкової дивізії [127, с. 168], 51-ї окремої гвардійської механізованої бригади [384, с. 11].

Відомо, що Збройні Сили України беруть активну участь у миротворчих операціях під егідою ООН і заслужили високий авторитет серед міжнародної спільноти. Вони здійснювали свою миротворчу місію в колишній Югославії, краю Косово, Сьєрра-Леоне, Південному Лівані, Кувейті, Іраку. Всі миротворчі контингенти мали свою символіку, зокрема, нарукавні емблеми.

Один з перших миротворчих підрозділів був створений в 1996 році. Це спільний українсько-польський батальйон. Розроблена М. Слободянюком емблема спільного батальйону поєднувала символіку України та Польщі. Емблема мала простий вигляд: у щиті сполучалися кольори національних прапорів України і Польщі, а вгорі на смузі містилася скорочена назва батальйону. Емблема опрацьовувалася у двох варіантах: для української частини у правому геральдичному півполі були українські кольори, а назва подавалася кирилицею «УКРПОЛБАТ»; для польської частини – у першому півполі були польські кольори, а назва писалася латинкою «POLUKRBAT». Це підкреслювало рівність обох національних частин батальйону. Емблему для української частини виготовлено у серпні 1996 року (розміром 72x87 мм). Польський варіант з'явився пізніше (у 1998 році) і розміри його були меншими (59x79). Батальйон виконував завдання у складі сил НАТО з підтримки миру в краю Косово [388, с. 11]. Емблеми миротворчих підрозділів відображали, як правило, державну приналежність, зміст діяльності, назву підрозділу, національні кольори.

Для особового складу контактного пункту операції НАТО «Активні зусилля» була розроблена нарукавна емблема (автор проекту – капітан 3-го рангу В. Староселець). Затверджена вона 17 липня 2007 року начальником Генерального Штабу – Головнокомандувачем Збройних Сил України генерал-полковником С. Кириченком [263, с. 1].

Нарукавна емблема являє собою круглий щит чорного кольору з кантом у вигляді стилізованого морського каната золотого кольору. Діаметр щита 80 мм. На щиті зображено елемент емблеми Організації Північноатлантичного договору на тлі чотирьох блискавок та двох перехрещених якорів. Блискавки

уособлюють основне завдання частини, якорі символізують її участь у морських походах та належність до Військово-Морських сил. Вище розміщено аббревіатуру «ОАЗ» – операція «Активні зусилля». Елемент емблеми НАТО виконано синіми та срібними кольорами, блискавки червоні зі срібними облямівками, літери червоні, якорі – золоті [263, с. 1].

У зв'язку з формуванням нової структури у Збройних Силах України – Військової служби правопорядку – постала потреба в опрацюванні її символіки [278]. Емблема Військової служби правопорядку в Збройних Силах України являє собою вписану в коло багатопроменеву зірку білого металу з 8 великими, а між ними – 24 малими променями. У центрі зірки – овальний медальйон синього кольору із зображенням лекторського пучка з двосічною сокирою, накладеного на два схрещені мечі вістрям униз. Медальйон має два пружки, між якими на малиновому тлі напис: «Військова служба правопорядку». Усі зображення, пружки медальйона, напис – жовтого кольору [529, с. 106]. Нарукавний знак військовослужбовців ВСП – круг діаметром 75 мм полинового кольору, у центрі якого розміщено емблему ВСП. Кант нарукавного знака жовтого кольору. Емблема на комір і погони військовослужбовців ВСП – восьмикутна зірка золотого кольору з розбіжними двогранными променями, накладена на вінок з дубового листа [127, с. 90].

Нагрудний знак військовослужбовців ВСП – виготовлена з білого металу овальна багатопроменева зірка з 8 великими, а між ними – 24 малими променями. У центрі зірки – чотирикутний щит, покритий емаллю синього кольору з подвійними пружками жовтого металу, накладений на два схрещені мечі вістрям униз. У щиті – зображення прямого рівностороннього хреста з розбіжними кінцями малинового кольору й пружками золотого кольору, посередині вміщено зображення Знака Княжої Держави Володимира Великого. Між пружками щита напис «Військова служба правопорядку» на малиновому емалевому тлі. Зображення мечів і написи жовтого металу. Розмір нагрудного знака: висота – 65 мм, ширина – 55 мм. Зворотний бік нагрудного знака ввігнутий, з нарізним штифтом і гайкою для прикріплення до одягу.

Систему символіки Збройних Сил України доповнює символіка Головного управління розвідки Міністерства оборони України, яка відображає специфіку й особливості її діяльності, та нагороди. У Головного управління розвідки Міністерства оборони України – це герб і заохочувальні відзнаки «Зірка Слави», «Почесна відзнака» й медалі «За мужність при виконанні спеціальних завдань» та «15 років воєнної розвідки України» [135, с. 144].

Нарукавні емблеми кораблів та частин Військово-Морських сил України з'явилися трохи пізніше, ніж в інших видах Збройних Сил України – у 1994 році. Це пов'язано зі складними проблемами створення українського флоту. Перший крок в утвердженні української символіки зробив командувач ВМС України віце-адмірал Б. Кожин, нашивши на рукавах свого кітеля замість зірки Тризуб. Це викликало величезне обурення серед противників розподілу флоту й створення Військово-Морських сил України. Водночас цей факт ще раз продемонстрував вагу символів для держави в цілому і її Збройних Сил зокрема [133, с. 120].

Аналіз розвитку військово-морської символіки свідчить, що до 1997 року її становлення йшло в рідніщі загального розвитку символіки Збройних Сил. Опрацьовувалися різноманітні проекти, які потім надсилались до Міністерства оборони, де їх розглядали, але до практичного впровадження справа не доходила. За такої ситуації, як військовики інших видів Збройних Сил, так і на флоті військові моряки самостійно почали впроваджувати свої проекти. Першими були нарукавні знаки морських піхотинців, бригади спеціальних операцій і частин берегової оборони [128, с. 62]. Свою нарукавну емблему створили моряки фрегата «Гетьман Сагайдачний». Це була скромна емблема із символом корабля – головою вовка на тлі козацького прапора у вигляді малинового полотнища з жовтим хрестом посередині. Носили її у верхній частині правого передпліччя. Трохи нижче нашивали прямокутник синьо-жовтого кольору з чорним написом «Україна».

Наприкінці 1994 р. у Львові виготовили ще три нарукавні емблеми: для управління 1-ї бригади надводних кораблів, фрегата «Гетьман Сагайдачний» та корабля управління «Славутич». Основою всіх трьох емблем був єдиний символ – військово-морський прапор України, доповнений написами «ВМС УКРАЇНИ» та назвами підрозділів (1 БрНК, U-130, U-510) [472, с. 10].

Із затвердженням у 1994 р. загальновійськових нарукавних знаків було запроваджено знак і для Військово-Морських сил України. Проте він не відповідав вимогам моряків, тож вони далі пропонували нові проекти. Основну роботу щодо розроблення нарукавних знаків для українського флоту виконали члени Севастопольського геральдичного клубу «Мадрид» Ю. Лужецький та О. Хлобистов і геральдичного товариства «Геракле».

У березні 1997 року наказом заступника Міністра оборони України – Командувача Військово-Морськими силами України адмірала М. Єжеля було введено в дію положення про новий нарукавний знак «Військово-Морські Сили України» (автор О. Хлобистов) та про нарукавний знак частин ВМС України (автор В. Руденко, севастопольський художник).

Досвід іноземних флотів свідчить, що корабельні символи часто побудовані за єдиним принципом: щит круглої чи ромбовидної форми, на тлі якого розміщена емблема, обрамлена канатом; у верхній частині – планка з назвою корабля, а вгорі щит вінчає корабельна корона. Цей досвід врахував севастопольський художник В. Руденко, котрий розробив досить оригінальну загальну основу корабельних символів, яка не копіювала іноземних аналогів, і водночас відповідала кращим світовим зразкам [224, с. 48].

За основу емблеми був узятий військово-морський прапор. Створена загальна основа корабельних символів мала форму щита, облямованого якірними ланцюгами із дев'яти ланок. Горішні ланки кріпляться до жвакогалсів, а долішні – до пластини стилізованої лапи якоря, на якій містилася назва корабля чи військової частини. Вінчає щит малий Державний герб України. Таким чином, була визначена форма нарукавної емблеми. Далі екіпажі кораблів та інших військових частин за власним бажанням розробляли свої емблеми. Перші нарукавні емблеми встановленого зразка з'явилися у моряків Севастопольського військово-морського інституту ім. П. Нахімова та фрегата «Гетьман Сагайдачний» – флагмана ВМС України.

З метою реалізації на українському флоті вимог «Концепції розвитку символіки, прапорництва та емблематики Збройних Сил України та інших військових формувань, передбачених законодавством України», відповідно до Указу Президента України від 18 травня 2000 р. № 694 «Про впорядкування геральдичної справи в Україні» та від 30 листопада 2000 р. № 1271 «Про геральдичні знаки, емблеми і прапори центральних органів виконавчої влади України» у лютому 2001 року було створено Геральдичну Раду ВМС України [472, с. 10 – 11]. Для підготовки робочих матеріалів до розгляду на засіданні Геральдичної ради створено позаштатну історико-геральдичну групу, яку очолив старший викладач Севастопольського військово-морського інституту ім. П. Нахімова капітан 2 рангу О. Хлобистов.

Геральдична група уважно проаналізувала стан геральдичної справи у ВМС України, ознайомила з традиціями в галузі емблематики, які склалися у військових моряків закордонних країн, що мають значний геральдичний досвід. В результаті цієї роботи було зроблено важливі висновки та висловлено практичні рекомендації. Зокрема, впроваджена форма нарукавної емблеми залишається лише виключно для кораблів та носить корабельним складом. Іншим підрозділам – для управління ВМС, управління об'єднання, управління з'єднання, управління дивізіону і Севастопольського військово-морського інституту рекомендована система різних форм щитів. Рекомендовано вживати щити синього кольору – барви моря; колір канта вибирати на підставі традиційних кольорів родів ВМС, а саме: для корабельного складу – жовтий; для морської піхоти та берегової охорони – червоний; для авіаторів – блакитний; для частин технічного, тилового, медичного та фінансового забезпечення – малиновий. Оскільки емблематика повинна промовляти мовою символів, а не літер, рекомендовано запобігати використанню іменних назв підрозділів на емблемах. При розробці емблем кораблів враховувати передусім їхні іменні назви, а не призначення, що дає змогу в майбутньому передавати назву та емблему кораблю-наступнику як естафету, а кораблі, які мають іменну назву міста, неодмінно мають використовувати в емблемі його герб або основні елементи герба. Водночас, кораблі, які мають іменну назву видатного діяча, повинні містити в емблемі основні елементи його родового герба, якщо ця особа мала такий герб. Кораблям чи підрозділам, які мають іменну назву чи почесне найменування видатного діяча, не рекомендується використовувати їхні портретні зображення в нарукавних знаках, але допускаються такі зображення на нагрудних знаках.

При розробці емблем будь-яких підрозділів враховувати насамперед їхнє призначення, історію розвитку, не рекомендується використовувати національні державні символи – Державний герб, Державний прапор та військово-морський прапор ВМС ЗС України. Новостворювані емблеми, по змозі, мусять бути лаконічними, легко читатися.

Опрацьовані емблеми подавалися на експертизу до Воєнно-геральдичної служби Генерального штабу Збройних Сил України і після затвердження впроваджувалися у флотське життя.

Проте створення символіки українського флоту мало і недоліки, які здебільшого полягали у відсутності керівного органу ВМС, котрий міг би очолити роботу з розробки символіки, проводити експертизу та реєстрацію проектів емблем кораблів і військових частин. Тому важливою подією слід вважати створення в лютому 2001 року Геральдичної Ради ВМС України, що дало змогу впорядкувати процес розвитку геральдичної справи у ВМС України.

Систему символів і емблем Військово-Повітряних сил України з 1993 року почав розробляти В. Ляхов. Він вивчав історію вітчизняної військової авіації, зарубіжний досвід, студіював праці з геральдики, емблематики та фалеристики. В результаті, у творчому змаганні з іншими розробниками його пропозиції Командування ВПС прийняло як базові.

В. Ляхов розробив понад 50 типів нагрудних і нарукавних емблем підрозділів, частин, з'єднань та служб ВПС України. Конфігурація й облямування щита, колір стрічки й напису на ній дають змогу визначити статус формування, поле щита завжди синього кольору. Емблеми частин, підрозділів і з'єднань, зображені на нашивках, розроблено з урахуванням побажань військовослужбовців. Відмітна риса їх – розмаїтість, а проте, можна простежити й певні закономірності: винищувачі люблять зображення стріл і хижаків з родини котячих; у бомбардувальників найчастіше фрагментарне зображення сокола (голова, лапа з розчепіреними пазурами) або ж бомба; серед транспортників найпопулярніші силуети літаків; військово-навчальні заклади не уявляють своїх емблем без лаврових вінків і розгорнутих книжок [481, с. 122].

Централізоване затвердження знаків сприяло формуванню стрункої одностайної системи відзнак, що відбивають національний характер українських ВПС. Доручивши проектування знаків і емблем відповідальному фахівцеві, українські авіатори дістали досконалу систему відзнак.

В основу системи знаків українських авіаторів покладено зображення сокола – птаха українських степів, оспіваного в народній творчості. На знаках літно-підйомного складу силует сокола поєднується зі схрещеними шаблею і перначем, на які покладено щит, на блакитному полі котрого зазначено клас фахівця. Знаки наземного складу являють собою трохи згорнені крила в поєднанні з фаховою емблемою і вінком [380, с. 10].

Розміри знаків уодноманітнено: літного складу – 75 x 35 мм, підрозділів забезпечення – 70 x 22 мм, парашутистів, ювілейні й заохочувальні – 45 x 40. Продумана композиція сприяє доброму візуальному сприйняттю знаків на одностроях військовиків. Знаки виготовлено з важкого металу (білого або жовтого – залежно від класу фахівця) чи у вигляді гаптованих нашивок. Металеві знаки кріпляться до одягу за допомогою нарізного шпеля і гайки. Нині в тому чи іншому варіанті виготовлено знаки пілотів, штурманів, фахівців зв'язку й забезпечення польотів, тилу, парашутно-десантної і пошуково-рятувальної служб. Перше вручення знаків відбулося на урочистих зборах 29 серпня 1998 р. – в День ВПС України.

4.4. Розробка та впровадження відомчих відзнак Збройних Сил України, знаків військової майстерності

Невід'ємним атрибутом військових формувань України, поряд з емблемою і прапором, є власні нагороди, що офіційно називаються відомчими заохочувальними відзнаками. Право на їх заснування встановлено Указом Президента України від 18 листопада 1996 р. № 1094. Відповідно до Примірного положення про відомчі заохочувальні відзнаки, затвердженого Указом Президента України від 13 лютого 1997 р. (зі змінами, внесеними відповідно до Указу Президента України від 9 вересня 2000 р. № 1055), вони засновуються після експертизи і позитивного висновку комісії державних нагород та геральдики при Президентові України і можуть мати вигляд медалей, нагрудних знаків, значків, грамот, вітальних листів. При цьому відомчі заохочувальні відзнаки не повинні відтворювати державні нагороди України.

Встановлення сучасних відомчих заохочувальних відзнак Міністерства оборони та нагрудних знаків Збройних Сил України було у полі зору науковців [260, с. 156; 98, с. 11; 135, с. 144; 138, с. 138; 503, с. 120; 501, с. 158]. Проаналізувавши сукупність цих матеріалів, можна зробити висновок, що з метою вшанування військової служби, професіоналізму, доблесті, відданості оборонців Батьківщини, вірності присязі, честі й задля надання соціального престижу багаторічній військовій службі у Міністерстві оборони України було проведено значну роботу з розробки символіки нагород та правового утвердження. Згідно з опрацьованим Положенням про заохочувальні відзнаки Міністерства оборони України, такі відзнаки поділяються на нагрудні знаки, значки, грамоти, вітальні листи.

Потреба у заснуванні як державних, так і відомчих нагород стала відчутною у 1992 році. Це було пов'язано, зокрема, з участю військовослужбовців у миротворчих операціях. Під час роботи комісії Президії Верховної Ради України з питань заснування державних нагород України міністерством оборони, зпоміж іншого, було запропоновано заснувати орден «Військової доблесті і честі» та медаль «За військову службу», нагородження якими здійснював би міністр оборони. У міністерстві оборони опрацьовувалися пропозиції із заснування у 1994 р. медалей «За військові заслуги» та «Військова доблесть і честь». Однак питання започаткування військових відзнак не вирішувалося, і тільки після заснування Президентом України Л.Д. Кучмою 29 квітня 1995 р. відзнак «За мужність» та «Іменна вогнепальна зброя», а 3 травня 1995 р. «Орден Богдана Хмельницького» з'явилася можливість надати справі створення заохочувальних відзнак міністерства оборони предметного характеру [141, с. 7].

За поданням начальника Головного управління кадрів Міністерства оборони України генерал-лейтенанта Г. Дячука 27 червня 1996 р. віце-прем'єр-міністр, міністр оборони України В. Шмаров затвердив ескізи ордена «Доблесть і честь», медалі «За бездоганну службу» трьох ступенів та пам'ятного знака «5 років Збройним Силам України». Міністр оборони України генерал-лейтенант О. Кузьмук продовжив започатковану своїм попередником справу заснування відомчих нагород і 1 серпня 1996 р. затвердив новий варіант ордена «Доблесть і честь», який став остаточним [127, с. 94].

Таким чином, до літа 1996 року у Міністерстві оборони України було зроблено цілу низку нагород. За конкретні заслуги військовослужбовці могли отримати орден «Доблесть і честь» та медаль «За військову службу Україні», за вислугу 10, 15 і 20 років – медаль «За бездоганну службу» відповідних ступенів, а понад 20 років – медаль «Ветеран військової служби».

Проте найбільшою проблемою була відсутність нормативно-правової бази для заснування цих нагород. Відповідно до чинного на той час законодавства, міністрові оборони таке право не належало і потрібно було отримати дозвіл Президента України. Рішення Глави держави було явно неочікуваним – Л.Д. Кучмі так сподобалися медалі, що він виявив бажання заснувати їх як відзнаки Президента України для нагородження представників усіх силових відомств.

Тож Указами Президента України від 5 жовтня 1996 року система президентських відзнак поповнилася медалями «За військову службу Україні» та «За бездоганну службу». Внаслідок цього розробка системи заохочувальних відзнак міністерства загальмувалася.

Так чи інакше, ініціатива Міністерства оборони дала поштовх до вирішення питання про відомчі нагороди загалом. 18 листопада 1996 року був підписаний Указ Президента України, за яким міністерствам та іншим центральним органам виконавчої влади було надано право встановлювати відзнаки для заохочування працівників за значні трудові досягнення у відповідній галузі чи сфері діяльності.

Це дало змогу Міністру оборони України підписати наказ «Про заохочувальні відзнаки Міністерства оборони України» від 2 грудня 1996 р. № 370. Цим наказом затверджені Положення про заохочувальні відзнаки взагалі та окремо положення про відзнаки «Доблесть і честь», «Ветеран військової служби», пам'ятний знак «5 років Збройним Силам України», а також їхні описи [260, с. 156].

В основу відзнаки «Доблесть і честь» покладено чотирипроменеву зірку, промені якої завершені куполоподібними дугами. За словами автора Л. Матяша, це символізує соборність, єдність держави. Тризуб, що повторюється чотири рази між променями, є свідченням великої поваги до країни. Центральний медальйон облямовує вінок з лаврового (слава) та дубового (могутність) листя, а меч вістрям угору символізує військове верховенство, перемогу. Відзнакою Міністерства оборони України «Доблесть і честь» нагороджуються військовослужбовці та працівники Збройних Сил України [127, с. 95].

Пам'ятний знак «5 років Збройних Сил України» заснований з нагоди 5-ї річниці Збройних Сил України. Ним нагороджувалися особи офіцерського складу, які служили на той час у Збройних Силах України і брали активну участь у розбудові Збройних Сил незалежної України. Він виготовлений зі срібного сплаву металу і має овальну форму, у верхній частині – елемент малого Державного герба України, у центрі – римська цифра «V» білого кольору на голубому фоні. Овал обрамлений з обох боків лавровим вінком, на якому зображено три стрічки, одна знизу і дві з боків. На нижній стрічці напис: «Збройні Сили України». На бокових стрічках викарбовані роки 1991 – на лівій та 1996 – на правій. Під римською цифрою «V» зображено два мечі вістрям угору, а рукоятки мечів виходять за межі овалу [127, с. 96].

Відзнака Міністерства оборони України «Ветеран військової служби» встановлена наказом Міністра оборони України від 2 грудня 1996 року № 370. Цією відзнакою нагороджуються військовослужбовці Збройних Сил України, які мають високі показники у бойовій і професійній підготовці, виявили само-віддані дії в захисті державних інтересів України та її Збройних Сил, зразково виконують військові обов'язки, досягли високої бойової готовності військ та прослужили у Збройних Силах 25 і більше календарних років.

Відзнака «Ветеран військової служби» має вигляд хреста, утвореного чотирма бойовими волинськими щитами, з-під якого розходяться два схрещені мечі вістрям униз. Посередині відзнаки коло, залите синьою емаллю з позолоченим малим гербом держави. Під колом девізна стрічка з написом : «Ветеран військової служби». Лавровий вінок, що облямовує тризуб, є символом слави, а розміщені вістрями донизу схрещені мечі означають повагу і шану перед ратними досягненнями та подвигами [127, с. 96].

Важливим кроком можна вважати встановлення наказом Міністра оборони України від 3 вересня 1999 р. № 270 відзнак «Вогнепальна зброя» і «Холодна зброя». Відповідне положення визначає їх як особливу ступінь відзнаки Міністром оборони офіцерів, генералів та адміралів, а в окремих випадках (з дозволу Верховного Головнокомандувача) – інших громадян України та осіб, що не є громадянами України [127, с. 96].

Встановлених у грудні 1996 р. відзнак було явно недостатньо для заохочення всіх категорій військовослужбовців та працівників Збройних Сил. Однак, тривалий час військове відомство обходилося лише ними. Новий етап розвитку системи заохочувальних відзнак Міноборони почався завдяки поштовху ззовні.

17 грудня 2001 р. Голова Вищої ради юстиції С. Ківалов відвідав 3-й окремих інженерний батальйон у Лівані. За результатами відвідування він надіслав листа Міністрові оборони, в якому, з-поміж іншого, порадив встановити для військовиків, що пройшли службу у миротворчих підрозділах, медаль або нагрудний знак «За участь у миротворчих операціях». З цією рекомендацією у Міністерстві оборони погодилися і визнали необхідним встановити нагрудний знак «Миротворець Збройних Сил України» та медаль «За розмінування».

Пам'ятний нагрудний знак Міністерства оборони України «Воїн-миротворець» затверджено наказом Міністра оборони України від 20 травня 2003 року № 143 [127, с. 110]. Знак має вигляд схрещених під прямим кутом оливкової гілки і меча вістрям униз. На перехресті меча і оливкової гілки розміщено прямий рівносторонній хрест з розбіжними кінцями, у центрі якого на круглому медальйоні Знак Княжої Держави Володимира Великого. За допомогою вушок та кілець нагрудний знак з'єднується з прямокутною пластинкою з рельєфним пружком, на якій рельєфними літерами виконано напис, що відображає назву географічного регіону чи країни, де проводилася миротворча операція.

У цей же час Комісією державних нагород та геральдики Адміністрації Президента України був затверджений проект медалі «За миротворчу діяльність» як єдиної для військових формувань України, і наказом Міністра оборони від 13 вересня 2003 р. № 292 встановлено медаль «За миротворчу діяльність» [127, с. 97].

У 2002 р. постало питання про заснування відомчих заохочувальних відзнак за вислугу років. Безпосереднім поштовхом послужив Указ Президента України від 21 лютого 2002 р. № 157 «Про додаткові заходи щодо посилення турботи про захисників Вітчизни, їх правового і соціального захисту, поліпшення військово-патріотичного виховання молоді».

Відповідно до цього Указу Міністерству оборони та іншим силовим відомствам приписувалося у двомісячний термін подати до Комісії державних нагород та геральдики пропозиції щодо встановлення заохочувальних відзнак для нагородження військовослужбовців, осіб рядового і начальницького складу органів внутрішніх справ за вислугу 10, 15 та 20 календарних років, а також ветеранів військової служби та ветеранів органів внутрішніх справ.

У встановлений термін три варіанти ескізу медалі «За вислугу років у Збройних Силах України» разом з відповідними документами було подано для доповіді міністрові оборони. Після детального розгляду запропонованих варіантів Міністр оборони України генерал армії України В. Шкідченко затвердив ескіз медалі, що мала форму правильного кола, але рекомендував доопрацювати назву з метою вилучення слів «за вислугу років». Наприкінці травня 2002 р. проект медалі «За сумлінну службу» було направлено до Комісії державних нагород та геральдики при Президентові України. Пропозицію Міноборони щодо встановлення медалі комісія підтримала [127, с. 97].

Паралельно з розробкою та погодженням проекту медалі «За сумлінну службу» у 2002 р. Головне управління кадрової політики та Воєнно-геральдична служба почали активну роботу з розширення системи заохочувальних відзнак. Було розроблено проекти відзнаки «Знак пошани», медалей «За зразкову службу у Збройних Силах України», «За особисті досягнення», «За сприяння Збройним Силам України».

Заохочувальну відзнаку Міністерства оборони України «Знак пошани» засновано у 2003 році та вдруге затверджено наказом Міністра оборони України від 12 грудня 2005 року № 736 [268, с. 31]. Цією відзнакою нагороджуються військовослужбовці та працівники Збройних Сил України, а також інші особи за значний особистий внесок у справу розбудови, розвитку і забезпечення життєдіяльності Збройних Сил України, зміцнення військового співробітництва та інші заслуги перед Збройними Силами України [127, с. 99].

Заохочувальна відзнака Міністерства оборони України «Знак пошани» виготовляється із жовтого металу і має форму прямого рівностороннього хреста з розбіжними кінцями, покритими емаллю малинового кольору, між якими вміщені пучки променів з білого металу. Посередині хреста – білий емалевий медальйон, на який знизу накладено дві лаврові гілки. У центрі медальйона на синьому емалевому колі – зображення Знака Княжої Держави Володимира Великого (малого Державного герба України). У верхній частині медальйона по колу – напис «Міністерство оборони України». Пружки хреста, медальйона і кола, напис, лаврові гілки виготовлені з жовтого металу.

Заохочувальну відзнаку Міністерства оборони України – медаль «За миротворчу діяльність» встановлено наказом Міністра оборони України від 13 вересня 2003 року № 292. Нею нагороджують військовослужбовців, які брали

участь у міжнародних миротворчих операціях у складі українських миротворчих контингентів, миротворчого персоналу, місій Організації Об'єднаних Націй або Організації з безпеки і співробітництва в Європі і здійснили визначні вчинки, зразково виконували свої обов'язки з підтримання миру і безпеки [127, с. 102].

Вона виготовляється з жовтого металу і має форму кола діаметром 32 мм. На лицьовому боці медалі у центрі розміщено зображення долоні, над нею – голуба з оливковою гілкою у дзьобі. У нижній частині медалі по колу – зображення лаврових гілок, а у верхній частині – Державного герба України.

На зворотному боці медалі написи: у центрі – «За миротворчу діяльність», по колу – «Міністерство оборони України». Всі зображення і написи рельєфні. Медаль має випуклий бортик.

За допомогою кільця з вушком медаль з'єднується з прямокутною колодкою, обтягнутою стрічкою. Нижня частина колодки фігурна у вигляді лаврових гілок. Розмір колодки: довжина – 45 мм, ширина – 28 мм. У верхній частині колодки розміщено горизонтальну планку жовтого металу з вигравіюваним написом назви географічного регіону, де здійснювалися миротворчі місії України. Ширина планки – 6 мм. На зворотному боці колодки – застібка для прикріплення медалі до одягу.

Стрічка медалі шовкова муарова білого кольору з поздовжніми смужками оливкового кольору посередині та синього і жовтого – з боків. Ширина смужок: оливкового кольору – 6 мм, синього та жовтого кольорів – по 2 мм кожна.

Слід зауважити, що з підписанням Указу Президента України від 15 червня 2004 р. № 650 «Про встановлення єдиного зразка колодки до медалей відомчих заохочувальних відзнак» наказом Міністра оборони України від 29 грудня 2004 року до описів існуючих відзнак було внесено відповідні зміни. Відтоді використовується єдина колодка, у нижній частині якої тонка фігурна дужка із заокругленим виступом.

Заснування в 2003 р. відзнаки «Знак пошани» й медалі «За миротворчу діяльність» не могло повною мірою задовольнити потребу в нагородженні різних категорій військовослужбовців і працівників Збройних Сил. І це зумовило потребу заснувати нові відзнаки у Збройних Силах України – наказами Міністра оборони України від 12 вересня 2005 р. встановлено заохочувальні відзнаки Міністерства оборони України: медалі «За зразкову службу у Збройних Силах України», «За особисті досягнення», «За сприяння Збройним Силам України» і «За сумлінну службу». Малюнки медалей підготувала Воєнно-геральдична служба Генерального штабу Збройних Сил України у тісній співпраці з дизайнером Л. Матяшем, який є автором заохочувальних відзнак Міністерства оборони України «Доблесть і честь» і «Ветеран військової служби».

При розробці в основу було покладено принцип, за яким медалі, що вручаються за конкретні заслуги, повинні мати оригінальний зовнішній вигляд. Так, медаль «За зразкову службу у Збройних Силах України» являє собою восьмикутну зірку, накладену на дубовий вінок, медаль «За особисті досягнення» має вигляд овалового щита у обрамленні лаврового вінка, а медаль «За сприяння Збройним Силам України» – восьмикутної зірки.

У стрічках найчастіше вживаються кольори Державного прапора України (синій та жовтий), а також малиновий колір, що традиційно уособлює українське військо. Цікаве художнє рішення застосовано при оформленні зовнішнього вигляду медалі «За особисті досягнення». На її лицьовому боці розміщено три медальйони, на одному з яких зображено схрещені мечі, на другому – меч з крилами, на третьому – схрещені якорі. Це символізує єдність трьох видів Збройних Сил України: Сухопутних військ, Повітряних сил та Військово-Морських сил.

Заохочувальна відзнака Міністерства оборони України – медаль «За зразкову службу у Збройних Силах України» встановлена наказом Міністра оборони України від 12 вересня 2005 року № 548 [127, с. 99]. Медаллю нагороджуються особи офіцерського складу Збройних Сил України за зразкове виконання військового обов'язку, підтримання високої бойової готовності військ, самовідданість і стійкість, виявлені під час проходження військової служби. Медаль має три ступені. Вищим ступенем медалі є I ступінь. Нагородження медаллю здійснюється наказом Міністра оборони України по особовому складу.

Відзнака Міністерства оборони України – медаль «За зразкову службу у Збройних Силах України» I ступеня виготовляється з жовтого металу і являє собою восьмикутну променясту зірку, накладену на вінок з дубового листя. У центрі зірки – прямий рівносторонній хрест з розбіжними кінцями, покритий емаллю малинового кольору, у центрі якого на круглому медальйоні, покритому емаллю синього кольору, – Знак Княжої Держави Володимира Великого. Зворотний бік медалі плоский з написом по колу «За зразкову службу у Збройних Силах України» та вигравіюваним номером.

Відзнака Міністерства оборони України – медаль «За зразкову службу у Збройних Силах України» II ступеня являє собою восьмикутну променясту зірку з білого металу, накладену на вінок з дубового листя жовтого металу. У центрі зірки – прямий рівносторонній хрест з розбіжними кінцями, покритий емаллю малинового кольору, у центрі якого на круглому медальйоні, покритому емаллю синього кольору, – Знак Княжої Держави Володимира Великого.

Відзнака Міністерства оборони України – медаль «За зразкову службу у Збройних Силах України» III ступеня являє собою восьмикутну променясту зірку з білого металу, накладену на вінок з дубового листя жовтого металу. У центрі зірки – прямий рівносторонній хрест з розбіжними кінцями, у центрі якого на круглому медальйоні – Знак Княжої Держави Володимира Великого.

Заохочувальну відзнаку Міністерства оборони України – медаль «За сумлінну службу» встановлено наказом Міністра оборони України від 12 вересня 2005 р. № 545. Медаллю нагороджуються військовослужбовці Збройних Сил України, які сумлінно і чесно виконують військовий обов'язок та прослужили у Збройних Силах 10 і більше років у календарному обчисленні [127, с. 100].

Медаль «За сумлінну службу» має три ступені: I ступінь – для нагородження за 20 років військової служби; II ступінь – для нагородження за 15 років військової служби; III ступінь – для нагородження за 10 років військової служби. Вищим ступенем медалі є I ступінь.

Нагородження здійснюється наказом Міністра оборони України (по особовому складу) один раз на рік до 6 грудня – Дня Збройних Сил України, а також під час звільнення з військової служби в запас (відставку).

Заохочувальна відзнака Міністерства оборони України – медаль «За сумлінну службу» I ступеня виготовляється з латуні і має форму кола діаметром 32 мм. На лицьовому боці медалі зображено прямий рівносторонній хрест із розбіжними кінцями, покритий емаллю малинового кольору, у центрі якого на круглому медальйоні, покритому емаллю синього кольору, – Знак Княжої Держави Володимира Великого. Хрест накладено на розбіжні промені. По колу медаль обрамлено бортиком. Усі зображення рельєфні.

Зворотний бік медалі плоский, з рельєфними написами і зображеннями: у центрі – «За 20 років сумлінної служби», у верхній частині по колу – «Збройні Сили України», у нижній – зображення лаврових гілок.

Заохочувальна відзнака Міністерства оборони України – медаль «За сумлінну службу» II ступеня виготовляється із білого металу і має форму кола діаметром 32 мм. На лицьовому боці медалі зображено прямий рівносторонній хрест із розбіжними кінцями, покритий емаллю малинового кольору, у центрі якого на круглому медальйоні, покритому емаллю синього кольору, – Знак Княжої Держави Володимира Великого. Між сторонами хреста – пучки з чотирьох розбіжних променів. По колу медаль обрамлено бортиком. Усі зображення рельєфні. Зворотний бік медалі плоский, з рельєфними написами і зображеннями: у центрі – «За 15 років сумлінної служби», у верхній частині по колу – «Збройні Сили України», у нижній – зображення дубових гілок.

Заохочувальна відзнака Міністерства оборони України – медаль «За сумлінну службу» III ступеня виготовляється із бронзи і має форму кола діаметром 32 мм. На лицьовому боці медалі зображено рівносторонній хрест із розбіжними кінцями, у центрі якого на круглому медальйоні, – Знак Княжої Держави Володимира Великого. По колу медаль обрамлено бортиком. Усі зображення рельєфні. Зворотний бік медалі плоский, з рельєфними написами і зображеннями: у центрі – «За 10 років сумлінної служби», у верхній частині по колу – «Збройні Сили України», у нижній – зображення калинових гілок.

Заохочувальну відзнаку Міністерства оборони України – медаль «За сприяння Збройним Силам України» затверджено наказом Міністра оборони України від 12 грудня 2005 року № 737. Цією медаллю нагороджуються військовослужбовці та працівники Збройних Сил України, а також інші особи за значний особистий внесок у справу розвитку Збройних Сил України [127, с. 101]. Медаль виготовляється з білого металу і являє собою восьмикутну променясту зірку. У центрі зірки – прямий рівносторонній хрест з жовтого металу з розбіжними кінцями, покритий емаллю малинового кольору, у центрі якого на круглому медальйоні, покритому емаллю синього кольору, – Знак Княжої Держави Володимира Великого (малого Державного герба України). Хрест накладено на дві лаврові гілки з жовтого металу.

Заохочувальна відзнака Міністерства оборони України – медаль «За особисті досягнення» встановлена наказом Міністра оборони України від 12 вересня 2005 року № 547. Цією медаллю нагороджуються військовослужбовці

Збройних Сил України, як правило, строкової військової служби, військової служби за контрактом, прапорщики (мічмани), молодші офіцери за відмінні показники, виявлені під час навчань, бойового чергування, несення вартової і внутрішньої служби та відмінні показники у бойовій підготовці протягом двох періодів навчання, а також командири тих підрозділів, які за підсумками навчального року оцінені на «відмінно», за умови особистих відмінних показників у командирській підготовці [127, с. 101].

Медаль «За особисті досягнення» має два ступені. Вищим ступенем медалі є I ступінь. Вона має вигляд овального щита білого металу у обрамленні вінка з лаврових гілок жовтого металу, у нижній частині якого – стрічка з написом «За особисті досягнення».

На щиті зображено прямий рівносторонній хрест з розбіжними кінцями, покритий емаллю малинового кольору, у центрі якого на круглому медальйоні, покритому емаллю синього кольору, – Знак Княжої Держави Володимира Великого. Нижче розміщено три медальйони, на одному з яких зображено схрещені мечі вістрями угору, на другому – меч вістрям угору і крила, на третьому – схрещені якорі.

Заохочувальна відзнака Міністерства оборони України – медаль «За особисті досягнення» II ступеня має вигляд овального щита білого металу у обрамленні вінка з лаврових гілок білого металу, у нижній частині якого – стрічка з написом «За особисті досягнення».

На щиті зображено прямий рівносторонній хрест з розбіжними кінцями, покритий емаллю малинового кольору, у центрі якого на круглому медальйоні, покритому емаллю синього кольору, – Знак Княжої Держави Володимира Великого. Нижче розміщено три медальйони, на одному з яких зображено схрещені мечі вістрями угору, на другому – меч вістрям угору і крила, на третьому – схрещені якорі.

Традиція встановлення відзнак до ювілейних дат Збройних Сил України перервалася на 20-ту річницю. Це було продиктовано рішенням Адміністрації Президента України про встановлення відзнаки виключно до 20-ї річниці незалежності України. Таким чином, у Збройних Силах України встановлені відзнаки до 5-ї, 10-ї та 15-ї річниць.

9 березня 2001 року телеграмою начальника Генерального штабу генерал-полковника В. Шкідченка був оголошений наказ Міністра оборони генерала армії України О. Кузьмука про проведення конкурсу з розробки проектів відзнаки Міністра оборони України «10 років Збройним Силам України» [261, с. 116]. Медаль «10 років Збройним Силам України» встановлено наказом Міністра оборони України від 4 вересня 2001 р. № 310 [261, с. 117].

Медаллю нагороджувалися військовослужбовці Збройних Сил України, які мали високі показники у бойовій і професійній підготовці, зразково виконували військові обов'язки і за станом на 6 грудня 2001 року перебували на військовій службі, а також громадяни України та іноземні громадяни, які зробили вагомий особистий внесок у справу будівництва Збройних Сил України [127, с. 98]. Вона виготовляється з білого металу і має форму овального вінка з лаврових гілок, перевитих стрічкою білого кольору. У центрі медалі зображення римської цифри

«Х» білого кольору на тлі емалі синього кольору. У нижній частині медалі – зображення двох схрещених мечів вістрям угору жовтого металу. На стрічці розміщено написи жовтого кольору: «1991», «2001», «Збройні Сили України».

Медаль за допомогою кільця з вушком з'єднується з прямокутною колодкою, обтягнутою стрічкою. Нижня частина колодки фігурна і має вигляд схрещених лаврових гілок білого металу. Розмір колодки: довжина – 45 мм, ширина – 28 мм. На зворотному боці колодки – застібка для прикріплення медалі до одягу. Стрічка медалі «10 років Збройним Силам України» шовкова муарова синього кольору з поздовжніми смужками: посередині малинового кольору і двома жовтими з боків [261, с. 116].

Рішення про встановлення заохочувальної відзнаки військового відомства медалі «15 років Збройних Сил України» було прийнято Міністром оборони А. Гриценком на початку січня 2006 року [127, с. 98]. Розробку ескіза медалі доручили Відділу військової символіки та геральдики Генерального штабу ЗС України. Після проведення відповідних погоджень медаль «15 років Збройним Силам України» було встановлено наказом Міністра оборони України від 6 квітня 2006 р. № 174.

Заохочувальна відзнака Міністерства оборони – медаль «15 років Збройним Силам України» виготовляється з білого металу і має овальну форму, утворену вінком з дубового листа. У центрі медалі – зображення прямого рівностороннього хреста з розбіжними сторонами малинкової емалі. Посередині хреста – круглий медальйон із зображенням головного елемента великого Державного герба України Знака Княжої Держави Володимира Великого (малого Державного герба України) на синьому емалевому тлі. Під хрестом напис у два рядки: «1991–2006». Медальйон обрамлено фігурною стрічкою жовтого металу, на якій у верхній частині напис «За Україну», у нижній – «За її волю». Усі зображення і написи рельєфні, пружки хреста жовтого металу.

Зворотний бік медалі плоский з написом у три рядки «Збройні Сили України». За допомогою кільця з вушком медаль сполучається з прямокутною колодкою, обтягнутою стрічкою. Розмір колодки: висота – 45 мм, ширина – 28 мм. На зворотному боці колодки є застібка для прикріплення відзнаки до одягу.

Впровадження цих відзнак знаменувало завершення роботи з опрацювання системи заохочувальних відзнак Міністерства оборони України. Подальший її розвиток відбувся у 2008 році, коли наказами Міністра оборони України від 21 травня 2008 року № 218 і 219 встановлено заохочувальні відзнаки Міністерства оборони – нагрудний знак «За розвиток військового співробітництва» та «За зміцнення обороноздатності» [503, с. 120].

Нагрудним знаком «За розвиток військового співробітництва» нагороджують осіб старшого й вищого офіцерського складу, працівників ЗС України та інших осіб за вагомий внесок у справу розвитку співробітництва у військовій сфері, підтримання миру та дружніх стосунків між збройними силами держав. Основу символіки знака складає емблема Збройних Сил України на тлі стилізованого зображення земної кулі. Ця композиція обрамлена вінком з каштанових, дубових і лаврових гілок та покладена на багатопроменеву зірку із стилізованим хрестом червоного кольору.

Нагрудним знаком «За зміцнення обороноздатності» нагороджують осіб старшого й вищого офіцерського складу, працівників ЗС України та інших осіб за значний внесок у справу зміцнення обороноздатності держави, підтримання високої бойової та мобілізаційної готовності військ (сил). Відзнака має форму просічної круглої медалі з пояском, на якому розміщено напис «За зміцнення обороноздатності». В центрі вміщено емблему Збройних Сил України і контури території України.

Отже, створення системи заохочувальних відзнак Міністерства оборони України проходило в умовах формування державної нагородної системи та прямо залежало від стану справ у нагородній справі України в цілому. Найбільшою проблемою становлення системи відзнак була відсутність правової основи для їх заснування. Нагородна система військового відомства має функціональну спрямованість та прикладний характер. В основу символіки нагород покладено принцип історичної спадковості кращих традицій українських військових формувань періоду Запорозького козацтва та Визвольних змагань початку ХХ ст.

Разом з тим, нагородна система у Збройних Силах України урізноманітнілася впровадженням нового виду заохочень – Почесних нагрудних знаків начальника Генерального штабу – Головнокомандувача Збройних Сил України. Почесні нагрудні знаки начальника Генерального штабу – Головнокомандувача Збройних Сил України є новим явищем у нагородній практиці військового відомства [266, с. 10]. Їх поява зумовлена розмежуванням функцій між Міністерством оборони та Генеральним штабом, введенням посади Головнокомандувача ЗС України, функції якого покладено на начальника Генерального штабу ЗС України. Вони встановлені наказом Міністра оборони України від 5 липня 2005 р. № 375. Цим наказом затверджено Положення про почесні нагрудні знаки начальника Генерального штабу – Головнокомандувача Збройних Сил України та Порядок нагородження ними.

Почесний нагрудний знак «За доблесну військову службу Батьківщині», його опис та малюнок затверджено наказом начальника Генерального штабу – Головнокомандувача Збройних Сил України від 24 липня 2006 р. № 136. Цим знаком нагороджуються особи офіцерського складу Збройних Сил України за зразкове виконання військового обов'язку, самовідданість і стійкість, виявлені при проходженні військової служби [127, с. 102]. Нагрудний знак, як і усі інші почесні нагрудні знаки начальника Генерального штабу – Головнокомандувача Збройних Сил України, носять з лівого боку грудей і розміщують після заохочувальних відзнак Міністерства оборони України.

Він має вигляд лаврового вінка білого металу, перевитого у нижній частині стрічкою, на який накладено прямий рівносторонній хрест із розбіжними кінцями з розміщеними на ньому стилізованими зображеннями двох крил, якоря та схрещених мечів вістрям угору. У центрі хреста на круглому медальйоні – Знак Княжої Держави Володимира Великого. Сторони хреста покрито емаллю малинового кольору, медальйон – емаллю синього кольору. Медальйон має два пружки, між якими на білому емалевому тлі напис: «За доблесну військову службу Батьківщині». Зображення крил, якоря, мечів, пружки хреста і медальйона – жовтого металу.

За допомогою вушка з кільцем нагрудний знак з'єднується з прямокутною колодкою, обтягнутою стрічкою. Стрічка нагрудного знака шовкова муарова малинового кольору, по краях якої дві жовті і одна синя смужки.

Почесний нагрудний знак «За досягнення у військовій службі» встановлено наказом начальника Генерального штабу – Головнокомандувача Збройних Сил України від 24 липня 2006 р. № 137. Ним нагороджуються військовослужбовці Збройних Сил України за старанність, розумну ініціативу, сумлінне виконання службових обов'язків. Нагрудний знак має два ступені. Нагородження нагрудним знаком здійснюється, як правило, один раз на рік до Дня Збройних Сил України – нагрудним знаком II ступеня – за високі показники протягом одного навчального року, а нагрудним знаком I ступеня – за високі показники протягом двох і більше навчальних років [127, с. 103]. Нагородження може бути здійснено і в інших випадках за рішенням начальника Генерального штабу – Головнокомандувача Збройних Сил України.

Почесний нагрудний знак начальника Генерального штабу – Головнокомандувача Збройних Сил України «За досягнення у військовій службі» I ступеня виготовляється з жовтого металу і має форму кола. На лицьовому боці нагрудного знака у центрі розміщено емблему Генерального штабу Збройних Сил України. Сторони хреста емблеми покрито емаллю малинового кольору, медальйон – емаллю синього кольору. Зображення у центрі оточує напис «За досягнення у військовій службі» та дві лаврові гілочки [268, с. 12].

Нагрудний знак II ступеня є такий самий, як і нагрудний знак I ступеня, але виготовляється з білого металу. На емблемі Генерального штабу Збройних Сил України зображення Знака Княжої Держави Володимира Великого, крил, якоря, мечів, пружки, хреста і медальйона – жовтого металу.

Стрічка нагрудного знака шовкова муарова малинового кольору з поздовжніми синіми і жовтими смужками посередині – для I ступеня – з одною синьою і двома жовтими смужками, а для II ступеня – з двома синіми і одною жовтою смужкою. Планка нагрудного знака являє собою металеву пластинку, обтягнуту відповідною стрічкою.

Почесний нагрудний знак «За вірцевість у військовій службі» встановлено наказом начальника Генерального штабу – Головнокомандувача Збройних Сил України від 24 липня 2006 р. № 135. Цим нагрудним знаком нагороджуються особи рядового, сержантського і старшинського складу Збройних Сил України за високі показники у бойовій підготовці, при несенні бойового чергування, вартової (внутрішньої) служби та у повсякденній діяльності. Нагрудний знак має три ступені [127, с. 103].

Почесний нагрудний знак начальника Генерального штабу – Головнокомандувача Збройних Сил України «За вірцевість у військовій службі» I ступеня виготовляється з жовтого металу і має форму кола. На лицьовому боці нагрудного знака зображено композицію у вигляді літака, корабля, танка і антени радіолокаційної станції. Вище розміщено зображення емблеми Збройних Сил України. З правого боку цю композицію оточує лаврова гілка. На зворотному боці напис у чотири рядки: «За вірцевість у військовій службі». Нагрудний знак II ступеня виготовляється з білого металу і є такий самий, як і нагрудний знак I ступеня. Нагрудний знак III ступеня виготовляється з бронзи і є такий самий, як і нагрудний знак II ступеня.

Стрічка нагрудного знака шовкова муарова синього кольору з поздовжніми малиновими і жовтими смужками: для I ступеня – з жовтою смужкою посередині, обабіч якої дві малинові смужки; для II ступеня – з малиною смужкою 3 мм завширшки посередині, обабіч якої дві жовті і дві малинові смужки; для III ступеня – з трьома жовтими і чотирма малиновими смужками.

Положення про почесний нагрудний знак «За самовіддану працю у Збройних Силах України», його опис та малюнок затверджено наказом начальника Генерального штабу – Головнокомандувача Збройних Сил України від 31 серпня 2005 р. № 128. Ним нагороджуються працівники Збройних Сил України за старанність та сумлінне виконання службових обов'язків. У трудовій книжці особи, нагородженої нагрудним знаком, робиться відповідний запис із зазначенням номера і дати наказу [127, с. 104].

Знак виготовляється з жовтого металу і має форму кола. На лицьовому боці нагрудного знака у центрі на тлі променів, що розходяться, розміщено фігурний щит, на якому зображення прямого хреста із розбіжними кінцями. У центрі хреста на круглomu медальйоні – Знак Княжої Держави Володимира Великого. Сторони хреста покрито емаллю малинового кольору, медальйон – емаллю синього кольору. По колу розміщено вінок з лаврової і дубової гілок. На зворотному боці напис у три рядки: «За самовіддану працю». Стрічка нагрудного знака шовкова муарова малинового кольору з одною жовтою і двома синіми поздовжніми смужками посередині.

Встановлення ще одного нового почесного нагрудного знака начальника Генерального штабу – Головнокомандувача Збройних Сил України пов'язане з активною участю військовиків у подоланні наслідків сильної повені в західних областях улітку 2008 р. Почесний нагрудний знак «За заслуги у ліквідації наслідків надзвичайної ситуації» встановлено наказом начальника Генерального штабу – Головнокомандувача ЗС України від 22 жовтня 2008 р. № 111. Ним нагороджують військовослужбовців та працівників ЗС України за зразкове виконання завдань, пов'язаних з ліквідацією наслідків стихійних лих, природних і техногенних катастроф, інших надзвичайних ситуацій, виявлені при цьому стійкість та самовідданість.

Відзнаку «Почесний військовий зв'язківець» встановлено наказом начальника Генерального штабу – Головнокомандувача ЗС України від 29 липня 2008 р. № 79. Цим почесним нагрудним знаком нагороджують військовослужбовців, працівників ЗС України за вагомий внесок у розвиток системи і військ зв'язку ЗС України, зразкове виконання військового обов'язку, старанність та сумлінне виконання службових обов'язків.

Аналіз показав, що система почесних нагрудних знаків начальника Генерального штабу – Головнокомандувача ЗС України до певної міри дублює систему заохочувальних відзнак Міністерства оборони. Так, почесний нагрудний знак «За доблесну військову службу Батьківщині», по суті, виступає аналогом відзнаки Міноборони «Доблесть і честь». Положення про почесний нагрудний знак «За вірцевість у військовій службі» нагадує положення про медаль «За особисті досягнення». Зате в системі заохочувальних відзнак Міністерства оборони відсутні відзнаки для нагородження лише працівників Збройних Сил. Так

чи інакше, почесні нагрудні знаки начальника Генерального штабу – Головнокомандувача ЗС України дозволяють суттєво розширити перелік нагород, які може отримати військовослужбовець чи працівник Збройних Сил України.

Важливим напрямом розвитку військової символіки є створення пропам'ятних відзнак. Наказом Міністра оборони України від 10 грудня 2008 р. № 609 встановлено пам'ятний нагрудний знак «Служба шифрувального зв'язку і режиму секретності Збройних Сил України» [501, с. 158].

В основі пам'ятного нагрудного знака – лавровий вінок, що уособлює славу. У центрі по вертикалі – ключ як символ безпеки, що символізує збереження інформації з обмеженим доступом. На круглому щиті, який підтримують два сфінкси, – емблема Збройних Сил України. Сфінкс символізує таємницю, загадковість. Фігурна стрічка, на яку спираються сфінкси, відтворює покладену на бік цифру «8», що вказує на першу назву центрального органу шифрувального зв'язку і режиму секретності – Восьме управління, напис «Достовірність та безпека» на стрічці – девіз служби.

Інший пам'ятний нагрудний знак «10 років повітряній розвідці» після погодження його ескізу, опису та положення головнокомандувачем Військово-Повітряних сил Збройних Сил України генерал-лейтенантом Я. Скальком і начальником Воєнно-геральдичної служби полковником О. Муравйовим був затверджений 24 червня 2004 р. виконувачем обов'язків начальника Генерального штабу Збройних Сил України генерал-майором О. Сивушенком [138, с. 138]. Знак має форму круга, на лицьовому боці в центрі його розміщено стилізоване зображення сови в колі, оточеному чотирма дубовими гілками. На крила сови накладено блискавки, а на тулуб – меч, який вона тримає в пазурах. Меч і блискавки спрямовані донизу. По колу зроблено написи: у верхній частині – «10 років повітряній розвідці», у нижній – «Оперативність та достовірність». Цей знак відкриває цілу серію знаків, затверджених не керівництвом Міністерства оборони України, а керівниками родів військ і служб, видів Збройних Сил України, що свідчить про певну тенденцію у процесі розвитку символіки української армії. Підтвердженням цьому є встановлення пропам'ятних відзнак «10 років аеромобільним військам», «10 років спеціальної розвідки аеромобільних військ», «65 років 13-му армійському корпусу», «30 років 299-ї штурмової авіаційної бригади» та інших [127, с. 128 – 129].

У 2004 році була встановлена відзнака Командувача Військово-Морських сил Збройних Сил України «За заслуги перед Військово-Морськими силами України». У Військово-Повітряних силах Збройних Сил України у квітні 2002 року встановлена «Відзнака Головнокомандувача Військово-Повітряних сил Збройних Сил України». Також на замовлення Військово-Повітряних сил України було виготовлено близько 800 одиниць нагрудних знаків «Відмінник Військово-Повітряних Сил» та близько 500 одиниць пам'ятної відзнаки на честь 10-ї річниці Військово-Повітряних сил Збройних Сил України. Також були виготовлені пам'ятні відзнаки на честь 60-ї річниці 5-го та 14-го авіаційних корпусів Військово-Повітряних сил Збройних Сил України [380, с. 10].

Становить інтерес духовна відзнака військової частини № 44882. Командування військової частини виходячи з того, що в процесі виховання особового складу важливе значення має комплексний підхід, об'єднання зусиль всіх громадських, релігійних та інших організацій, які впливають на морально-

психологічний стан військовослужбовців і зміцнення військової дисципліни, за попередньою домовленістю з представниками місцевої влади та християнськими громадами міста Дубляни і села Малахів встановили своїм наказом від 19 листопада 1995 р. духовну відзнаку «За особисті досягнення у військовій службі та високоморальну поведінку». Знак має форму восьмипроменевої зірки жовтого кольору з синьою облямівкою. На зірку накладається зображення Архістратига Михаїла з мечем і терезами та піднятими крилами. Відзнака зроблена з латуні. Її виготовили Б. Будніков та майстер А. Киселев за сприяння християнської громади міста Дубляни і особисто настоятеля храму Успіння Пресвятої Богородиці В. Високінського. Перше вручення відбулося 21 листопада 1996 року під час святкування дня Архістратига Михаїла [34, с. 5].

Окрему категорію знаків у Збройних Силах України становлять знаки військової доблесті [105, с. 5] та кваліфікаційні нагрудні знаки. До цієї категорії входять нагрудні знаки за відзнаку при виконанні військового обов'язку, за службову кваліфікацію і класність, за виконання спортивних нормативів. За час існування Збройних Сил України було здійснено кілька спроб створити нову систему знаків військової доблесті.

Роботу над малюнками нагрудних знаків військової доблесті вели фахівці Сухопутних військ, Повітряних сил, Військово-Морських сил Збройних Сил України та Воєнно-геральдичної служби Генерального штабу Збройних Сил України. Керував нею заступник начальника Генерального штабу ЗС України генерал-майора Ю. Шаповал [268, с. 50]. Насамперед було вирішено зробити нагрудні знаки класної кваліфікації офіцерів та прапорщиків, а також контрактників, різними для кожного виду Збройних Сил. При розробці нагрудного знака «Класний фахівець» для військовослужбовців строкової служби за основу взято нагрудний знак, що вже виготовлявся для Почесної варті та учасників парадів [127, с. 104]. Результатом напруженої праці став наказ Міністра оборони України від 5 липня 2005 р. № 376 «Про затвердження нагрудних знаків військової доблесті військовослужбовців Збройних Сил України» [212, с. 162].

Нагрудний знак «Відмінник Збройних Сил України» вручається солдатам і матросам, що вирізняються бездоганною військовою дисципліною, мають заохочення за зразкове несення служби, відмінно оволоділи своєю спеціальністю, забезпечують відмінний догляд, збереження та експлуатацію закріпленої за ними зброї, бойової техніки та майна, а також сержантам і старшинам, що вирізняються бездоганною військовою дисципліною, мають заохочення за зразкове несення служби, вміють добре організувати і методично правильно проводити навчання підлеглих, досягли високих показників у бойовій та гуманітарній підготовці і зміцненні військової дисципліни своїх підрозділів і забезпечують відмінний догляд, збереження та експлуатацію зброї, бойової техніки і майна, закріпленого за підпорядкованими їм підрозділами.

Нагрудний знак «Відмінник Збройних Сил України» виготовляється із жовтого металу і має вигляд лаврового вінка, перебитого стрічкою, покритою синьою емаллю. На стрічці напис: «Відмінник Збройних Сил України». На вінок накладено прямий рівносторонній хрест із розбіжними кінцями, покритий емаллю малинового кольору. У центрі хреста на круглomu медальйоні, покритому синьою емаллю, вміщено зображення Знака Княжої Держави Володимира Великого. Пружки хреста і медальйона – жовтого металу [127, с. 104].

Нагрудний знак «Класний фахівець» для військовослужбовців офіцерського складу та прапорщиків Сухопутних військ Збройних Сил України вручається офіцерам та прапорщикам Сухопутних військ Збройних Сил України, які виконали нормативи відповідної класної кваліфікації, передбачені їх військово-обліковою спеціальністю. Нагрудний знак поділяється на такі ступені: «Майстер», «Фахівець 1 класу», «Фахівець 2 класу», «Фахівець 3 класу». Вищим ступенем є «Майстер».

Нагрудний знак «Класний фахівець» для військовослужбовців офіцерського складу та прапорщиків Сухопутних військ Збройних Сил України виготовляється із жовтого металу і являє собою стилізовані крила, накладені на вінок з дубового листя. На тлі крил зображено стилізовані блискавки. У центрі нагрудного знака зображено схрещені гарматний ствол та ракету на тлі розкритого парашута, обабіч яких танк і бронетранспортер. Над перехрестям гарматного ствола і ракети малий Державний герб України. Поле щита малого Державного герба України покрито синьою емаллю. Нижче розміщено фігурний щит, покритий малиною емаллю, на якому літера «М» або цифри «1», «2» чи «3». Зображення гарматного ствола, ракети, парашута, танка, бойової машини піхоти, пружок фігурного щита, цифри та літера – білого металу [212, с. 164, 165; 127, с. 105].

Нагрудний знак «Класний фахівець» для військовослужбовців офіцерського складу та прапорщиків Повітряних сил Збройних Сил України також має чотири ступені і вручається офіцерам та прапорщикам Повітряних сил Збройних Сил України (крім льотного складу авіації), які виконали нормативи відповідної класної кваліфікації, передбачені їх військово-обліковою спеціальністю [212, с. 102].

Нагрудний знак «Класний фахівець» для військовослужбовців офіцерського складу та прапорщиків Повітряних сил Збройних Сил України виготовляється із жовтого металу і являє собою стилізовані крила, накладені на вінок з дубового листя. У центрі нагрудного знака фігурний щит, покритий блакитною емаллю, обабіч якого зображення ракети та бойового літака. На щиті літера «М» або цифри «1», «2» чи «3». Вище розміщено малий Державний герб України та стилізовані антени радіолокаційної станції. Поле щита малого Державного герба України покрито синьою емаллю. Пружок фігурного щита, ракети, літаки, цифри та літера – білого металу [127, с. 105].

Нагрудний знак «Класний фахівець» для військовослужбовців офіцерського складу та прапорщиків (мічманів) Військово-Морських сил Збройних Сил України вручається офіцерам та прапорщикам (мічманам) Військово-Морських сил Збройних Сил України, які виконали нормативи відповідної кваліфікації, передбачені їх військово-обліковою спеціальністю [212, с. 258]. Як і знаки класної кваліфікації офіцерського складу Сухопутних військ та Повітряних сил, цей нагрудний знак також поділяється на чотири ступені. Вищим ступенем є «Майстер».

Нагрудний знак «Класний фахівець» для військовослужбовців офіцерського складу та прапорщиків (мічманів) Військово-Морських сил Збройних Сил України виготовляється із жовтого металу і являє собою стилізовані крила, накладені на вінок з дубового листя. У центрі нагрудного

знака фігурний щит, покритий синьою емаллю, обабіч якого зображення бойових кораблів, покладені на крила. На щиті літера «М» або цифри «1», «2» чи «3». Вище розміщено малий Державний герб України. Поле щита малого Державного герба України покрите синьою емаллю. Пружок фігурного щита, кораблі, цифри та літера – білого металу [127, с. 105].

Нагрудний знак «Класний фахівець» для військовослужбовців, які проходять військову службу за контрактом у Сухопутних військах Збройних Сил України вручається тим, хто виконав нормативи відповідної класної кваліфікації, передбачені їх військово-обліковою спеціальністю. Як і інші знаки цього виду, він поділяється на чотири ступені, серед яких вищим ступенем є «Майстер».

Знак кваліфікації «майстер» виготовляється із жовтого металу і являє собою вінок з дубового листа, на який накладено зображення стилізованих крил, парашута, схрещених ракети та гарматного ствола, танка і бронетранспортера. У центрі нагрудного знака розміщено літеру «М», покриту емаллю малинового кольору. Пружок літери – жовтого металу. За символікою знаки кваліфікації «Класний фахівець» для військовослужбовців, які проходять військову службу за контрактом, однакові й різняться лише металом, з якого вони зроблені [212, с. 169].

Також встановлено нагрудний знак «Класний фахівець» для військовослужбовців, які проходять військову службу за контрактом у Повітряних силах Збройних Сил України. Знак кваліфікації «майстер» виготовляється із жовтого металу і являє собою вінок з дубового листа з розміщеними на ньому стилізованими крилами, на які накладено два бойові літаки та дві стилізовані антени радіолокаційної станції. У центрі нагрудного знака розміщено літеру «М», покриту емаллю блакитного кольору. Пружок літери – жовтого металу [127, с. 106]. Символіка нагрудних знаків «Класний фахівець» для військовослужбовців, які проходять військову службу за контрактом у Повітряних силах Збройних Сил України, однакова, різниця лише у металі, з якого виготовлене зображення бойових літаків, ракет та антен.

Для військовослужбовців, які проходять військову службу за контрактом у Військово-Морських силах Збройних Сил України, знак кваліфікації «майстер» виготовляється із жовтого металу і являє собою вінок з дубового листа з розміщеними на ньому стилізованими хвилями, покритими синьою емаллю, на які накладено якір та два бойові кораблі. У центрі нагрудного знака розміщено літеру «М», покриту емаллю білого кольору. Пружок літери – жовтого металу. Нагрудні знаки кваліфікації 1, 2, 3 класів такі самі, як і нагрудний знак кваліфікації «майстер», але зображення хвиль, якоря та бойових кораблів з іншого металу [212, с. 263; 127, с. 106].

Окремо встановлено нагрудний знак «Класний фахівець» для військовослужбовців строкової військової служби [212, с. 173]. Він має два класи. Вищим ступенем є нагрудний знак «Фахівець 1 класу». Нагрудний знак «Класний фахівець» для військовослужбовців строкової військової служби кваліфікації «фахівець 1 класу» виготовляється із жовтого металу і являє собою щит, покритий емаллю малинового кольору з подвійними пружками жовтого металу. У щиті – зображення цифри «1» жовтого металу. Між пружками щита зображення лаврової (праворуч) та дубової (ліворуч) гілок жовтого металу [127, с. 107].

У верхній частині щита розміщено композицію у вигляді танка, ракет, гарматного ствола, меча, блискавок, якоря та напівшестерні жовтого металу. Над композицією – зображення малого Державного герба України у обрамленні стрічок, покритих емаллю синього та жовтого кольорів. Поле щита малого Державного герба України покрито емаллю синього кольору. Нагрудний знак кваліфікації «фахівець 2 класу» такий самий, як і нагрудний знак кваліфікації «фахівець 1 класу», але щит покритий емаллю синього кольору, у щиті – зображення цифри «22 жовтого металу».

Для відзначення військовослужбовців, які виконали всі вправи Військово-спортивного комплексу на загальну оцінку «відмінно», передбачених Настановою з фізичної підготовки Збройних Сил України, встановлено нагрудний знак «Воїн-спортсмен». Він має вигляд лаврового вінка, на який накладено смолоскип. Полум'я смолоскипа покрите емаллю червоного кольору. Вінок перевитий з боків стрічкою, покритою емаллю синього та жовтого кольорів, у нижній частині – стрічкою, покритою емаллю червоного кольору, на якій розміщені літери «ВСК», що означає назву «Військово-спортивний комплекс». У центрі нагрудного знака розміщено щит, покритий емаллю блакитного кольору, на якому зображений атлет, що перетинає фінішну стрічку. Зображення атлета і стрічки, пружки щита, стрічок та літери – жовтого металу [127, с. 107].

Нагрудний знак «Гвардія» заснований з метою відзначення військовослужбовців Збройних Сил України, які проходять військову службу в об'єднаннях, з'єднаннях, військових частинах, установах, вищих військових навчальних закладах Збройних Сил України, що мають гвардійське найменування.

Нагрудний знак «Гвардія» має вигляд вінка з двох дубових гілок, перевитого з боків стрічкою, покритою емаллю чорного та оранжевого кольорів. Простір, обмежений вінком, покрито емаллю малинового кольору. У центрі знака вміщено малий Державний герб України, накладений на схрещені мечі вістрями угору жовтого металу. Поле щита малого Державного герба України покрито синьою емаллю. Нижче напис «Гвардія» жовтого металу. У верхній частині вінка зображення Державного прапора України, покрите синьою та жовтою емалями [127, с. 107].

Знак «За розмінування» розробив полковник інженерних військ В. Бурдинюк. Цей нагрудний знак був встановлений наказом Міністра оборони України від 27 січня 2004 р. № 29, а його виготовлення почалося у 2006 р. [212, с. 84]. Його вручають військовослужбовцям Збройних Сил України, які перебувають на військовій службі та брали безпосередню участь у розмінуванні. Знак «За розмінування» поділяється на три ступені, вищим є 1 ступінь.

Кваліфікаційний нагрудний знак Збройних Сил України «За розмінування» являє собою прямий рівносторонній хрест, накладений на вінок з дубового листа. Сторони хреста покрито синьою емаллю. У центрі хреста – круглий емалевий медальйон блакитного кольору з умовним зображенням символу розмінування (на тлі земної кулі зображено прапорець для позначення виявленої міни на місцевості, покритий червоною емаллю, накладений на зображення протипіхотної міни, покритої чорною емаллю). Медальйон має дві пружки, між якими на синьому тлі

напис «За розмінування». За допомогою вушка та кільця знак сполучається з прямокутною колодкою. Нижня частина колодки фігурна, рельєфна. Символіка знака «За розмінування» II ступеня така сама, як і знака I ступеня, але пружок хреста, вінок – білого металу. Зображення знака «За розмінування» III ступеня таке саме, як і нагрудного знака II ступеня, але без вінка.

Кваліфікаційний нагрудний знак «Бойовий плавець спеціального призначення Військово-Морських Сил Збройних Сил України» затверджено начальником Генерального штабу Збройних Сил України 16 вересня 2004 р., хоча спочатку він був встановлений наказом командира військової частини капітаном I рангу С. Єршовим. Ідея створення нагрудного знака «Бойовий плавець спеціального призначення» зародилася безпосередньо в елітному розвідувальному підрозділі Військово-Морських сил ЗС України [127, с. 108; 212, с. 267].

За часів СРСР військовослужбовці цієї частини мали лише загальнофлотську символіку, навіть будь-який натяк на частину спецпризначення був неможливий. Після переходу частини до складу ЗС України розроблено нову символіку частини. За словами капітана I рангу Ф. Білаша, майже весь особовий склад брав участь у цьому процесі, однак авторами нової символіки стали капітан 2 рангу О. Сумароков та мічман Г. Малицький, який виконав усі ескізи [15, с. 31].

За основу емблеми частини взято зображення прапора України з малим Державним гербом, під якими розташовано гербовий щит синього кольору з крилами, на щиті – зображення морського коника. Щит символізує постійну готовність до захисту інтересів Батьківщини, крила – мобільність, морський коник – невразливість, непередбаченість та прихованість дій підрозділів бригади. Емблеми з темно-синьою смугою навкоси щита призначалися для бойових підрозділів, без неї – для всіх інших. Цю емблему затвердив міністр оборони України генерал-полковник К. Морозов наказом від 25 травня 1993 року №109.

Новітня символіка матеріалізувалася у формі нарукавного знака. Також її наносили на башти бронетранспортерів з обох боків, дверцята автомобілів та на верхні частини рубки плавзасобів.

Окрім ескізу емблеми нарукавного знака, мічман Г. Малицький виконав ескізи до нагрудних знаків «Водолаз-розвідник» та «Розвідник сил спеціальних операцій». Знак «Водолаз-розвідник» мав два ступені: «срібний» та «золотий». «Золотою» відзнакою планувалося нагороджувати військовослужбовців, які мали більше тисячі годин роботи під водою та вміло користувалися будь-якими засобами руху під водою. Перші зразки знаків по одному екземпляру власноруч зробив командир частини (з 1987-го по 1997 рр.) капітан I рангу А. Карпенко. Через фінансове становище в ті часи не було змоги виготовити серію знаків. За основу знака «Водолаз-розвідник ВМС України» взята шолом-маска з дихальним обладнанням стандартного легководолазного спорядження (гідрокостюма ГК-3) [15, с. 32 – 33; 212, с. 279]. Знак для носіння на польовій формі одягу виконується на квадраті захисного кольору. Квадрат має облямівку чорного шиття завтовшки 2 мм, шолом-маска також чорного кольору.

У 1999 р. новопризначений командир частини капітан I рангу С. Єршов запропонував повернутися до теми символіки частини і продовжити роботу над ескізами до нагрудних знаків розвідників. Група офіцерів на чолі з командиром

розробили проект знака «Парашутист ВМС України» [212, с. 277]. Ці знаки були затверджені командувачем ВМС України контр-адміралом М. Єжемем у вересні 1999 р. За основу знака «Парашутист ВМС України» взято стилізоване зображення парашута, морського якоря та крил птаха, накладені один на одного.

Для військовослужбовців аеромобільних військ Сухопутних військ Збройних Сил України Настановою з повітрянодесантної служби, введеної в дію наказом командувача Сухопутних військ Збройних Сил України від 17 травня 2006 р. № 205, передбачено нагрудні знаки «Парашутист» [212, с. 195], «Парашутист-відмінник» [212, с. 198], «Інструктор парашутно-десантної підготовки» [212, с. 201], «Повітрянодесантна служба» [212, с. 179] та «Десант» [212, с. 191; 127, с. 138].

Нагрудний знак «Парашутист» має вигляд розкритого парашута, купол якого покрито емаллю білого кольору. Нижче на темно-синьому емальованому тлі зображено літак та стропа з парашутистом. Зображення літака, строп, парашутиста – жовтого металу. За допомогою вушка та кільця до нижньої частини нагрудного знака кріпиться ромб жовтого металу, у центрі якого нанесено цифру чорного кольору (1, 2, 3 і далі, але не більше 9).

Нагрудний знак «Парашутист-відмінник» має вигляд розкритого парашута, купол якого покрито емаллю білого кольору. На куполі парашута розміщено напис у два рядки: «Парашутист-відмінник». Нижче на темно-синьому емальованому тлі зображено літак, стропа з парашутистом та цифри «10» (20, 30, 40 і далі, але не більше 90). Зображення літака, парашутиста, строп, напис, цифри – жовтого металу. За допомогою вушка та кільця до нижньої частини нагрудного знака кріпиться ромб жовтого металу, у центрі якого нанесено цифру чорного кольору «1» (2, 3, 4 і так далі, але не більше 9) [127, с. 109].

Нагрудний знак «Інструктор парашутно-десантної підготовки» має вигляд розкритого парашута, купол якого покрито емаллю білого кольору, простір між стропами – емаллю темно-синього кольору [127, с. 109]. На куполі парашута розміщено напис у два рядки: «Інструктор-парашутист». Нижче зображено літак, парашутиста в момент розкриття куполу парашута і цифри «100» (200, 300, 400 і далі). Зображення літака, парашутиста, строп, напису, цифри – жовтого металу. Купол парашута, що розкривається, покрито емаллю білого кольору. Зображення літака і цифри накладні. За допомогою двох вушок та кільця до нижньої частини нагрудного знака кріпиться трикутник жовтого металу, у центрі якого нанесено цифру чорного кольору «10» (15, 20, 25, 30 і так далі, але не більше 95).

Нагрудний знак «Повітрянодесантна служба» заснований для нагородження фахівців повітрянодесантної служби аеромобільних військ, військових частин спеціального призначення та берегової оборони за бездоганне виконання своїх обов'язків, пов'язаних з виконанням стрибків з парашутом та десантуванням бойової техніки. Нагрудний знак «Повітрянодесантна служба» має два ступені [127, с. 109]. Нагрудний знак 1 ступеня виготовляється із жовтого металу і являє собою розгорнуті крила, на тлі яких розміщено розкритий парашут з накладеним на нього щитом, на якому літери ПДС (Повітрянодесантна служба). Нагрудний знак 2 ступеня такий самий, як і нагрудний знак 1 ступеня, але виготовляється із білого металу.

Нагрудний знак «Десант» засновано для вручення військовослужбовцям аеромобільних військ, військових частин спеціального призначення та берегової оборони, які брали участь у тактичних навчаннях, міжнародних навчаннях на території України та поза її межами з особистим десантуванням парашутним способом з повітряних суден на незнайому місцевість і при цьому виявили відмінний польовий вишкіл та високі морально-психологічні якості [127, с. 109]. Цей знак може бути вручений військовослужбовцям зарубіжних країн.

Нагрудний знак «Десант» виготовляється з білого металу і має вигляд лаврового вінка, на який накладене зображення літака транспортної авіації на тлі багатокупольної парашутної системи. У нижній частині вінка розміщено зображення чотирикутника, котрий є символічною ознакою незнайомого місця десантування.

Командувачем Сухопутних військ Збройних Сил України було встановлено ряд нагрудних знаків аеромобільних військ – «Купол», «Ніч», «Тайфун», «Бриз», «Ціль», «Смерч», «Межа», «Сфера» [274; 212, с. 204 – 232]. У зв'язку з цим також внесено доповнення до Настанови з повітрянодесантної служби, введеної у дію наказом командувача Сухопутних військ Збройних Сил України 17 травня 2006 року № 205.

Доповнює процес створення військової символіки у Збройних Силах України розроблення гербів військових частин та установ. Перший герб, виконаний за геральдичними нормами, з'явився у 1994 році у базі зберігання озброєння та техніки військ зв'язку Прикарпатського військового округу. Його автором був командир цієї військової частини полковник М. Слободянюк, який надалі став активним учасником розробок військових символів Збройних Сил України.

Основою цієї емблеми став білий голуб з блискавками у кігтях, як символ електрозв'язку. Але він мав ще й інший підтекст, білий голуб – символ миру, а база, як специфічна частина, існує тільки в мирний час. Голуб міститься на щиті малинового кольору, який символізує Сухопутні війська України. У верхньому полі розміщені три зірки – на знак того, що частина була розташована в трьох гарнізонах на території Львівської області. Щит увінчаний малим Державним гербом України.

У 2001 році був виготовлений герб бази пунктів управління Західного оперативного командування на основі проекту герба, розробленого ще в 1998 році М. Слободянюком. Герб являє собою щит синього кольору з розташованим на ньому срібним грифоном (символом пильності і збереження таємниць), який тримає в лапі золоту булаву – символ військової влади, котру він захищає. Додані золота зірка і срібний місяць свідчать про цілодобове виконання військовослужбовцями бази своїх обов'язків з охорони та збереження управління Західного оперативного командування. Щитотримачами є грифон золотого кольору та золотий лев – символ Прикарпаття, де розташована частина. Доповнюють герб шолом давньоукраїнського воїна, намет кольорів герба (синьо-срібний) і стрічка малинового кольору зі срібним написом девізу частини: «Охорона та забезпечення» [382, с. 10].

Указ Президента України від 30 травня 2012 року № 365 «Про відомчі заохочувальні відзнаки» знаменував заключний етап розвитку військової символіки. Центральним органам виконавчої влади було рекомендовано переглянути нормативні акти про встановлення відомчих заохочувальних відзнак та привести їх у відповідність з вимогами нового Положення про відомчі заохочувальні відзнаки.

Президентом України В.Ф. Януковичем встановлено, що для Міністерства оборони України та інших військових формувань дозволяється мати: – 4 медалі, а саме – «10 років сумлінної служби», «15 років сумлінної служби», «20 років сумлінної служби», «Ветеран служби», не більше 3 нагрудних знаків та відомчі заохочувальні відзнаки у вигляді подяки, грамоти, почесної грамоти. Керівникові надано право нагороджувати виключно підлеглий особовий склад – нагородження інших осіб не передбачено.

З метою реалізації рішення Президента України його Адміністрацією 15 червня 2012 року було проведено міжвідомчу нараду. Указ набрав чинності з 16 червня 2012 року. З цієї дати нагородження відомчими заохочувальними відзнаками, які застосовувалися у Міністерстві оборони України та інших військових формуваннях, припинилося до заснування нових заохочувальних відзнак.

До встановлення нових відомчих заохочувальних відзнак заохочення можливе було відповідно до вимог Дисциплінарного статуту Збройних Сил України, затвердженого Законом України від 24 березня 1999 року (зі змінами) – подякою, грамотою, цінним подарунком та відзнаками «Вогнепальна зброя», «Холодна зброя».

На виконання Указу Президента України Департаментом кадрової політики Міністерства оборони України разом з іншими визначеними структурними підрозділами Міністерства оборони України та Генерального штабу Збройних Сил України було розпочато роботу щодо приведення нормативно-правових актів Міністерства у відповідність до вимог зазначеного Указу.

Для запровадження нових відомчих заохочувальних відзнак у Міністерстві оборони України необхідно було визначити найменування та підстави до нагородження нагрудними знаками, опрацювати ескізи й описи 4 медалей, 3 нагрудних знаків, подяки, грамоти, почесної грамоти, погодити зазначені ескізи з Комісією державних нагород та геральдики Адміністрації Президента України, опрацювати Положення про відомчі заохочувальні відзнаки – на кожну медаль, нагрудний знак, подяку, грамоту, почесну грамоту окремо.

Міністром оборони України Д. Саламатіним було скасовано відомчі заохочувальні відзнаки [297] й залишено у нагородній системі Міністерства оборони України як нагрудні знаки для нагородження: військовослужбовців – відзнаку «Доблесть і честь»; військовослужбовців та працівників – відзнаку «Знак пошани»; військовослужбовців – відзнаку «За зразкову службу у Збройних Силах України» (без ступенів, залишивши для нагородження відзнаку, яка мала I ступінь). Медалі за вислугу років, визначені новим Положенням, розроблені на основі відзнак «За сумлінну службу» трьох ступенів та відзнаки «Ветеран військової служби».

Деяка кількість відомчих заохочувальних відзнак, які скасовувалися, для збереження і використання у виставковій діяльності передана в музейний фонд Збройних Сил України до Національного військово-історичного музею України, решта утилізовані. Почесні нагрудні знаки начальника Генерального штабу – Головнокомандувача Збройних Сил України під дію Указу Президента України не підпадали, оскільки не належали до відомчих заохочувальних відзнак, і залишилися без змін.

Таким чином, Збройні Сили України у процесі розбудови армії опрацювали цілісну систему символіки, яка складається з емблем і прапорів Збройних Сил України, та їх видів, Міністерства оборони, Генерального штабу, особистих штандартів вищих посадових осіб, а також Бойового прапора військової частини, заохочувальних відзнак Міністерства оборони України та почесних відзнак Головнокомандувача Збройних Сил України – начальника Генерального штабу Збройних Сил України, знаків військової доблесті, військової символіки до уніформи.

Символіка Збройних Сил України у своїй основі має глибокі культурологічні корені українського народу і відбиває історичні здобутки його війська. Система військових символів відповідає державній символіці України. Водночас кваліфікаційні знаки продовжують традиції Радянської армії у відзначенні майстерності військовослужбовців. Нововведенням у військовій символіці є такий елемент, як герб. Хоча застосування герба не набуло значного поширення, однак це символізує новий напрямок розвитку військової символіки.

РОЗДІЛ 5

ОСОБЛИВОСТІ УТВЕРДЖЕННЯ СИМВОЛІКИ ІНШИХ ВІЙСЬКОВИХ ФОРМУВАНЬ УКРАЇНИ

5.1. Створення Національної гвардії України та розробка її символіки

З проголошенням політики незалежності перед керівництвом молодого Української держави постало питання про захист її суверенітету та територіальної недоторканності. І хоча на той час на території України перебувала значна кількість військ та озброєнь Збройних сил колишнього СРСР, все ж упевненості у їхній готовності до виконання завдань оборони держави не було. Розглядалося декілька концепцій побудови українського війська. Однак до часу їх реалізації було прийнято рішення про сформування військових підрозділів національного характеру.

Таким військовим формуванням стала Національна гвардія України. Національну гвардію України створено законом, ухваленим Верховною Радою України від 4 листопада 1991 року [539, с. 771]. Як було зазначено в документі, Національна гвардія України «є державним озброєним органом, створеним на базі внутрішніх військ, покликаним захищати суверенітет України, її територіальну цілісність, а також життя та особисту гідність громадян, їх конституційні права і свободи від злочинних посягань та інших антигромадських дій» [212, с. 8].

Відповідно до закону, основними завданнями Національної гвардії були: захист конституційного ладу України, цілісність її території від спроб змінити їх насильницьким шляхом; участь у підтриманні режиму надзвичайного стану в порядку, передбаченому законодавством України; участь у ліквідації наслідків аварій, катастроф та стихійного лиха; формування в особовий період частин для охорони і оборони найбільш важливих державних об'єктів; надання допомоги прикордонним військам у затриманні порушників державного кордону України силами частин, дислокованих у прикордонних районах; участь у бойових діях по відбиттю нападу ззовні та захисту безпеки України; охорона посольств України в іноземних державах; участь у церемоніях, зустрічах та проходах офіційних представників іноземних держав, державних святах і торжествах.

До складу новоствореної Національної гвардії увійшли військові частини спеціального призначення, які дислокувалися на території України. За законом Національна гвардія підпорядковувалася Верховній Раді України. Її першим командувачем став полковник В. Кухарець, який приступив до виконання своїх обов'язків 30 жовтня 1991 р. [539, с. 798]. Згодом командувачами були генерал-лейтенант І. Вальків, генерал-лейтенант О. Кузьмук та генерал-лейтенант О. Чаповський. Найбільшого розквіту гвардія набула у 1995 – 1996 роках під керівництвом генерал-лейтенанта Олександра Кузьмука. У цей час до її складу увійшли механізовані й танкові підрозділи, частина морської піхоти, розпочалося формування гірсько-стрілецьких частин, значно покращилося матеріально-технічне забезпечення.

У 1992 році підрозділи Національної гвардії брали участь у прикритті державного кордону з Молдовою у районі Придністров'я, де палала громадянська війна, у 1993 – 1994 роках гвардія стала стабілізуючим фактором утвердження державності у Криму, гвардійці ліквідовували повені та стихійні лиха у Закарпатті та на Волині, забезпечували громадський порядок під час шахтарських заворушень у Донбасі.

Уже через декілька років після сформування військові спеціалісти зауважили, що Національна гвардія стала високоефективним збройним формуванням України, здатним виконувати актуальні завдання у сфері національної безпеки та правопорядку.

Символіка Національної гвардії України через нетривалий час її існування та особливо через нерозвиненість української школи символіки в українській історіографії відображена недостатньо. З даної тематики публікацій обмаль, а узагальнюючої праці з історії діяльності Національної гвардії України ще не з'явилося взагалі. Тож актуальним є проведення системних та всебічних досліджень у цьому напрямі.

У липні 1992 року командувач Національної гвардії України генерал-майор гвардії В.О. Кухарець затвердив «погони та знаки відзнаки Національної гвардії України» [307, НДФ, № 4136] для форми одягу військовослужбовців гвардії. У першу річницю незалежності України національні гвардійці брали участь у парадах у місцях дислокації у новій формі.

Особливістю символіки Національної гвардії є те, що вона, при усьому розмаїтті, ґрунтувалася на принципі поєднання символіки територій розташування окремих підрозділів із функціональним тематичним символом підрозділу гвардії. Приміром, 3-й полк НГУ розмістив на своїй емблемі герб м. Харкова, а 5-й окремий полк НГУ – герб м. Львова. У практику діяльності формувань Національної гвардії було введено використання нарукавних знаків, які стали основою символіки гвардії і є первістками військової символіки України.

Нарукавні знаки із символікою Головного управління командувача та п'яти дивізій Національної гвардії України із доволі вдалою композицією були запроваджені у 1992 р. Нарукавні знаки опрацьовані із використанням орнаменту у стилі українського бароко, а також символів історичних земель України, на території яких дислокувалися дивізії. Символами Головного управління командувача стали схрещені пернач та булава, над якими розташований Тризуб, в обрамленні орнаменту у стилі українського бароко.

Для 5-ї Західної дивізії НГУ [403, с. 46] основним елементом нарукавного знака стало зображення лева – історичного символу земель Галичини, на території якої дивізія дислокувалася. Символіка Тернопільського батальйону 5-ї дивізії НГУ має за основу давній герб Галичини – чорну короновану галку на білому (срібному) фоні. У 1996 р. була затверджена символіка батальйону спеціального призначення «Скорпіон». Цікавим є девіз батальйону, розташований навколо зображення: «Де сила – там воля». Це слова гімну «Соколів» – першої молодіжно-патріотичної організації в Галичині, заснованої у Львові в 1894 році. «Соколи» були провісниками українського національного війська – Українських січових стрільців [233, с. 11].

Невеликі підрозділи дивізії також прагнули мати свої символи. У 1997 році дістала нарукавну нашивку рота з охорони дипломатичних і консульських представництв іноземних держав у Львові «Центуріон». У червні 1998 року була виготовлена емблема для сформованої у складі дивізії розвідувальної роти і спецпризначення (автор полковник М. Слободянюк). Символом роти став лев з герба міста Львова на фоні парашута.

У складі 7-ї Кримської дивізії НГУ була найбільша кількість підрозділів, які мали свою символіку, відображену у нарукавних знаках. Більшість знаків для Кримської дивізії розроблені В. Тамбовцевим-Лисенком та узгоджені командиром дивізії генерал-майором В. Шевченком. При розробці символіки 7-ї дивізії НГУ автор опирався на національні традиції українського народу. Загальна емблема 7-ї дивізії НГУ являє собою зображення козака-характерника, прообразом якого став отаман І. Сірко.

Фігура козака взята з репродукції великого художника-баталіста Н. Самокиша і показує його готовість до завдання блискавичного і смертельного удару ворогові. За автором, якщо обертати нарукавний знак за годинниковою стрілкою навколо своєї осі, то руки з шаблями утворюють індоіранський (арійський) коловорот, що означає захист держави зусібіч і від будь-якого ворога. Ліва рука з шаблею позначає захист півдня України. Права – «Ми завжди на сторожі». На стрічці вміщено козацький девіз І. Сірка – «Наша правда на лезі шаблі». Також на стрічці зображена дата «1245» – це останній рік існування Київської Русі. Свою символіку мали й інші підрозділи 7-ї дивізії НГУ і, на відміну від 5-ї дивізії, вона була об'єднана єдиною формою.

Символіка 1-ї Київської дивізії мала зображення св. архистратига Михаїла, що також є елементом герба міста. Після розформування дивізії цей символ використовувався частинами 24-ї бригади (м. Київ). Символом 3-ї Південної дивізії (м. Одеса) стало зображення лука із накладеною стрілою вістрям угору, розміщеного над хвилями моря. Після розформування дивізії нарукавний знак уживали частини 25-ї бригади (м. Одеса). Символом 2-ї Східної (м. Харків) і 6-ї дивізій (селище Башкирівка Харківської області) було обрано козака з мушкетом. До появи власного нарукавного знака в Харківському військовому інституті Національної гвардії України використовувалася символіка 2-ї дивізії. 4-та Північна дивізія за символ обрала сокола, що тримає стрілу у своїх лапах. 26-та бригада – стрілу, яка вражає змія, та перехрещені гармати. 1-ша бригада (м. Павлоград) у центрі композиції символіки розмістила малий Державний герб на лезі меча вістрям угору. Герб тримають два леви. Меч вістрям угору, покладений на перехрещені стріли, – символ окремого батальйону спеціального призначення «Грім» [127, 245 – 247].

Аналіз символіки військових частин Національної гвардії України свідчить про те, що її характерною особливістю є відсутність системності та взаємодії символів. Символ дивізії, за деяким винятком, не використовувався її структурними підрозділами і важко визначити за їхньою символікою, до якого з'єднання вони належать. Символи окремих підрозділів не були об'єднані у єдину систему і залежали від уподобань та смаків командування цих підрозділів. Очевидно, що процес запровадження системності символіки НГУ, продемонстрований символікою дивізій та Головного управління, не був завершений.

Національна гвардія України розробила та запровадила свій офіційний символ. Цей символ за формою подібний до герба. Він був уведений в дію наказом командувача гвардії за № 214 від 11 червня 1999 р. – за півроку до розформування Національної гвардії України. У описі символу зазначено, що він складається з чотирьох основних елементів: гербового щита, щитотримачів, навершя та стрічки з девізом. Гербовий щит синього кольору містить зображення малого Державного герба України, що спирається на перехрещені пірнач та булаву. Щитотримачами виступають св. архистратиг Михаїл і лев, що загрозливо стоїть. Навершям слугує фігура золотавого сокола, який розправляє крила. Він сидить на гербовому щиті, тримаючи у лапах золотаву стрілу. Щитотримачі спираються на стрічку жовтого кольору, на якій розміщено девіз Національної гвардії України: «Відданість, честь, патріотизм» [401, с. 12].

Проаналізувавши матеріали стосовно запровадження символіки Національної гвардії України, доходимо висновку, що робота з опрацювання прапора гвардії не була проведена. Дослідженням встановлено, що у військових частинах під час урочистих заходів та військових ритуалів використовувався Державний прапор України. Із запровадженням офіційного символу восени 1999 р. було виготовлено штандарт командувача Національної гвардії України – квадратне полотнище синього кольору із зображенням на ньому символу гвардії.

До комплексу символіки Національної гвардії також належать нагрудний знак «Гвардія» та нагрудні знаки класної кваліфікації. Їх розробив художник С. Кидалов з м. Чернівців, де вони і виготовлені. Всього було вироблено 5 тисяч знаків «Гвардія», 2550 знаків класної кваліфікації офіцерського складу й така сама кількість знаків класної кваліфікації для особового складу строкової служби.

Знак «Гвардія» являє собою зображення малого Державного герба України, накладене на схрещені мечі вістрями вгору. Над гербом розміщено напис «Національна», а під гербом – «гвардія». Ця композиція обрамлена вінком з дубового листя, перевитим стрічкою національних кольорів. Вінчає знак зображення орла перед злетом [212, с. 13].

Знак класної кваліфікації офіцерського складу – це зображення малого Державного герба України, накладене на схрещені мечі вістрями вгору. Над гербом розміщено напис «Національна гвардія України» на вузькій горизонтальній стрічці. Справа і зліва від гербового щита розпростерті крила. Над стрічкою зображено національний стяг України. Під гербовим щитом у ромбічному щитку – літера «М» або цифри «1», «2», «3», залежно від класу знака. Ромбічний щиток знизу обвитий лавровим листям.

Знак класної кваліфікації для особового складу строкової служби являє собою зображення малого Державного герба України, накладене на схрещені мечі вістрями вгору. Над гербом розміщено напис «Національна гвардія України» на вузькій дугоподібній стрічці. Справа та зліва від гербового щита розпростерті крила. Крила перетинає шеврон національних кольорів кутом униз. Під гербовим щитом у квадратному щитку – цифри «1», «2», «3», залежності від класу знака. Квадратний щиток знизу обвитий лавровою гілкою, зліва – зображенням полотнища національного стяга.

На клас спеціаліста Національної гвардії України, крім цифр, вказує також колір щитка: для першого класу він чорної емалі, для другого – синьої, для третього – зеленої. Як вважає дослідник Сергій Литвин, цим підкреслюється традиція кольорового позначення класу або ступеня відзнаки [212, с. 13].

11 січня 2000 р. Верховна Рада України за поданням Кабінету Міністрів України ухвалила рішення про розформування Національної гвардії як військового формування, яке виконало поставлені завдання. Відповідний закон 27 січня 2000 р. підписав Президент України Л. Кучма [212, с. 14]. З особового складу Національної гвардії, що становив 26 600 осіб, Міністерству внутрішніх справ України було підпорядковано 16 000 гвардійців, решта підрозділів з важким озброєнням передано до Міністерства оборони України.

Тож, аналіз діяльності Національної гвардії України в галузі символічного означення військових підрозділів засвідчує: командуванню вдалося запровадити систему знаків, що відповідала функціональному призначенню військового формування. Повною мірою систему символіки запровадити не вдалося, нагородна система не створювалася, що пояснюється ліквідацією Національної гвардії України. За своїм змістом символіка має національний характер. При її опрацюванні бралися за основу державні символи України. Символіка нарукавних знаків має елементи українського барокового стилю та історичних символів земель України. Офіційний символ Національної гвардії України показує готовість українського війська до захисту держави й відображає споконвічну ідею єдності регіонів України. Після розформування Національної гвардії України її символіку не використовують, і лише деякі її елементи ужито у символіці окремих підрозділів Збройних Сил України та Внутрішніх військ МВС України.

5.2. Відповідність символіки Внутрішніх військ Міністерства внутрішніх справ України їх функціональному призначенню

Дослідження символіки Внутрішніх військ Міністерства внутрішніх справ України показує, що вона відповідає функціональному призначенню цього військового формування. Закон України від 26 березня 1992 р. «Про внутрішні війська Міністерства внутрішніх справ України» визначає, що внутрішні війська призначені для охорони та оборони важливих державних об'єктів, перелік яких установлюється Кабінетом Міністрів України, охорони установ виконання покарань і лікувально-трудова установ, а також для участі в охороні громадського порядку та боротьбі зі злочинністю [212, с. 23].

У різні історичні періоди такі завдання та функції внутрішніх військ виконувалися на території України. В Українській Народній Республіці організація та діяльність української міліції базувалась на вимогах Тимчасового положення про міліцію, ухваленого Тимчасовим урядом 17 квітня 1917 р. Слід відзначити, що на допомогу міліції уряд УНР залучав також формування «Вільного козацтва».

З приходом до влади у квітні 1918 року гетьмана П. Скоропадського було вжито заходів щодо перетворення міліції і переформування її підрозділів у Державну варту. Рада Міністрів Української Держави постановила перейменувати міліцію у Державну варту і передати її у розпорядження

Міністерства внутрішніх справ. Відповідно до цього законом був ухвалений Статут Української Державної варти. На неї покладалися: охорона громадського спокою та порядку від злочинних посягань, захист життя, здоров'я, законних прав та інтересів громадян, запобігання злочинам і припинення їх.

Із поваленням Гетьманату та приходом до влади Директорії питаннями охорони громадського спокою заопікувалося Міністерство внутрішніх справ Ради народних міністрів УНР. Голова Директорії С. Петлюра 28 вересня 1921 р. затвердив Закон «Про корпус жандармерії». Вищезгаданим законом існуючі державні органи охорони громадського порядку, в тому числі народна міліція, ліквідовувалися, а замість них формувалася Корпус жандармерії. Відповідно до положень затвердженого законом статуту Корпус жандармерії належав до Міністерства внутрішніх справ, а командир Корпусу безпосередньо підпорядковувався міністрові внутрішніх справ УНР.

У радянський період Радою Народних Комісарів України 9 лютого 1919 р. був прийнятий Декрет «Про організацію міліції» і створена радянська робітничо-селянська міліція. Нормативно-правове забезпечення діяльності української міліції з усіх головних питань з 1922 р. регулювалося правовими актами РСФРР, а згодом правовими актами СРСР.

Проголосивши незалежність, Україна успадкувала правоохоронні органи, які діяли на її території та розпочала їх реформування й модернізацію. Внутрішні війська будуються на засадах централізованого керівництва, єдиноначальності, поєднання при їх комплектуванні принципів добровільності та військового обов'язку. Підпорядковуються вони Міністрові внутрішніх справ України і належать до Міністерства внутрішніх справ України. Безпосереднє управління внутрішніми військами здійснює командувач цими військами.

Внутрішні війська складаються зі з'єднань, військових частин і підрозділів з охорони важливих державних об'єктів, зокрема атомних електростанцій і установ виконання покарань, по супроводженню спеціальних вантажів і конвоюванню заарештованих і засуджених, із військових частин спеціального призначення та спеціальних моторизованих військових частин міліції, підрозділів зв'язку, військових установ, навчальних закладів та учбових частин.

Військовослужбовці внутрішніх військ приймають Військову присягу, мають єдині для Збройних Сил України військові звання і знаки розрізнення. Формений одяг військовослужбовців внутрішніх військ затверджується Кабінетом Міністрів України за поданням Міністерства внутрішніх справ України. Водночас законодавець не встановлює символіку військового формування, що є характерною рисою загального процесу геральдичного забезпечення діяльності Збройних Сил України та інших військових формувань. Особливістю символіки внутрішніх військ є те, що вона запроваджена рішеннями міністра Внутрішніх Справ України та командувача Внутрішніх військ.

Символіка внутрішніх військ є цілісним комплексом. Військово-геральдичний комплекс розробили О. Руденко, Д. Адаменко та В. Назарчук з урахуванням принципів історичних державно-національних традицій військової символіки України [157, с. 122]. У 1998 р. Міністр внутрішніх справ України Ю. Кравченко затвердив символіку Внутрішніх військ України: прапор, герб,

штандарт командувача, низку офіцерських та солдатських відзнак [526, с. 50]. У розвиток процесу впровадження символіки було видано наказ Міністра внутрішніх справ України № 163 від 21 лютого 2002 р. «Про затвердження відомчих заохочувальних відзнак Міністерства внутрішніх справ України та Положення про символіку та систему нагород внутрішніх військ МВС України» [212, с. 29].

Положення про символіку та систему нагород внутрішніх військ МВС України регулює правила розробки військово-геральдичних знаків внутрішніх військ МВС України, порядок їх використання, затвердження та реєстрації, а також встановлює систему військової символіки, до якої належать емблема, прапор і герб внутрішніх військ, нарукавні знаки, нагрудні знаки, ювілейні та відомчі нагороди, знаки військової спеціальності, знаки на головні убори, розпізнавальні знаки на військову техніку.

Емблема внутрішніх військ Міністерства внутрішніх справ України являє собою прямий рівносторонній хрест з розбіжними кінцями крапового кольору і пружками срібного металу. У центрі хреста вміщено зображенням геральдичної емблеми Міністерства внутрішніх справ України – восьмикутної зірки з білого металу у вигляді 48 розбіжних променів, на яку накладено малий Державний герб України [405, с. 1].

Прапор внутрішніх військ Міністерства внутрішніх справ України являє собою прямокутне полотнище синього кольору зі співвідношенням сторін 2:3. У центрі полотнища розміщено зображення емблеми внутрішніх військ МВС України. Висота емблеми становить 2/3 висоти полотнища, а ширина – 1/2 ширини полотнища. Діаметр вінка становить 1/4 ширини полотнища. Обидві сторони полотнища ідентичні [127, с. 232].

Герб внутрішніх військ Міністерства внутрішніх справ України являє собою круглий щит синього кольору зі срібним окуттям, на тлі якого розміщено геральдичний знак внутрішніх військ МВС України. Геральдичний знак складається з емблеми внутрішніх військ МВС України, на тлі якої розміщено зображення двох схрещених мечів вістрями угору.

Бойовий прапор внутрішніх військ Міністерства внутрішніх справ України являє собою синє квадратне полотнище розміром 130x130 см. На лицевому боці Бойового прапора в центрі розміщено зображення емблеми внутрішніх військ МВС України. А в усіх кутах полотнища вміщено зображення срібних вінків із дубового та лаврового листа, в центрі яких – геральдичний знак внутрішніх військ МВС України.

Зворотний бік прапора містить зображення прямого рівностороннього хреста з розбіжними кінцями крапового кольору зі срібними пружками. У центрі розміщено емблему Міністерства внутрішніх справ України – срібну променисту восьмикутну зірку, центр якої обрамлений золотим вінком з дубового та лаврового листа. Центр вінка містить синій медальйон з назвою військової частини або вищого навчального закладу внутрішніх військ МВС України.

В усіх кутах зворотного боку Бойового прапора вміщено зображення срібних вінків із дубового та лаврового листа з емблемою військової частини або вищого навчального закладу внутрішніх військ МВС України. Вільні сторони прапора прикрашені золотими торочками.

Древяний прапор дерев'яний, чорного кольору. Верхівка дривка стріловидна з жовтого металу, в центрі якої вміщено геральдичний знак Міністерства внутрішніх справ України. До основи верхівки дривка прикріплено подвійну синю стрічку з бантом. Краї стрічки обрамлено срібною лиштвою. Стрічка містить написаний срібними літерами девіз: «Честь, мужність, закон». На одному кінці стрічки – зображення малого Державного герба України, на другому – емблема Міністерства внутрішніх справ України на малиновому тлі. Кінці стрічок прикрашені срібними торочками [127, с. 233].

Нарукавні знаки внутрішніх військ поділяються за належністю на знак Головного управління внутрішніх військ МВС України та знаки управлінь територіальних командувань, з'єднань, військових частин та навчальних закладів. Їх носять на форменому одязі військовослужбовці внутрішніх військ згідно з Правилами носіння форменого одягу особами начальницького і рядового складу органів внутрішніх справ України [212, с. 31]. У 1994 році у системі Міністерства внутрішніх справ вже існувало понад 40 видів нарукавних знаків [405, с. 1].

Комплекс символіки внутрішніх військ МВС України доповнює нагородна система. До цієї системи входять: медаль «За відзнаку в службі у внутрішніх військах МВС України» трьох ступенів, медаль «Ветеран внутрішніх військ МВС України», медаль «10 років внутрішнім військам МВС України», відзнака «Мужність, честь, закон», нагрудний знак «За зразкову службу» двох ступенів, нагрудний знак «Внутрішні війська», заохочувальна відзнака «За співпрацю з внутрішніми військами МВС України».

Відомча заохочувальна відзнака Міністерства внутрішніх справ України медаль «За відзнаку в службі у внутрішніх військах МВС України» має три ступені відповідно до вислуги років. Як прийнято у військовиків, це 10, 15 та 20 років бездоганної служби у внутрішніх військах МВС України [526, с. 53]. Відомчою заохочувальною відзнакою Міністерства внутрішніх справ України медаллю «Ветеран внутрішніх військ МВС України» нагороджуються військовослужбовці за умови бездоганної служби, вчасного присвоєння військового звання, позитивної атестації, відсутності дисциплінарного стягнення, які мають службову вислугу в календарному обчисленні 25 років та більше. В основі символіки цих відзнак є емблема внутрішніх військ [127, с. 237].

Пропам'ятні відзнаки «10 років внутрішнім військам МВС України» та «15 років внутрішнім військам МВС України» встановлені для нагородження працівників та військовослужбовців органів внутрішніх справ, які мають високі показники у бойовій та професійній підготовці, зразково виконують службові обов'язки і перебувають на службі у внутрішніх військах МВС України, а також ветерани внутрішніх військ, громадяни України та іноземні громадяни, які зробили вагомий внесок у справу розбудови внутрішніх військ МВС України [127, с. 233].

Відзнака внутрішніх військ Міністерства внутрішніх справ України «Мужність, честь, закон» заснована для нагородження працівників органів внутрішніх справ, військовослужбовців внутрішніх військ, які під час виконання завдань бойової служби здійснили вчинок, пов'язаний з ризиком для життя, виявили особисту мужність, рішучість, сміливість, непідкупність, чим сприяли захисту життя, честі і гідності громадян України, припиненню або запобіганню протиправних дій, злочину, знищенню чи розкраданню матеріальних цінностей.

Відзнака являє собою козацький хрест крапового кольору, покладений на зорю. У центрі хреста малий Державний герб України, обрамлений лавровим вінком, розміщений над схрещеними мечами. Мечі обвиває стрічка з написом назви відзнаки «Мужність, честь, закон». Обабіч малого Державного герба України на раменах хреста розміщено скорочену назву військ – «ВВ МВС».

Відзнакою нагороджує командувач внутрішніх військ МВС України. Разом з відзнакою та посвідченням нагородженому вручається одноразова грошова винагорода у розмірі одного посадового окладу. Він користується перевагою при призначенні на вищі вакантні посади та при зарахуванні до військових навчальних закладів внутрішніх військ МВС України, його прізвище заноситься до Книги Пошани частини.

Нагрудний знак «За зразкову службу» у внутрішніх військах Міністерства внутрішніх справ України засновано для нагородження військовослужбовців внутрішніх військ за старанність, ініціативу та умілі дії, виявлені ними під час виконання завдань бойової служби, а також за сумлінне ставлення до виконання військового обов'язку, високі результати у бойовій і гуманітарній підготовці, бездоганну дисциплінованість і високу свідомість.

Нагрудний знак має два ступені. Нагрудним знаком I ступеня нагороджують військовослужбовців внутрішніх військ, які виконали більш як 200 завдань бойової служби з оцінкою «відмінно». Нагрудним знаком II ступеня нагороджують військовослужбовців, які виконали більш як 100 завдань бойової служби з оцінкою «відмінно», а також тих, хто за результатами підсумкової перевірки є відмінниками бойової та гуманітарної підготовки [127, с. 234, 239].

За основу символіки нагрудних знаків взято хрест козацького типу крапового кольору, на який покладено меча вістрям донизу. У центрі хреста розміщено медальйон синього кольору із Тризубом. Ця композиція покладена на лавровий вінок. На стрічці крапового кольору, розміщеній унизу вінка, напис: «За зразкову службу ВВ МВС». До рукояті меча прикріплено колодку із кольорами Державного прапора зі щитком крапового кольору, на якому римськими цифрами зазначено ступінь нагороди.

Нагрудний кваліфікаційний знак «Класний фахівець спецназу» встановлений командувачем внутрішніх військ Міністерства внутрішніх справ України для нагородження військовослужбовців підрозділів спеціального призначення внутрішніх військ МВС України. Він має три ступені [212, с. 60]. Цей знак вручається власникам Крапових беретів, залежно від результатів змагань з універсального бою. Знак «Майстер спецназу» присвоюється учаснику універсального бою, який увійшов до 20 % кращих військовослужбовців у своїй ваговій категорії, знак «Фахівець спецназу 1 класу» присвоюється учаснику універсального бою, який увійшов до 40 % кращих у своїй ваговій категорії, знак «Фахівець спецназу 2 класу» присвоюється решті учасникам [212, с. 57].

Нагрудний знак «Внутрішні війська» є ознакою приналежності військовослужбовців до служби у внутрішніх військах Міністерства внутрішніх справ України. Право носити нагрудний знак мають всі військовослужбовці внутрішніх військ Міністерства внутрішніх справ України після складання ними Військової присяги, а також військовослужбовці, які перейшли з інших

збройних формувань України до внутрішніх військ Міністерства внутрішніх справ України. Нагрудний знак є невід'ємним елементом форми одягу військовослужбовця внутрішніх військ Міністерства внутрішніх справ України.

Символіка відзнаки являє собою вінок із дубового та лаврового листя, на який покладені мечі вістрям угору. Між лезами мечів розташовано Державний прапор України, а між руків'ям мечів – стрічка крапового кольору із написом: «Внутрішні війська». На мечі накладено фігурний щит, у центрі якого розміщено малий Державний герб України. Щит поділений на чотири частини – у верхній частині крапового кольору – зображення восьмипроменевої зірки, у верхній частині білого кольору – зображення лева. У нижній частині білого кольору – зображення арбалета і у нижній частині крапового кольору – зображення плану фортеці.

Заохочувальна відзнака внутрішніх військ МВС України «За співпрацю з внутрішніми військами МВС України» застосовується для нагородження військовослужбовців та ветеранів внутрішніх військ, працівників органів внутрішніх справ МВС України, представників державних органів влади та місцевого самоврядування, підприємств та організацій, які зробили значний внесок у розбудову та становлення внутрішніх військ МВС України, зміцнення їх авторитету серед народу України [127, с. 234].

Таким чином, внутрішні війська Міністерства внутрішніх справ України мають свою власну систему символіки, до якої належать емблема внутрішніх військ, прапор внутрішніх військ, герб внутрішніх військ, Бойовий прапор внутрішніх військ та комплекс відомчих заохочувальних відзнак та нагрудних знаків. Символіка внутрішніх військ Міністерства внутрішніх справ України має нормативно-правове забезпечення та встановлена відповідними наказами міністра внутрішніх справ України та командувача внутрішніх військ МВС України. Аналіз змісту символіки доводить, що вона є важливим елементом військової служби, має ужитковий характер та відповідає функціональним завданням внутрішніх військ, утверджує їх приналежність до військової організації держави.

5.3. Утвердження символіки Державної прикордонної служби України

Першочерговими завданнями на шляху утвердження української державності стало забезпечення охорони державного кордону, розвиток, будівництво і комплектування Прикордонних військ. Розв'язання цих важливих проблем розпочалося під керівництвом першого Командувача Прикордонних військ України генерала армії України В.О. Губенка.

Постановою Верховної Ради України від 24 серпня 1991 року № 1431 «Про військові формування в Україні» та Указом Президії Верховної Ради України від 30 серпня 1991 року № 1464 «Про підпорядкування Україні прикордонних військ, що дислокуються на її території» переведено у відання України всі дислоковані на території республіки військові частини прикордонних військ СРСР та їх органи управління з озброєнням і матеріально-технічною базою.

4 листопада 1991 року Верховна Рада України прийняла Закон України «Про Прикордонні війська України», який головним завданням Прикордонних військ України визначав забезпечення недоторканності державного кордону України на суші, морі, річках, озерах та інших водоймах України, а також охорону виключної (морської) економічної зони України.

2 січня 1992 р. Кабінет Міністрів України встановив, що Державний комітет у справах охорони державного кордону України є правонаступником колишнього Управління військ Західного прикордонного округу КДБ СРСР та затвердив Положення про Державний комітет у справах охорони державного кордону України, основними завданнями якого визначались: реалізація державної політики з прикордонних питань, участь у розробці й реалізації загальних принципів правового оформлення і охорони державного кордону України та її виключної (морської) економічної зони, удосконалення системи заходів щодо забезпечення їх недоторканності, здійснення функцій центрального органу управління Прикордонними військами України.

На початок 1991 року Західний прикордонний округ СРСР охороняв 3 999,8 км державного кордону, із них 2 965 – по території України. До його складу входило шість прикордонних загонів, шість ОКПП, дві окремі бригади прикордонних сторожових кораблів, які об'єднували 125 прикордонних застав, 56 відділень КПП, 25 кораблів та 85 катерів [127, с. 250]. До кінця 1992 року Прикордонні війська України завершили процес прийому під контроль та охорону державного кордону України по всьому периметру держави протяжністю 8 215 км.

Зауважена особливість процесу формування символіки Державної прикордонної служби України, яка полягала в тому, що на початковому етапі про розробку та запровадження символіки прикордонників на законодавчому рівні не йшлося. Як показало дослідження, це питання належало до компетенції керівництва служби.

У 1992 р. Голова Держкомкордону України генерал армії В. Губенко затвердив перші зразки прапорів. Однак ці прапори мало чим відрізнялися від радянських. Це зумовило потребу їх подальшого опрацювання та надання їм символіки національного значення. У 1999 р. у тісній співпраці Держкомкордону із Українським геральдичним товариством та Міністерством оборони України було опрацьовано новий проект морських прапорів для Прикордонних військ України. Авторами проектів виступили художник О. Кохан за участю капітана 2 рангу Г. Стецюка. Голова Держкомкордону, одночасно Командувач Прикордонних військ, генерал-полковник В. Банних 10 лютого 1999 р. затвердив остаточний варіант зразків нових прапорів [176, с. 1 – 2].

Грунтовний аналіз джерельної бази засвідчив, що на етапі викінчення та затвердження новочасної української військової символіки вирішення питання запровадження символіки прикордонників набуває законодавчого рівня. Колектив авторів на чолі з О. Руденком [157, с. 122] розробив комплекс військово-геральдичних знаків, емблем і прапорів прикордонних військ. Після обговорення фахівцями й внесення деяких змін він набув офіційного статусу. Порівняно з проектом схвалений комплекс символіки має низку відмінностей

концептуального характеру. Так, колір емблеми Прикордонних військ, яка розглядалася як елемент у системі загальних символів Збройних Сил України та інших військових формувань [131, с. 29], замінено на зелений – цим виразніше означено належність до Прикордонних військ. Колір прапора змінено на малиновий, який мають і Збройні Сили України [367, с. 114], що краще символізуватиме характер призначення Прикордонних військ.

Відповідно до рішення Президента України 7 серпня 2001 р. було засновано емблему, прапор Прикордонних військ України, герб Державного комітету у справах охорони державного кордону України, прапор Морської охорони Прикордонних військ України, Бойовий прапор Державного комітету у справах охорони державного кордону України, штандарт Голови Державного комітету у справах охорони державного кордону України – Командувача Прикордонних військ України [460].

Дослідженням встановлено, що розвиток символіки Прикордонних військ тісно пов'язаний із реформуванням та трансформацією цього військового формування. Програмою дій, спрямованих на підтримання режиму державного кордону України і прикордонного режиму, розвиток Прикордонних військ України на період до 2005 р., затвердженою Указом Президента України від 16 листопада 2000 р. № 1241, було передбачено поетапне реформування Прикордонних військ України у Державну прикордонну службу України. На виконання цієї Програми Верховною Радою України прийнято Закон України «Про Державну прикордонну службу України», який набув чинності 1 серпня 2003 р. Створення Державної прикордонної служби України як правоохоронного органу спеціального призначення дозволило підвищити рівень захищеності національних інтересів України на державному кордоні.

4 серпня 2003 р. Указом Президента України № 797 затверджено Положення про Адміністрацію Державної прикордонної служби України, до основних завдань якої належить реалізація державної політики у сфері захисту державного кордону, участь у розробленні та реалізації загальних принципів правового оформлення і забезпечення охорони державного кордону та суверенних прав України в її виключній (морській) економічній зоні.

У зв'язку із проведенням організаційних заходів у Прикордонних військах та їх реформуванням і видозміною відбулося коригування комплексу символіки військ. До символіки прикордонників входить емблема, прапор Державної прикордонної служби України, герб Адміністрації Державної прикордонної служби України, прапор Морської охорони Державної прикордонної служби України, Бойовий прапор Адміністрації Державної прикордонної служби України, штандарт Голови державної прикордонної служби України, відомчі відзнаки, емблеми нагрудні та нарукавні знаки [533, с. 5].

Емблема і прапор є офіційними символами Державної прикордонної служби України, а герб Адміністрації Державної прикордонної служби України – офіційним символом цього органу управління [127, с. 251].

Емблема Державної прикордонної служби України являє собою прямий рівносторонній хрест з розбіжними кінцями зеленого кольору й пружками жовтого металу. У центрі емблеми вміщено зображення Знака Княжої Держави Володимир Великого золотого кольору на синьому полі у обрамленні вінка з дубового листа з жовтого металу [127, с. 251].

Прапор Державної прикордонної служби України являє собою прямокутне полотнище малинового кольору із співвідношенням сторін 2:3. У центрі полотнища розміщено зображення емблеми Державної прикордонної служби України. Висота емблеми становить $\frac{2}{3}$ висоти полотнища, а ширина – $\frac{1}{2}$ ширини полотнища. Діаметр вінка становить $\frac{1}{4}$ ширини полотнища. Обидві сторони полотнища ідентичні. Прапор Державної прикордонної служби України встановлюється на будинках і спорудах, піднімається на кораблях Морської охорони Державної прикордонної служби України.

Герб Державної прикордонної служби України являє собою круглий щит малинового кольору із золотим окуттям, на тлі якого розміщено геральдичний знак Державної прикордонної служби України. Геральдичний знак складається з емблеми Державної прикордонної служби України, на тлі якої розміщено зображення ключа і двох схрещених мечів вістрям угору. Отвір ключа має форму рівностороннього хреста з розбіжними променями, а борідка ключа – форму двох симетричних фортечних мурів. Зображення ключа й мечів – золоті [127, с. 252].

Прапор Морської охорони Державної прикордонної служби України являє собою прямокутне полотнище зеленого кольору із співвідношенням сторін 2:3. У центрі полотнища розміщено прямий білий хрест. У верхньому лівому куті полотнища (крижі) – Державний прапор України. Хрест має з трьох сторін зелений та білий обідки, а з боку крижа – зелений. Ширина кожного обідка становить $\frac{1}{8}$ ширини хреста (або $\frac{1}{60}$ висоти полотнища), а ширина хреста – $\frac{2}{15}$ висоти полотнища, а разом з обідками – $\frac{1}{5}$ висоти полотнища. Обидві сторони полотнища ідентичні.

Прапор Морської охорони Державної прикордонної служби України є Бойовим прапором корабля Морської охорони і вручається кораблям наказом голови Державної прикордонної служби України. Прапор піднімається на ходу або під час зупинки на кормовому прапорштові. У разі виключення корабля зі складу Морської охорони та на кораблях, що перебувають у консервації або ремонті й на яких не проживає екіпаж, прапор не піднімається.

Підняття та спуск прапора може бути урочистим або повсякденним. Урочисте підняття прапора проводиться під час офіційного відвідування корабля Президентом України, Головою Верховної Ради України, Прем'єр-міністром України, Головою Державної прикордонної служби України (на стеньзі фокмачти), а також під час вручення членам екіпажів кораблів державних нагород України та під час повідомлень про присвоєння кораблям почесних найменувань, у святкові дні та під час урочистих подій [127, с. 252].

Штандарт Голови Державної прикордонної служби України – це малинове полотнище, облямоване золотистими торочками, в центрі полотнища вміщено геральдичний знак Адміністрації Державної прикордонної служби України. Геральдичний знак відокремлений від краю полотнища золотим орнаментом із дубового та калинового листа. Верхівкою штандарта є спис, у прорізі якого розміщено козацький хрест [367, с. 114].

Бойовий прапор Державної прикордонної служби України має квадратне полотнище. Його обрамлюють золотисті торочки. Лицьовий бік: на малиновому полотнищі прапора в центрі зображена емблема Державної прикордонної служби

України. У чотирьох кутах у золотих віночках розміщені невеликі за розміром хрести такого ж малюнка, як на штандарті Голови Державної прикордонної служби України. На зворотному боці прапора в центрі зображена емблема прикордонної служби України. Центральний медальйон хреста замість тризуба мав напис: «Держаний комітет у справах охорони державного кордону України» [100, с. 6]. У чотирьох кутах у золотих віночках розміщені емблеми – два перначі та ключ. До верхівки прапора прикріплена зелена муарова стрічка з бантом. На стрічці золотом написаний девіз: «Безпека кордону – могутність держави» [127, с. 252].

Фалеристична колекція включає ряд відзнак, встановлених і затверджених керівництвом військового формування [100, с. 10 – 11]. Відзнака «Почесний прикордонник України» встановлена 27 травня 1997 р. Знак овальної форми зображує прикордонний стовп із накладеним на нього мечем, над стовпом – синьо-жовтий прапор України. Ліворуч – лаврова гілка, праворуч – контрольно-слідова смуга. У нижній частині напис: «Почесний прикордонник».

На аверсі відзнаки «За мужність в охороні державного кордону України» зображено прикордонника з автоматом біля прикордонного стовпа, у верхній частині стовпа вміщено малий Державний герб України. На третьому плані умовне зображення передгірного рельєфу. На зворотному боці медалі – напис «За мужність в охороні державного кордону України». Унизу по центру – лаврова гілка, символ гідності та слави. Стрічка медалі – шовкова муарова зеленого кольору з малиновими смужками по краях і в центрі та з білими – по краях центральної малинової смужки.

Медаль «За відзнаку в охороні морських кордонів України» має рельєфне зображення двох прикордонників на фоні морського катера, над яким у хмарі зображено птаха. На лицьовому боці медалі по колу зроблено напис: «За відзнаку в охороні морських кордонів України».

Відзнака «За сумлінну службу» за формою являє собою хрест козацького типу з розбіжними кінцями зеленого кольору на тлі срібного проміння. На лицьовому боці у центрі хреста вміщено зображення Тризуба золотого кольору на щиті з синім полем в обрамленні круглого вінка з дубового листя. Під загальною композицією зображено два схрещені мечі вістрями угору, що символізує готовість до дій. Зображення вінка та мечів золоті. На зворотному боці вміщено рельєфний напис «За сумлінну службу в Державній прикордонній службі України».

Відзнаки «Ветеран Державної прикордонної служби України» та «За бездоганну службу» I, II і III ступенів, встановлені 30 березня 2002 року, утворюють єдину композиційну серію. Кожна відзнака має вигляд круглого щита, в центрі всіх відзнак міститься емблема Державної прикордонної служби України (на ветеранській – хрест із золотими мечами). На стрічках відзнак за службу, відповідно до ступенів, металеві накладки: у золотих віночках римські літери XX, XV або X, якими позначені роки вислуги [127, с. 253].

Відзнака «За сприяння в охороні державного кордону України» має рельєфне зображення козака із шаблею на коні. На лицьовому боці відзнаки по колу зроблено напис: «За сприяння в охороні державного кордону», а на

зворотному – зображення карти України, на яку накладено прикордонний стовп із гербом держави та написом по колу «Безпека кордону – могутність держави». До цього класу відзнак належать медалі «За віру та вірність» і «Захисникам кордону батьківської землі» [100, с. 11].

У данному контексті слід розглянути також нагрудний знак офіцера Державної прикордонної служби України, нагрудні знаки «Відмінний прикордонник» двох ступенів, встановлені 25 листопада 1992 р., й нагрудні знаки «200 виходів на кордон» та «100 виходів на кордон», встановлені 25 грудня 1992 р.

Нагрудний знак офіцера Державної прикордонної служби України має зображення прикордонного стовпа із накладеним мечем, покладеним на вінок із пшеничного колосся. Композиція розміщена у фігурному щиті. Від щита в обидві сторони відходять стилізовані полотнища прапора, що переходять у візерунок.

Нагрудні знаки «Відмінний прикордонник» в основі своєї символіки мали фігуру св. архистратига Михаїла із мечем та малим Державним гербом України. Згодом за основу було взято емблему служби, на яку накладено прикордонний стовп із кольорами державного прапора, на верхівці якого зображено малий Державний герб України.

Основою символіки нагрудних знаків «200 виходів на кордон» та «100 виходів на кордон» є емблема служби, покладена на зорю. У центрі зображення – фортеця, на фоні якої поставлено прикордонний стовп із кольорами державного прапора, на верхівці якого зображений малий Державний герб України.

Доповнюють комплекс символіки нарукавні знаки частин та підрозділів Державної прикордонної служби України. При проведенні аналізу змісту символіки нарукавних знаків виявлені деякі загальні тенденції. Так символіка Східного регіонального управління та 6-го Волинського, Могилів-Подільського, Котовського, Ізмаїльського, Сімферопольського, Бердянського, Харківського, Луганського, Донецького, Чернігівського та Луцького прикордонних загонів продовжує традицію поєднання символу Державної прикордонної служби із територіальною геральдикой. Новим є використання у символіці Західного регіонального управління символіки прапорів держави та суміжних держав, а у символіці Південного регіонального управління емблеми служби і радянської символіки, що є недоречним. Символіка підрозділів Морської охорони об'єднана єдиним символом – на перехрещених якорях розміщено малий Державний герб України.

Отже, Державна прикордонна служба України має власну систему символіки, яка сучасними методами відтворює історичні традиції прикордонників. Вона є складовою загальної системи символіки військових формувань держави. В її основу покладено державні символи України та ужито для означення служби традиційний для прикордонників зелений колір. Цей колір також повною мірою використано для символіки прапорів морської охорони, що відбиває характер дій прикордонників на морі. Система відомчих заохочувальних відзнак відображає характер прикордонної служби. Загалом, символіка Державної прикордонної служби України опрацьована відповідно до вимог геральдики, фалеристики, вексилології та уніформістики.

5.4. Символіка Служби безпеки України та її підрозділів

У час розбудови незалежної України та ліквідації радянської системи органів безпеки і його органу Комітету державної безпеки (КДБ) УРСР було створено нові державні інституції, на які законодавством покладені функції забезпечення державної безпеки. У червні 1991 р. запроваджено посаду Державного міністра з питань оборони, національної безпеки і надзвичайних ситуацій, а 20 вересня 1991 р. парламент ухвалив постанову «Про створення Служби національної безпеки України», першим пунктом якої ліквідовувався КДБ УРСР.

На цьому етапі було призначено керівництво Служби та основних структурних підрозділів. З вересня 1991 до лютого 1992 року розроблено і затверджено штати підрозділів апарату Служби, створено Головне управління розвідки, Головне управління контррозвідки, Управління „К”, низку інших підрозділів (інформаційно-аналітичний, слідчий, оперативно-технічний, військово-медичний, мобілізаційний, оперативного документування, міжнародних зв'язків, роботи з особовим складом, громадських зв'язків тощо), Інститут підготовки кадрів СНБ України, а також Управління СНБ України в областях і Службу національної безпеки Кримської АРСР [127, с. 264]. У грудні 1991 р. відповідно до Указу Президента України розпочалося формування системи органів та підрозділів військової контррозвідки СНБ України, чим розв'язувалася проблема забезпечення державної безпеки у Збройних Силах, Національній гвардії, Прикордонних військах та інших військових формуваннях України.

Перші закони, які закріпили процес формування правових основ функціонування системи забезпечення державної безпеки України, були ухвалені у лютому 1992 р. – «Про оперативно-розшукову діяльність» та 25 березня 1992 р. – «Про Службу безпеки України», котрий визначив її статус як державного правоохоронного органу спеціального призначення.

Діяльність національної спецслужби тісно пов'язана з процесом утвердження державного суверенітету України. Цьому інституту належало усвідомити свою роль і місце у становленні й розвитку нової держави, переосмислити функції, розгорнути нові напрями роботи, притаманні службі безпеки демократичної країни, поступ якої базується на верховенстві закону і загальнолюдських цінностях. Саме ці завдання служби впливали на процес опрацювання її символіки.

У 1993 році Служба безпеки України (СБУ) отримала власну емблему [415, с. 303]. Особливістю символіки СБУ є те, що керівництво служби вважало недоречним використання символів колишніх радянських органів ВЧК-КДБ у незалежній державі, як з політичних причин, так і з погляду неоднозначної, почасти вкрай негативної ролі цих структур в історії України.

На початку емблема Служби безпеки України відповідала вимогам радянської школи емблематики та фалеристики з доповненнями українського національного звучання. І хоча вона була не дуже вдалою, проте кілька років її використовували при оформленні приміщень, грамот, листівок, запрошень, сувенірів, що у свою чергу відображало стан справ та рівень розвитку власне української геральдичної школи [75, с. 44].

Чинний геральдичний комплекс Служби безпеки України був розроблений у 2001 році авторським колективом у складі О. Руденка, Д. Адаменка і В. Назарчука як складова частина єдиного комплексу військово-геральдичних знаків для Збройних Сил України та інших військових формувань [157, с. 122; 71, с. 118]. До цього комплексу увійшли: емблема, герб та прапор СБУ, бойовий прапор військової частини СБУ, штандарт Голови СБУ та прапор органу, підрозділу, навчального закладу [415, с. 304]. Комплекс створено з урахуванням історичних, державних і національних традицій військової символіки України, загально визнаних законів і правил геральдики, фалеристики, вексилології, емблематики і уніформістики й затверджено 14 лютого 2002 р. Указом Президента України Л.Д. Кучмою [452].

Центральне місце у геральдичному комплексі СБУ посідає емблема. Вона являє собою прямий рівносторонній хрест із розбіжними кінцями синього кольору і золотими пружками. Тип хреста, застосований як в емблемі СБУ, так і в емблемах інших військових формувань держави, в геральдиці називається козацьким, запорізьким або волинським і характерний саме для України. У центрі емблеми вміщено зображення Тризуба золотого кольору на синьому полі в обрамленні вінка з дубового листа жовтого металу. Емблема Служби безпеки України стала основою для розробки герба Центрального управління, емблем підрозділів, зображена на штандарті Голови СБУ, бойових і службових прапорах, при розробці нагородного комплексу.

Герб Центрального управління Служби безпеки України являє собою круглий щит малинового кольору із золотим окуттям, на тлі якого розміщено геральдичний знак Служби безпеки України [71, с. 119]. Геральдичний знак складається із емблеми Служби безпеки України, на тлі якої розміщено зображення лікторської фасції (в'язка різок з двосічною сокирою) і двох схрещених мечів вістрям угору. Зображення мечів, лікторської фасції – золоті.

Прапор Служби безпеки України поряд з емблемою є офіційним символом і являє собою прямокутне полотнище малинового кольору зі співвідношенням сторін 2:3 з розташованим у центрі полотнища зображенням емблеми Служби безпеки України. Висота емблеми становить $\frac{2}{3}$ висоти полотнища, а ширина – $\frac{1}{2}$ ширини полотнища. Діаметр вінка становить $\frac{1}{4}$ ширини полотнища. Обидві сторони полотнища ідентичні.

Бойовий прапор військової частини Служби безпеки України являє собою малинове квадратне полотнище розміром 130 x 130 см. На лицьовому боці Бойового прапора в центрі розміщено зображення емблеми Служби безпеки України. В усіх кутах полотнища вміщено зображення золотих вінків із дубового та калинового листа, у центрі яких – геральдичний знак Служби безпеки України.

Зворотний бік прапора містить зображення прямого рівностороннього хреста з розбіжними кінцями синього кольору із золотими пружками і круглим медальйоном у центрі синього кольору в обрамленні вінка із золотого дубового листа. На тлі медальйона зазначається номер і назва військової частини золотими літерами. В усіх кутах полотнища вміщено зображення золотих вінків із дубового та калинового листа. У центрі вінків – зображення двох схрещених мечів вістрям угору і накладеної на них лікторської фасції. Вільні сторони прапора прикрашені золотими торочками.

Аналіз оформлення дерев'яного древка прапора свідчить про наслідування вексилологічних традицій Армії УНР [95, с. 56; 96, с. 63], а саме: до основи верхівки древка прикріплено подвійну синю стрічку з бантом. Краї стрічки обрамлено золотою лиштвою. Стрічка містить напис золотими літерами «Безпека держави – безпека народу» і орнамент із зображенням золотого дубового та калинового листа. На одному кінці стрічки – зображення Тризуба, на іншому – емблеми Служби безпеки України на малиновому тлі. Кінці стрічки прикрашені золотими торочками. Верхівка древка стріловидна з жовтого металу, в центрі якої вміщено емблему Служби безпеки України.

Бойовий прапор військової частини Служби безпеки України як символ честі, доблесті і слави вручається від імені Президента України і закріплюється за нею на весь час її існування. Використання Бойового прапора визначається відповідними положеннями Військових статутів Збройних Сил України. Вперше Бойовий прапор був урочисто вручений 10-му територіальному гвардійському ордену Червоної зірки вузлу урядового зв'язку – одній із військових частин СБУ.

Службовий прапор є символом органу, підрозділу, навчального закладу Служби безпеки України. Він являє собою малинове прямокутне полотнище зі співвідношенням сторін 2 : 3 із вміщеним у крижі зображенням Державного прапора України. Криж становить 1/2 довжини та 1/2 ширини полотнища. У центрі вільної частини полотнища вміщено емблему органу, підрозділу або навчального закладу Служби безпеки України. Висота емблеми становить 1/2 висоти полотнища. Лицьова та зворотна сторони полотнища ідентичні. Оформлення древка прапора аналогічне оформленню древка Бойового прапора [127, с. 267].

Штандарт Голови Служби безпеки України являє собою малинове квадратне полотнище розміром 90 x 90 см із зображенням у центрі геральдичного знака Служби безпеки України. Полотнище по периметру облямоване золотою лиштвою у вигляді орнаменту з дубового та калинового листа. Сторони штандарта, крім верхнього краю полотнища, прикрашені золотими торочками. Поле зворотного боку штандарта без зображень.

Застосоване у геральдичній системі Служби безпеки України листя дуба (вінок на емблемі та орнамент на штандарті) символізує силу, мужність, доблесть. Листя дуба, переплетене в орнаменті з листям калини – національного рослинного символу, означає готовість мужньо захищати свободу і незалежність українського народу.

Геральдичний комплекс Служби безпеки України доповнює нагородна система, встановлена наказом Голови служби від 9 січня 2008 р. № 4. До цієї системи входять такі відомчі заохочувальні відзнаки Служби безпеки України: нагрудний знак «Почесна зірка Служби безпеки України», нагрудний знак «Почесна відзнака Служби безпеки України» [74, с. 138 – 149], відзнака «За мужність і відвагу», відзнака «Вогнепальна зброя» або «Холодна зброя», відзнака «Хрест Доблесті» двох ступенів, нагрудні знаки «За боротьбу з корупцією та організованою злочинністю», «За особисті заслуги в оперативно-розшуковій діяльності», «За заслуги в боротьбі з тероризмом» [415, с. 311], «Хрест Пошани», відзнаки «Ветеран органів безпеки» та «За відзнаку в службі» трьох ступенів.

Окрім відзнак, що мають загальне для усієї Служби безпеки України значення, до розглядуваної нагородної системи належать також нагрудні знаки окремих управлінь і департаментів, зокрема, нагрудні знаки Департаменту контррозвідки Служби безпеки України та Інспекторського управління Служби безпеки України, встановлені згідним наказом, а також нагрудний знак «Почесна відзнака Антитерористичного центру при Службі безпеки України», нагрудний знак Управління внутрішньої безпеки Служби безпеки України, нагрудний знак «Почесна відзнака Департаменту оперативно-технічних засобів Служби безпеки України» [415, с. 310 – 313]. Також відомчими заохочувальними відзнаками є пропам'ятні медалі – «10 років Службі безпеки України» та «15 років Службі безпеки України», встановлені до відповідних річниць.

Відомчу заохочувальну відзнаку Служби безпеки України – медаль «За мужність і відвагу» встановлено для нагородження співробітників-військовослужбовців і працівників Служби безпеки України; працівників інших правоохоронних органів; військовослужбовців інших військових формувань, утворених відповідно до законодавства України; інших громадян України за особисту мужність і відвагу, виявлені при захисті державного суверенітету, конституційного ладу, територіальної цілісності, економічного, науково-технічного і оборонного потенціалу України, відверненні, виявленні, припиненні та розкритті злочинів проти миру і безпеки людства, тероризму, корупції та організованої злочинної діяльності й інших протиправних дій, що безпосередньо створюють загрозу державним інтересам України [127, с. 268].

Медаль виготовлена з білого металу і має форму круглого вінка з дубового листа, перевитого стрічками білого металу. На аверсі – рельєфне зображення геральдичної емблеми СБУ, під якою рельєфний напис «За мужність і відвагу». На реверсі – рельєфне зображення св. архистратига Михаїла з мечем і піхвами, опущеними донизу.

Медаль за допомогою кільця з вушком з'єднана з шовковою муаровою стрічкою синього кольору з вузькими малиновими смужками по краях. У верхній частині стрічка кріпиться до горизонтальної планки білого металу, в центрі якої міститься рельєфне зображення малого Державного герба України.

Відомчу заохочувальну відзнаку Служби безпеки України – медаль «Ветеран органів безпеки» встановлено для нагородження військовослужбовців Служби безпеки України, які досягли високих показників у бойовій та службовій підготовці, є взірцем вірності присязі та зразково виконують військовий (службовий) обов'язок і які мають не менш як 25 років військової вислуги в органах державної безпеки. Нагородження відзнакою приурочується до Дня Служби безпеки України.

На аверсі в центрі відзнаки «Ветеран органів безпеки» – емблема Служби безпеки України, накладена на лікторську фасцію на тлі щита, двох схрещених мечів вістрям угору і лаврового вінка. На реверсі – гілки з калиновим та дубовим листям, перевиті стрічкою. По колу напис «Служба безпеки України», у центрі – «Ветеран органів безпеки». Усі зображення і написи опуклі, рельєфні.

Відомчу заохочувальну відзнаку Служби безпеки України «За відзнаку в службі» встановлено для нагородження військовослужбовців Служби безпеки України, які досягли високих показників у бойовій і службовій підготовці, є взірцем вірності присязі та зразково виконують військовий або службовий обов'язок. Відзнака має три ступені [127, с. 269]. На аверсі відзнаки у центрі вміщено емблему Служби безпеки України, доповнену лікторською фасцією і схрещеними мечами вістрям вгору, на реверсі – гілки з калиновим і дубовим листям, перевиті стрічкою. По колу напис «Служба безпеки України», а в центрі – «За відзнаку в службі».

Відомчу заохочувальну відзнаку Служби безпеки України – «Хрест Доблесті» встановлено для нагородження військовослужбовців, державних службовців і працівників Служби безпеки України за особисті конкретні досягнення у справі зміцнення державної безпеки України, високі показники в оперативно-службовій діяльності, успішне виконання спеціальних завдань, доблесть і самовідданість при виконанні службового обов'язку, інші заслуги, виявлені під час служби (праці) в СБУ [127, с. 270]. Відомча заохочувальна відзнака «Хрест Доблесті» має два ступені. Нагородження відзнакою I ступеня здійснюється не раніше як через рік після нагородження відзнакою попереднього ступеня. Відзнака «Хрест Доблесті» кожного ступеня має окрему нумерацію.

Відзнака має форму прямого рівнораменного хреста синьої емалі. Посередині – накладений круглий медальйон із зображенням на синьому емалевому тлі фігури святого Георгія Переможця. Медальйон облямований вінком із зображенням дубового листа. Між сторонами хреста на тлі розбіжних рельєфних променів розміщено два схрещені мечі вістрям вгору. Відзнака I ступеня виготовляється з жовтого металу. Відзнака II ступеня – з білого металу. Зворотний бік хреста плаский з викарбуваним номером.

Нагрудний знак «За особисті заслуги в оперативно-розшуковій діяльності» встановлено для нагородження співробітників-військовослужбовців та працівників підрозділів оперативного документування Служби безпеки України за особисті здобутки в організації і проведенні заходів оперативного документування, обробці та систематизації отриманої інформації, здійсненні їх організаційного та методичного забезпечення.

Відзнака виготовлена з жовтого металу й має форму рівнораменного хреста з розбіжними променями, покладеного на лавровий вінок білого металу. Промені хреста обмежені у внутрішній частині бортиком синьої емалі й подвійними пружками, у верхньому промені дано зображення Державного герба України. У центрі хреста – круглий медальйон білої емалі з накладним написом «ОД-7» на тлі радіальних дугоподібних променів. Пружка медальйона має вигляд витого шнура, на якому з боків розміщено чотири камені білого скла. Зворотний бік хреста плаский з вигравіюваним номером відзнаки. Написи й зображення рельєфні.

Стрічка відзнаки – шовкова муарова червоного кольору з синьою і жовтою смужками з країв. Планка відзнаки являє собою металеву платівку, обтягнену відповідною стрічкою [72, с. 149, 160].

Відомча заохочувальна відзнака Служби безпеки України «Почесна зірка Служби безпеки України» має форму восьмипроменевої зірки з розбіжними променями, на яку накладено рівнораменний хрест синьої емалі. У центрі хреста – круглий медальйон малинової емалі зі стилізованими літерами «СБУ». По краю медальйона – синій емалевий обідок з двома пружками, на якому розміщено напис: «Безпека держави – безпека народу». Між раменами хреста вміщено два мечі вістрям вгору. Хреста накладено на зображення дубового вінка смарагдово-зеленої емалі. Середина вінка – зачорненого білого металу. Діагональні промені зірки – білого металу, пружки хреста, мечі, вензель, напис – жовтого металу. Зворотний бік відзнаки плаский, з вигравіюваним номером і застібкою.

Стрічка відзнаки – шовкова муарова з трьома смужками: малиною в центрі й двома синіми з боків.

Нагрудний знак «Почесна відзнака Служби безпеки України» має форму витягнутого по вертикалі еліпса. Складові елементи знака – щит, меч, лаврова гілка, стрічка у вигляді Державного прапора й фігурна стрічка синього кольору – об'єднані в єдину тришарову композицію. Основа знака – щит у формі еліпса малинової емалі, і меч білого металу вістрям угору. Меч разом з лавровою гілкою символізують честь, гідність, відвагу й славу, утворюють символічне зображення Тризуба – елемента малого Державного герба України. На першій стрічці розміщено напис «Почесна відзнака Служби безпеки», а на другій, у нижній частині знака – «України». На зворотному пласкому боці вигравіюваний порядковий номер. Кріплення гвинтове.

В основі символіки нагрудного знака «За боротьбу з корупцією та організованою злочинністю», який має форму щита, – зображення золотої фігури святого Георгія Переможця, накладеної на меч вістрям униз на тлі променів. У верхній частині щита розміщено накладну емблему Служби безпеки України. Нижню частину й частково краї щита обплітає стрічка синьої емалі з написом «Служба безпеки України». Зворотний бік плаский, з викарбуваним порядковим номером і застібкою, щоб кріпити знак до одягу.

Відомчу заохочувальну відзнаку «15 років Службі безпеки України» встановлено для нагородження військовослужбовців і працівників Служби безпеки України, які мають високі показники у службовій діяльності й професійній підготовці, зразково виконують службовий обов'язок [72, с. 149]. Медаль виготовлена з жовтого металу і має форму круга, у центрі якого зображено емблему Служби безпеки України синьої емалі. По колу медалі написи: «15 років» – у верхній частині, «Службі безпеки України» – у нижній. На зворотному боці медалі розміщено зображення св. архистратига Михаїла на тлі контурів мапи України. У нижній частині по колу напис: «Безпека держави – безпека народу!».

Стрічка медалі – шовкова муарова жовтого кольору з двома поздовжніми синіми смужками з країв. Планка відзнаки – металева платівка, обтягнена відповідною стрічкою.

Пропам'ятна відзнака «10 років Службі безпеки України» містить рельєфне зображення геральдичного знака – емблеми СБУ синьої емалі. Навколо емблеми рельєфний напис «10 років Службі безпеки України». По

краю – окуття круглого щита. На реверсі – рельєфне зображення св. архистратига Михаїла, що закриває собою карту України. По колу в нижній частині девіз: «Безпека держави – безпека народу».

За допомогою кільця медаль сполучена з шовковою муаровою стрічкою, яка має широкі (синю й дві жовті) і вузькі (дві малинові) смуги. Затискачами стрічка з'єднана з рельєфною горизонтальною планкою жовтого металу, у центрі якої розміщено зображення арматурі – лікторської фасції на тлі схрещених мечів вістря угору.

Таким чином, аналіз символіки Служби безпеки України засвідчив наявність цілісного геральдичного комплексу, створеного з урахуванням національних традицій та призначення служби. Поряд із державними символами у символіці СБУ використовуються зображення святого Георгія Переможця та св. архистратига Михаїла, символи хреста, меча, щита, лаврової гілки. Наявність такого комплексу, відбиваючи у виразній художній формі призначення Служби безпеки України, говорить про високий престиж цього важливого інституту української державності.

5.5. Запровадження символіки Державної служби з надзвичайних ситуацій

Державна служба з надзвичайних ситуацій утворена шляхом реформування Міністерства з питань надзвичайних ситуацій України (МНС) і підпорядкована Міністерству оборони України. Саме Міністерство з питань надзвичайних ситуацій України було створене з метою забезпечення реалізації державної політики у сфері цивільної оборони, рятувальної справи, створення та функціонування системи страхового фонду документації, поводження з радіоактивними відходами, захисту населення і території від надзвичайних ситуацій техногенного, природного і військового характеру, запобігання цим ситуаціям та реагування на них, ліквідації їх наслідків та наслідків Чорнобильської катастрофи.

До основних завдань міністерства належало керівництво діяльністю єдиної системи цивільного захисту, з ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи, правового, радіаційного та комплексного медико-санітарного захисту громадян, які постраждали від радіаційних аварій і катастроф або брали участь у ліквідації їх наслідків, а також реабілітації радіоактивно забруднених унаслідок Чорнобильської катастрофи територій, проведення пошуково-рятувальних робіт, забезпечення техногенної і пожежної безпеки, здійснення державного нагляду та контролю за дотриманням законів та інших нормативно-правових актів з питань цивільного захисту та запобігання надзвичайним ситуаціям, профілактики травматизму невиробничого характеру, готовості органів управління та сил реагування до проведення рятувальних та інших невідкладних робіт у разі виникнення надзвичайної ситуації, техногенної небезпеки на потенційно небезпечних об'єктах, а також здійснення державного пожежного нагляду.

Головними завданнями також є проведення роботи із забезпечення реалізації державної політики щодо фізичного захисту ядерних установок, ядерних матеріалів, радіоактивних відходів, інших джерел іонізуючого випромінювання на підприємствах, в установах та організаціях, що належать до сфери його управління, здійснення методичного забезпечення та контролю за їх діяльністю із зазначених питань, здійснення в межах своїх повноважень заходів стосовно виконання Державної програми забезпечення безпечного зберігання відпрацьованих високоактивних джерел іонізуючого випромінювання, а також ліквідація наслідків аварії на Чорнобильській АЕС, реабілітація радіоактивно забруднених територій і забезпечення захисту населення від впливу іонізуючого випромінювання, організація і координація робіт та здійснення заходів щодо комплексного розв'язання проблем, пов'язаних із зняттям з експлуатації Чорнобильської АЕС та перетворенням об'єкта «Укриття» в екологічно безпечну систему, організація та координація робіт на території зони відчуження та зони безумовного (обов'язкового) відселення, інших радіоактивно забруднених унаслідок Чорнобильської катастрофи територіях, вирішення в установленому порядку питань фінансування таких робіт, забезпечення охорони здоров'я персоналу, а також громадського порядку на зазначених територіях. Державна служба з надзвичайних ситуацій стала правонаступником у виконанні цих завдань та наслідувала символіку міністерства.

Вивчення документальних джерел дало змогу з'ясувати, що міністерство мало свою печатку із зображенням Державного герба України і своїм найменуванням, використовувало відповідно до законодавства власні емблему, прапор, іншу символіку. Слід зауважити, що історіографія символіки Міністерства з питань надзвичайних ситуацій України мало досліджена. Її основу переважно складають офіційні документи.

Відповідно до указів Президента України [453; 451] виконувач обов'язків міністра В.В. Логінов наказом від 28 вересня 1998 р. № 294 започаткував Почесну відзнаку Міністерства України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи і відзнаку МНС України «За відвагу в надзвичайній ситуації» двох ступенів.

Цим наказом скасовувалися попередні накази міністра: від 15.05.97 р. № 118 «Про встановлення відзнаки МНС України “За відвагу в надзвичайній ситуації”»; від 10.06.97 р. № 136 «Про внесення доповнень до наказу Міністра від 15 травня 1997 р. № 118 “Про встановлення відзнаки МНС України “За відвагу в надзвичайній ситуації”»; від 04.09.97 № 214 «Про встановлення Почесної відзнаки Міністерства» [127, с. 281].

У травні 1999 р. міністром В.В. Дурдинцем до положень про відзнаки Міністерства України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи були внесені зміни, за якими рішення про нагородження Почесною відзнакою МНС України приймає колегія МНС України або Міністр України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи.

Тож, Почесною відзнакою МНС України нагороджуються військовослужбовці сил Цивільної оборони України, працівники системи Міністерства та інші особи, які мають особисті заслуги у справі цивільної оборони, захисту населення й територій від надзвичайних ситуацій за вмiлу організацію роботи й значні результати при здійсненні заходів щодо запобігання надзвичайним ситуаціям і реагування на них, за досягнення значних результатів у здійсненні заходів, пов'язаних з ліквідацією наслідків Чорнобильської катастрофи, за зразкове виконання службового й військового обов'язку і виявлену при цьому особисту ініціативу й самовідданість, за 25 і більше календарних років бездоганної військової служби, але не менше 5 років служби у системі МНС України.

Почесна відзнака МНС України виготовляється із томпаку і має форму чотирикутної зірки з розбіжними променями з накладеною на неї чотирикутною зіркою зі сплаву сріблястого відтінку на тлі лаврового вінка, у верхній частині якого знаходиться Тризуб – елемент малого Державного герба України.

Посередині відзнаки зображено знак Міністерства, центральна частина якого включає міжнародний знак цивільної оборони – трикутник блакитного кольору на оранжевому полі (замкнений в коло), до якого прилягають дві стрілоподібні фігури білого та блакитного кольорів, що відображають ліквідацію негативних наслідків (блакитна стріла) та відновлення оптимального стану об'єктів (біла стріла).

Навколо медальйону на білому фоні напис: «Запобігти, врятувати, допомогти». У нижній частині знака на стрічці білого кольору рельєфний напис жовтими літерами «МНС». На звороті – «Почесна відзнака МНС України» та номер відзнаки.

Відзнакою МНС України «За відвагу в надзвичайній ситуації» нагороджують військовослужбовців сил Цивільної оборони, працівників міністерства, інших осіб, іноземних громадян, які мають особисті заслуги у справі запобігання надзвичайним ситуаціям, захисту населення і територій від надзвичайних ситуацій та ліквідації їх наслідків.

Відзнаку «За відвагу в надзвичайній ситуації», що має два ступені, дають за мужність і відвагу, виявлені під час рятування людей і матеріальних цінностей у надзвичайній ситуації; знешкодження вибухонебезпечних предметів і їх знищення; самовіддані дії під час ліквідації пожеж, аварій техногенного й природного характеру та їх наслідків [127, с. 282]. Нагородження може здійснюватися відразу відзнакою першого ступеня за мужність і відвагу, виявлені під час рятування людей, в умовах, пов'язаних з ризиком для життя. Військовослужбовцям, нагородженим відзнакою «За відвагу в надзвичайній ситуації», надається право вступу поза конкурсом до військово-навчальних закладів, де здійснюється підготовка офіцерських кадрів для МНС України.

Нагородна відзнака має форму хреста на тлі чотирикутної зірки й виготовляється залежно від ступеня відзнаки: I ступеня – з томпаку, хрест і зірка золотистого кольору (гальванічне покриття золотом), II ступеня – хрест з томпаку або мельхіору, зірка з нельзильберу або мельхіору. Хрест покритий оранжевою емаллю, на кінцях хреста розташовані покриті блакитною емаллю

трикутники. Блакитний рівносторонній трикутник на оранжевому полі – міжнародний знак цивільної оборони, який символізує стійкість до небезпеки. У центрі відзнаки – круглий медальйон, покритий блакитною емаллю, на тлі якого зображено малий Державний герб України. По колу на білому фоні напис: «За відвагу в надзвичайній ситуації». Всі зображення та написи рельєфні.

На звороті відзнаки розташований штифт з гайкою для прикріплення відзнаки до одягу та номер відзнаки.

Планка нагородної відзнаки «За відвагу в надзвичайних ситуаціях» I ступеня являє собою прямокутну металеву платівку, обтягнуту шовковою муаровою стрічкою оранжевого кольору з вертикальними синіми смужками з боків і рівностороннім трикутником синього кольору посередині і II ступеня – двома синіми смужками з боків і рівностороннім трикутником синього кольору посередині.

З метою морального стимулювання виконання особами рядового й начальницького складу органів внутрішніх справ, військовослужбовців військ внутрішньої та конвойної охорони своїх службових обов'язків 21 квітня 1995 р. наказом Міністра внутрішніх справ України генерал-лейтенантом В.І. Радченка № 243 було встановлено нагрудний знак «Кращому працівникові пожежної охорони». У зв'язку з підпорядкуванням органів пожежної охорони Міністерству України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи нагрудний знак «Кращому працівникові пожежної охорони» вручається цим міністерством, хоча й встановлений іншим міністерством [127, с. 283]. У Положенні про нагрудний знак «Кращому працівникові пожежної охорони» наголошується, що цю нагороду дають особам рядового й начальницького складу воєнізованої пожежної охорони, працівникам професійної пожежної охорони, а також працівникам пожежної охорони інших міністерств і відомств за активну діяльність у галузі зміцнення пожежної охорони держави, зразкову та самовіддану працю на пожежах, успіхи, досягнуті у забезпеченні пожежної безпеки міст та населених пунктів, на підприємствах, в установах та організаціях незалежно від відомчої приналежності та форм власності.

Нагрудний знак «Кращому працівникові пожежної охорони» виконується в техніці штампівки по сріблу або металу, який його заміняє, мельхіору, нейзильберу тощо, і має вигляд витягнутого по вертикалі еліпса. З боків знака, справа і зліва, розташовані позолочені лаврові гілки – символ честі, слави та миру. На верхньому краї еліпса розташовано стилізоване зображення Державного прапора України, вкритого синьо-жовтим поливом.

У центрі знака – позолочений щит, на якому зображено рельєфний позолочений Тризуб – головний елемент Державного герба України. Під щитом, на другому плані темно-малинового кольору, знаходяться позолочені зображення пожежної атрибутики (розвідного ключа та пожежної сокирки), а зверху, над щитом, – пожежної каски. Унизу, на картуші, вкритому поливом синього кольору, раніше був напис: «МВС», а після переходу органів пожежної охорони до складу Міністерства України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи встановлено напис: «МНС».

Геральдичний комплекс Міністерства України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи було засновано Указом Президента України Л.Д. Кучмою [449]. Комплекс розробив колектив авторів, який працював над створенням геральдичних комплексів для Служби безпеки України, Внутрішніх військ МВС України, Державної прикордонної служби України. Геральдичний комплекс МНС є складовою частиною комплексу військово-геральдичних знаків України [157, с. 122]. До цього комплексу увійшли: емблема і прапор МНС, штандарт Міністра, герб центрального апарату міністерства [127, с. 284 – 285].

З'ясовано, що органи, підрозділи і навчальні заклади міністерства можуть мати службові прапори, порядок використання яких, а також перелік органів, підрозділів і навчальних закладів, які можуть мати ці прапори, затверджує міністр. Отже, до геральдичного комплексу також входять Бойовий прапор частин МНС та службовий прапор територіального структурного підрозділу.

Як і в інших військових формуваннях, чільне місце в геральдичному комплексі МНС посідає емблема. Вона являє собою прямий рівнораменний хрест із розбіжними кінцями жовтогарячого кольору і золотими пружками. У центрі емблеми вміщено зображення Знака Княжої Держави Володимира Великого – Тризуб золотого кольору на синьому полі в обрамленні вінка з дубового листа золотого кольору. На сторонах хреста – зображення рівносторонніх трикутників синього кольору, спрямованих до центру емблеми, а між сторонами хреста – стилізовані зображення язиків полум'я жовтогарячого кольору із золотими пружками.

Герб центрального апарату МНС являє собою круглий білий щит із золотим окуттям, у центрі якого розміщено геральдичний знак МНС.

Прапор МНС – прямокутне полотнище білого кольору із співвідношенням сторін 2 : 3. У центрі полотнища розміщено зображення емблеми МНС. Висота емблеми дорівнює 2/3 висоти полотнища, а ширина – 1/2 ширини полотнища. Діаметр вінка становить 1/4 ширини полотнища.

Штандарт Міністра являє собою біле квадратне полотнище розміром 90 x 90 см із зображенням у центрі геральдичного знака. Геральдичний знак складається з емблеми МНС, на тлі якої розміщено зображення лікторської фасції. Полотнище по периметру облямоване золотою лиштвою у вигляді орнаменту з дубового та калинового листа. Сторони штандарта, крім верхнього краю полотнища, прикрашено золотими торчками. Поле зворотного боку штандарта без зображень.

Бойовий прапор МНС являє собою біле квадратне полотнище розміром 130 x 130 см. На лицьовому боці Бойового прапора в центрі розміщено зображення емблеми МНС. В усіх кутах полотнища вміщено зображення золотих вінків із дубового та калинового листа, у центрі яких геральдичний знак МНС.

Зворотний бік прапора містить зображення емблеми у центрі круглого медальйона синього кольору в обрамленні вінка із золотого дубового листа. Замість тризуба зазначається назва військової частини. В усіх кутах полотнища вміщено зображення золотих вінків із дубового та калинового листа. У центрі вінків – зображення двох схрещених лікторських фасцій і накладеної на них міжнародної емблеми цивільної оборони – трикутника блакитного кольору на оранжевому полі, замкненого в коло.

До основи верхівки деревка прикріплено подвійну помаранчеву стрічку з бантом. Краї стрічки обрамлено золотою лиштвою. Стрічка містить напис золотими літерами «Запобігти, врятувати, допомогти» і орнамент із зображенням золотого дубового та калинового листя. На одному кінці стрічки – зображення Тризуба на синьому тлі, на другому – емблеми МНС України на білому тлі. Кінці стрічки прикрашено золотими торочками. Верхівка деревка стріловидна з жовтого металу, в центрі якої вміщено емблему МНС України.

Службовий прапор є символом структурного підрозділу МНС України. Він являє собою біле прямокутне полотнище зі співвідношенням сторін 2 : 3 та вміщеним у крижі зображенням Державного прапора України. У центрі вільної частини полотнища вміщено пельту, на якій базується емблема МНС. На пельті зображення двох схрещених лікторських фасцій і накладеної на них міжнародної емблеми цивільної оборони. Ця композиція обрамлена стрічкою помаранчевого кольору, на якій розміщено напис територіального структурного підрозділу МНС України. Оформлення деревка прапора аналогічне оформленню деревка Бойового прапора.

На основі встановленої символіки було опрацьовано нарукавний знак та нагрудні знаки класної кваліфікації. В основу символіки нарукавного знака покладено герб МНС України, розміщений у центрі круга жовтогарячого кольору. Над гербом розміщено напис «Україна», а внизу – «МНС». Іноді замість герба використовується емблема МНС України [127, с. 288].

Нагрудні знаки МНС України «Спеціаліст», що має три класи, та «Майстер» призначені для вручення особам рядового й начальницького складу служби цивільного захисту, яким присвоєна відповідна класна кваліфікація. У середині знака, на фоні якоря вміщена емблема МНС України. У центрі емблеми відповідно до класу – цифра срібного кольору на білому фоні в обрамленні. З боків емблеми знака зображено стилізовані крила. Зверху над зображенням перехрещені сокири та лопати, знизу напис «МНС» на синьому тлі [212, с. 68].

Таким чином, геральдичний комплекс МНС України входить до системи військової символіки держави й відображає головну функціональну сутність – забезпечення захисту населення від наслідків надзвичайних ситуацій технічного, природного, екологічного чи воєнного характеру, а загалом – забезпечення прав людей на захист їхнього життя й здоров'я та безпечну діяльність. Державна служба України з надзвичайних ситуацій стала правонаступником МНС України й успадкувала його символіку.

5.6. Символіка Державної спеціальної служби транспорту

Історія залізничних військ в Україні налічує понад 150 років. 30 березня 1863 року імператор Росії Олександр II прийняв рішення про сформування чотирьох робочих рот для роботи на будівництві Одесько-Парканської залізничної колії. З плином часу військові залізничники гідно проявили себе у Першу та Другу світові війни, у часи повоєнного відновлення, військових маневрів та навчань, усунення наслідків Чорнобильської катастрофи, паводків на Закарпатті, техногенних аварій.

У період незалежності України залізничні війська було реформовано у Державну спеціальну службу транспорту. У січні 2003 року Президент України Л.Д. Кучма визнав за доцільне вивести зі складу Збройних Сил України залізничні війська. Метою такого рішення було наближення залізничних військ безпосередньо до об'єктів роботи, забезпечення їх цільового призначення та поліпшення управління ними. Хоча це не зовсім так. Скоріше, гостра потреба скорочення Збройних Сил України змусила командування Залізничних військ знайти можливість для їх збереження. Відповідно до Закону України від 5 лютого 2004 року «Про Державну спеціальну службу транспорту» залізничні війська увійшли до складу Міністерства транспорту та зв'язку України.

До основних завдань залізничних військ входять ліквідація наслідків надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру, аварій і катастроф на транспортних комунікаціях, технічне прикриття, відбудова, встановлення загороджень на об'єктах національної транспортної системи, будівництво нових та підвищення строку експлуатації і пропускної спроможності діючих об'єктів національної транспортної системи та інші завдання.

Із виведенням залізничних військ зі складу Збройних Сил України та реформуванням їх у Державну спеціальну службу транспорту з'явилася можливість створення власного комплексу символіки. І такий комплекс був створений. Однак, за словами полковника В.М. Жигунова, у процесі створення символіки розпорядчі документи із впровадження символіки не опрацьовувалися. Були зібрані пропозиції із військ щодо символу Державної спеціальної служби транспорту.

Спираючись на ці пропозиції, в управлінні по роботі з особовим складом опрацьовували єдиний символ. В його основу поклали традиційну емблему залізничних військ радянського періоду, замінивши зірочку у центрі композиції із перехрещених молотка й штангенциркуля та накладеного на них якоря, від якого відходять у боки крила, на малий Державний герб України. Ця композиція вміщена в коло чорного кольору з чотирма стрілками, які символізують дороги і напрям руху. Все це разом покладене на картуш у стилі українського бароко. Цей символ використано при виготовленні посадового прапора Голови Адміністрації Державної спеціальної служби транспорту генерал-лейтенанта М.І. Малькова, під чиїм керівництвом відбувався процес створення символіки.

При розробці відомчих заохочувальних відзнак Державної спеціальної служби транспорту символ служби було видозмінено – картуш замінено на дубовий вінок. Вже оновлений символ використано при впровадженні відзнак за вислугу років – 10, 15, 20 років та «Ветеран служби», а також заохочувальних знаків «Відмінник Держспецтрансслужби», «Кращий фахівець Держспецтрансслужби» [1, с. 117].

Таким чином, у військових формуваннях Державної спеціальної служби транспорту використовується комплекс символіки, до якого входять емблема служби, посадовий прапор Голови служби, відомчі заохочувальні відзнаки та знаки. Символіка служби свідчить про спадкоємність традицій військових залізничників та їх відданість українській державі.

5.7. Символіка Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації

Державну службу спеціального зв'язку та захисту інформації України створено відповідно до Закону України № 3475-ІУ 23 лютого 2006 року [111] на базі Департаменту спеціальних телекомунікаційних систем та захисту інформації Служби безпеки України [75, с. 44]. Для новопосталої служби належало розробити нову символіку.

Процес творення символіки полегшувався напрацьованими новітніми традиціями та існуванням символіки попередньої служби. За емблему було взято хреста білого кольору із блискавками, що розходяться між його раменами. У центрі хреста – Тризуб, розміщений у медальйоні синього кольору, обрамленому вінком із дубового листя з одного боку і калинового – з другого. За задумом авторів, листя дуба вказує на походження служби од військової структури, а національного символу – калини – на невійськовий її характер. Суперечливість такої тези підтверджує і наявність кетягів калини у наукавній емблемі військовослужбовців Збройних Сил України, що у розумінні військовиків засвідчують народний характер військового формування та його готовість до збройного захисту народу та держави.

На основі цієї емблеми фахівці військової символіки С. Граб та В. Макаренко розробили цілісний геральдичний комплекс, який затверджено Указом Президента України від 11 січня 2008 року № 10/2008 [450]. Окрім емблеми, до нього належать прапор (на світло-бордовому полотнищі у центрі розміщена емблема служби) та службовий прапор підрозділу. Емблема і прапор Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України є офіційними символами, що вказують на належність до служби.

Службовий прапор органу, підрозділу, закладу, установи Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України являє собою прямокутне полотнище світло-бордового кольору зі співвідношенням сторін 2 : 3 із вміщеним у крижі зображенням Державного прапора України. У центрі вільної частини полотнища вміщено емблему органу, підрозділу, закладу, установи Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України.

Древко прапора дерев'яне, чорного кольору. Верхівка древка стрілоподібна з жовтого металу, в центрі якої – емблема Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України. До основи верхівки древка прикріплено подвійну синю стрічку з бантом. Краї стрічки обрамлено золотою лиштвою. Стрічка містить напис золотими літерами «Інформації України – надійний захист» і орнамент із зображенням золотого дубового та калинового листя. На одному кінці стрічки – зображення Знака Княжої Держави Володимира Великого, на іншому – емблеми Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України на світло-бордовому тлі.

До нагородного комплексу [70, с. 86], що є частиною цілісного комплексу символіки служби, належать Почесна відзнака Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України, відомчі заохочувальні відзнаки «Хрест заслуги» двох ступенів, «За сприяння Державній службі спеціального зв'язку та захисту інформації України», «Ветеран спеціального зв'язку», «За бездоганну службу» трьох ступенів, встановлені наказами Голови служби у вересні 2008 року. В основі символіки використано емблему служби, простота та лаконічність якої зрозуміла без додаткових пояснень [73, с. 157].

У процесі дослідження виявлено протиріччя у нагородній системі Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України, яке свідчить про стереотипність підходів до її створення і пряме запозичення досвіду радянського періоду без урахування законодавчих вимог незалежної України. Йдеться про те, що Урядом держави встановлено статус ветерана служби із видачею посвідчення та нагрудного знака [343]. Цей статус дає право на отримання пільг згідно з чинним законодавством. Існування відзнаки «Ветеран спеціального зв'язку», встановленої Головою служби, та «Ветеран Держспецзв'язку», встановленої Головою Уряду України, викликає суперечність, яку й належить усунути.

ВИСНОВКИ

Зі здобуттям Україною незалежності розпочався процес відновлення державних атрибутів та створення символіки місцевих органів влади із використанням історичної культурної спадщини. У цьому контексті відбувалося й створення військової символіки. Об'єктивне висвітлення історичних передумов виникнення, становлення та розвитку сучасної військової символіки, узагальнення діяльності органів державного та військового управління України щодо розробки, впровадження та правового утвердження військової символіки у період 1991 – 2012 рр. стало метою наукового дослідження.

Для реалізації поставлених завдань безпосередньо застосовувалися як загальнонаукові методи, так і методи спеціальних історичних дисциплін. Загальнонаукові методи становлять основу дослідження. До методів спеціальних історичних дисциплін залучається метод джерелознавчого аналізу у поєднанні з прийомами та елементами порівняльно-історичного, статистичного методів.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в постановці і розробці актуальної теми, яка не одержала всебічного й об'єктивного висвітлення в історичній літературі. Монографія є першою спробою в Україні на великому історичному та фактологічному матеріалі на основі міждисциплінарного підходу комплексно дослідити не тільки процес розробки та побутування символіки українських військових формувань, але й становлення української школи фалеристики, вексилології, емблематики, геральдики та уніформістики.

У монографії на основі широкого кола залучених до наукового обігу документів та переосмислення опублікованих джерел і наявної історичної літератури проведений комплексний аналіз процесу становлення та розвитку військової символіки у період 1991 – 2012 рр.

У результаті цієї роботи було проведене всебічне і об'єктивне дослідження діяльності державного та військового керівництва щодо впровадження державної символіки у практику діяльності збройних формувань та розв'язано низку наукових завдань.

1. З'ясовано рівень науково-теоретичної розробки проблеми в історіографії, виявлено та опрацьовано джерельну базу дослідження. Джерельна база значно розширилась у період незалежності України. Українська військова символіка відповідає загальноприйнятим правилам геральдики, вексилології, фалеристики та уніформології. Вона базується на глибоких коріннях українського народу та відображає поєднання стародавніх українських символів із сучасністю. Викладений у монографії матеріал доводить, що історіографія питання має широке висвітлення у наукових виданнях та окремих публікаціях. Відображенню процесу становлення та розвитку української військової символіки також сприяло проведення геральдичних конференцій Українським геральдичним товариством та наукових семінарів у Національному військово-історичному музеї України, інших наукових установах.

Становлення української військової символіки відбувалося у контексті опрацювання загальних підходів до вироблення і впорядкування власне української наукової термінології і понятійного апарату спеціальних

історичних дисциплін, підготовки наукових кадрів, опрацюванні теоретичних понять геральдики, вексилології, фалеристики, уніформології, військової символіки. Принагідно тут слід відзначити важливість виходу у світ довідника, навчального посібника для студентів вищих навчальних закладів із спеціальних історичних дисциплін, підготовленого вченими Інституту історії Національної академії наук України І.Н. Войцехівською (керівник авторського колективу), В.В. Томазовим, М.Ф. Дмитрієнко та ін.

2. Проаналізовано історичні передумови та розкрито їх вплив на становлення військової символіки України. Доведено, що символіка України має глибинне коріння та бере свої витoki з української культури та світосприйняття. Сучасна символіка має основою здобутки різних історичних періодів української державності, відображені у геральдиці, фалеристиці, вексилології, уніформістиці.

У процесі опрацювання підходів до створення системи військової символіки бралися до уваги, вивчалися традиції та правила символіки Російської, Австрійської імперій та Радянського Союзу. Однак науковцям, спеціалістам вдалося уникнути запозичень з цих систем та створити власну українську школу військової символіки. Яскравим прикладом такого підходу є заснований в Україні орден Богдана Хмельницького. Можна припустити, що автори узяли за прототип цього ордена знак, який існував у радянській системі військової символіки, однак його форма у вигляді козацького рівнораменного хреста та відображення на ньому геральдичного знака Богдана Хмельницького вказують на те, що у його основу покладено символи гетьманської держави часів Богдана Хмельницького і європейські геральдичні традиції. Тож, спроби деяких авторів показати єдність сучасної української символіки із символікою Російської імперії, СРСР та нагородами Російської Федерації не є переконливими [344]. З іншого боку такі публікації слід розглядати як визнання сучасної символіки України самодостатнім об'єктом.

3. Доведено фундаментальне значення державних символів у становленні військової символіки України та інших підсистем державної символіки. У 1997 році Верховна Рада України ухвалила Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні», згідно з яким затвердження місцевих символів за історичною традицією має здійснюватися рішеннями органів місцевого самоврядування [465, с. 5]. Цей законодавчий акт та ряд інших і передусім Конституція України, Закон України «Про державні нагороди України» сприяли формуванню основ та подальшому розвитку української школи символіки, зокрема, вексилології, фалеристики та геральдики, утворенню цілісної системи символіки держави.

4. Відтворено об'єктивну картину процесу розробки та впровадження військової символіки. Узагальнено досвід, що не отримав достатнього висвітлення у науковій літературі, зі створення символіки військових частин та установ. Досліджено роботу органів державного і військового управління України щодо правового забезпечення процесу становлення військової символіки. Збройні Сили України, інші військові формування України створили й розвинули цілісну систему символіки, що базується на законодавчих актах

про державну символіку, рішеннях Президента України – Верховного Головнокомандувача Збройних Сил України і складається з символіки української держави, державних військових нагород, прапорів військових формувань, їх емблем та символів, заохочувальних відзнак та знаків військової майстерності, символіки до військової форми одягу.

5. Виявлено закономірності, встановлена й обґрунтована наукова періодизація процесу становлення символіки Збройних Сил України. Слід відзначити дві тенденції у розробці символіки Збройних Сил України. Одна – це осмислення суті української армії та вивчення глибинних джерел історії держави. Ця тенденція була досить характерною в цілому для періоду становлення державності і позначилася на усіх сферах суспільного життя, зокрема, військовій. Друга течія, можна сказати, інерційна, базується на запозиченні досягнень радянської школи емблематики з деякою їх видозміною та заміною суто радянської атрибутики на державну.

Загалом, і це є особливістю початкового періоду, стан розробки символіки показав відсутність в Україні серйозних напрацювань, які можна було назвати геральдичною школою. Однак, у подальшому, об'єктивна вимога до військових формувань щодо встановлення їх символіки відповідно до державної, призвела до синтезу зусиль військовиків та художників і підприємців у розробці й запровадженні військової символіки, що дало позитивний результат. Разом з тим, слід відзначити, що головним чинником, який впливав на розвиток символіки було ототожнення давнього історичного минулого із контекстом становлення сучасної Української держави.

6. З'ясовано проблемні питання процесу розробки та впровадження військових прапорів Збройних Сил та інших військових формувань України. На час створення сучасних Збройних Сил України і пов'язаних з цим робіт щодо розроблення Бойового прапора для військових частин історія національного військового прапорництва була мало досліджена. Над вексилологією ще тяжіла радянська спадщина. Та все ж таки за основу було взято доцільний принцип поєднання історичної традиції – символів доби Київської Русі, українського козацтва, визвольних змагань ХХ століття та новітніх вимог.

Вексилологічні традиції Війська Запорізького і Запорізької Січі, що мали і мають значний вплив на становлення сучасної школи прапорництва, закладалися у непростий час і пройшли складний шлях еволюції. Спочатку символіка прапорів мала за основу геральдичні знаки польсько-литовської держави – Речі Посполитої. Пізніше на козацьких прапорах з'являються російські, австрійські, турецькі державні символи. Лише після остаточного переходу українського козацтва під владу Росії у ХVIII ст. виробилась в основному усталена символіка прапорів.

Отже, слід відзначити, що символіка українського козацтва об'єктивно залежала від суспільно-політичних процесів, які відбувалися на теренах тогочасної України. Вона тісно пов'язана із релігійними уподобаннями козацтва та в цілому українського народу, в основі своєї відображаючи традиції православ'я.

Духовне піднесення українського козацтва сприяло розквіту культури українського народу [118, с. 6] та народженню козацької символіки, сповненої духовної глибини та відданості прагненню до свободи, відображеному у лако-

нізмі символів. Символіка козацького війська є духовним багатством українського народу і передається із покоління в покоління як орієнтир у споконвічному устремлінні до самостійності. Підтвердження цьому знаходимо у різних історичних періодах.

7. Висвітлено процес створення відомчих заохочувальних відзнак та знаків військової майстерності військових формувань України. Українська фалеристична традиція була закладена у часи Української Народної Республіки та Визвольних змагань. На розвиток системи українських військових відзнак впливали тогочасні військово-політичні події й обставини – революції в Російській і Австро-Угорській імперіях, зміни влади на території України (Центральна Рада, Гетьманат, Директорія), існування Західноукраїнської Народної Республіки з власними збройними силами, а надто військове протистояння. Слід наголосити, що ці традиції мали значний вплив на становлення системи державних нагород, однак на становлення систем відомчих заохочувальних відзнак військових формувань України визначальний вплив мали традиції радянської школи фалеристики. Створення власної системи державних нагород України можна оцінити як вагомий крок у розвитку української державності.

У процесі дослідження виявлено протиріччя у нагородній системі Збройних Сил та інших військових формувань України, яке може свідчити про стереотипність поглядів на її створення та пряме запозичення досвіду радянського періоду без урахування законодавчих вимог незалежної України. Мовиться про те, що Урядом держави встановлено статус ветерана Збройних Сил України та статус ветерана інших військових формувань із видачею посвідчення та нагрудного знака [343]. Цей статус надає право на отримання пільг згідно з чинним законодавством. Одночасне існування відзнак «Ветеран Збройних Сил України» і «Ветеран спеціального зв'язку», встановлених відповідними відомчими керівниками, та «Ветеран Збройних Сил України» і «Ветеран Держспецзв'язку», встановлених Урядом України, викликає суперечність, яку слід було б усунути.

8. Розкрито процеси опрацювання емблем до одностроїв українського війська. Українська уніформістика формувалась в умовах Визвольних змагань та опиралась на загальні традиції українського костюма. Загалом у період боротьби за державність України на початку ХХ ст. протягом трьох недовгих, але насичених подіями років символіка Української армії розвинулася від жовто-блакитних пов'язок на рукаві до цілком завершеної і перевіреної під час бойових дій уніформи з усіма знаками розрізнення. При розробленні її враховано давні традиції українського військового костюма, зокрема козацького, використано також зразки російської, австрійської, німецької, польської та інших армій. Цей період є визначальним і для утворення нагородної системи України та становлення військового прапорництва. Традиції, закладені у цей час, мали свій розвиток у подальшому, що позначилося на формуванні нагород та символіки Карпатської Січі, Української повстанської армії часів Другої світової війни та розробки сучасної символіки Збройних Сил України й інших військових формувань.

9. Виявлено особливості опрацювання та становлення символіки інших військових формувань України. Національна гвардія України, попри нетривалий термін її існування, змогла опрацювати систему власної символіки, що відповідала функціональному призначенню військового формування. Символіка Національної гвардії ґрунтувалася на принципі поєднання територіального розташування окремих підрозділів із загальним тематичним символом. Вона має характерну ознаку відповідності традиціям української символічної культури та неприйняття символів радянського періоду. У практику діяльності формувань Національної гвардії було введено використання наркуавних знаків, які й склали основу символіки гвардії і є первістками військової символіки України. При опрацюванні символіки нагрудних знаків бралися за основу державні символи України. До складу символіки також належить офіційний символ, штандарт командувача Національної гвардії України. Після розформування Національної гвардії України її символіку перестали використовувати і тільки деякі її елементи ужито у символіці окремих підрозділів Збройних Сил України та внутрішніх військ МВС України.

Внутрішні війська Міністерства внутрішніх справ України мають власну символіку, до якої належать Емблема внутрішніх військ, Прапор внутрішніх військ, Герб внутрішніх військ, Бойовий прапор внутрішніх військ. Комплекс символіки внутрішніх військ МВС України доповнює нагородна система. Символіка Внутрішніх військ Міністерства внутрішніх справ України засвідчує їх приналежність до військової організації держави і вказує на функціональне призначення військового формування.

Символіка Державної прикордонної служби України опрацьована відповідно до вимог геральдики, фалеристики, вексилології та уніформістики і є складовою загальної системи символіки військових формувань держави. В її основу покладено державні символи України та використано для означення служби традиційний для прикордонників зелений колір. Цей колір також знайшов своє застосування у символіці морської охорони. Система відомчих заохочувальних відзнак відображає характер прикордонної служби.

Служба безпеки України отримала не просто власну символіку, а цілісний геральдичний, вексилологічний та фалеристичний комплекс, створений з урахуванням національних традицій, призначення служби, законів і правил спеціальних історичних дисциплін. Наявність такого комплексу, відбиваючи у виразній художній формі призначення Служби безпеки України, засвідчує високий престиж цього важливого інституту української державності.

Міністерство надзвичайних ситуацій України за короткий час опрацювало власну символіку, яка відображає головну його сутність – забезпечення захисту населення від наслідків надзвичайних ситуацій технічного, природного, екологічного чи воєнного характеру, а загалом – забезпечення прав людей на захист їхнього життя і здоров'я та безпечну діяльність. Із реформуванням у 2012 році міністерства у Державну службу надзвичайних ситуацій України та її підпорядкуванням Міністерству оборони України система символів підрозділів цивільного захисту населення не отримала свого подальшого розвитку.

У військових формуваннях Державної спеціальної служби транспорту використовується комплекс символіки, до якого входять емблема служби, посадовий прапори Голови служби, відомчі заохочувальні відзнаки та знаки. Символіка служби свідчить про спадкоємність традицій військових залізничників та їх відданість українській державі.

Процес опрацювання символіки Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України полегшувався напрацьованими новітніми традиціями розробки військової символіки та існуванням символіки попередньої служби – Департаменту спеціальних телекомунікаційних систем та захисту інформації Служби безпеки України, яку й було взято за основу. Для новопосталої служби фахівці розробили цілісний комплекс.

10. Здійснено аналіз правових основ формування системи державної та військової символіки. Президент України В.Ф. Янукович 30 травня 2012 року скасував усі видані раніше укази щодо відомчих заохочувальних відзнак і прийняв своє рішення з цього питання. Скероване воно було на вдосконалення порядку встановлення та використання відомчих заохочувальних відзнак, визначення їх обґрунтованої кількості та зменшення бюджетних витрат, пов'язаних із нагородженням.

Нововведення стосувалися обмеження кількості відзнак (не більше трьох у міністерстві, ступені нагрудних знаків не встановлюються), а також переліку осіб, які відзначаються відомчими заохочувальними відзнаками. Відзнаки не можуть дублювати державні нагороди України, а їх ескіз погоджується із Комісією державних нагород та геральдики, встановлено порядок носіння відзнак.

Слід зазначити, що підписання цього указу також символізує завершення великого періоду роботи, пов'язаного із проведенням наукових досліджень історичних джерел української військової символіки, розробки елементів символіки, утворення її підсистем та переходу до цілісної системи, законодавчого її закріплення і функціонування.

Цим указом підтверджується актуальність процесу розвитку цілісної системи державної символіки України, законодавчою базою якої є закони України, укази Президента України, накази керівників міністерств та інших центральних органів влади, командувачів військових формувань, а науковою – досягнення у геральдиці, фалеристиці, вексилології, уніформістиці та інших спеціальних історичних дисциплінах, як і науки у цілому.

11. Визначено місце символіки у системі воєнної організації держави та у структурі військово-історичної науки. Науково-теоретичне та практичне значення монографії полягає в тому, що введений у ній до наукового обігу конкретний історичний матеріал, викладений у логічній послідовності, зміст, теоретичні положення та висновки можуть бути використані науковцями та спеціалістами, військовими та державними діячами при підготовці законодавчих документів з питань подальшого розвитку військової символіки держави, у фундаментальних воєнно-історичних працях та наукових дослідженнях з питань будівництва воєнної організації держави та її складової – Збройних Сил України та інших військових формувань України.

ДОДАТКИ

Додаток 1.

ЗАКОН УКРАЇНИ

Про Державний Гімн України

(Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2003, № 24, ст.163)

Стаття 1. Державним Гімном України є національний гімн на музику М. Вербицького із словами першого куплету та приспіву твору П. Чубинського в такій редакції:

"Ще не вмерла України і слава, і воля,
Ще нам, браття молодії, усміхнеться доля.
Згинуть наші воріженьки, як роса на сонці.
Запануєм і ми, браття, у своїй сторонці.

Приспів:

Душу й тіло ми положим за нашу свободу,
І покажем, що ми, браття, козацького роду".

Стаття 2. Встановити, що урочисті заходи загальнодержавного значення розпочинаються і закінчуються виконанням Державного Гімну України.

Музичне виконання Державного Гімну України здійснюється під час проведення офіційних державних церемоній та інших заходів.

Стаття 3. Наруга над Державним Гімном України тягне за собою відповідальність, передбачену законом.

Стаття 4. Цей Закон набирає чинності з дня його опублікування.

Президент України
м. Київ, 6 березня 2003 року
№ 602-IV

Л.КУЧМА

**ПОСТАНОВА
ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ**

Про Державний герб України

(Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1992, N 40, ст.592)

Верховна Рада України **п о с т а н о в л я є**:

1. Затвердити тризуб як малий герб України, вважаючи його головним елементом великого герба України (кольорове та схематичне зображення герба додаються)

2. Зображення Державного герба України поміщується на печатках органів державної влади і державного управління, грошових знаках та знаках поштової оплати, службових посвідченнях, штампах, бланках державних установ з обов'язковим додержанням пропорцій зображення герба, затвердженого пунктом 1 цієї Постанови.

Голова Верховної Ради України

І.ПЛЮЩ

м. Київ, 19 лютого 1992 року
№ 2137-ХІІ

**ПОСТАНОВА
ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ**

Про Державний прапор України

(Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1992, № 19, ст.257)

Верховна Рада України **п о с т а н о в л я є**:

Затвердити Державним прапором України національний прапор, що являє собою прямокутне полотнище, яке складається з двох рівних за шириною горизонтально розташованих смуг: верхньої – синього кольору, нижньої – жовтого кольору, із співвідношенням ширини прапора до його довжини 2:3.

Голова Верховної Ради України

І.ПЛЮЦ

м. Київ, 28 січня 1992 року

№ 2067-ХІІ

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. 150 років дорогами мужності, відваги та честі : [альманах] / під ред. Малькова М.І. – К., 2013. – 118 с.
2. Аверинцев С. София – Логос. Словарь. – К.: Дух и Литера, 2001. – с. 221
3. Аджи М. Европа, тюрки, Великая степь. – М.: Мысль, 1998.
4. Актуальні проблеми розвитку символіки у Збройних Силах та інших військових формуваннях України: матеріали науково-практичного семінару в Центральному музеї Збройних Сил України 5 березня 2008 року. – К. : ЦМЗСУ, 2008. – Вип. 1. – 100 с.
5. Апанович О. Козацтво – збройні сили України : історичний нарис / О. Апанович; передмова А.М. Трембіцького, упоряд. А.А. Трембіцький, А.М. Трембіцький. – Хмельницький : ПП Мельник А.А., 2010. – 93 с.
6. Апанович О. Козацька енциклопедія для юнацтва : Книга статей про історичне буття українського козацтва / О. Апанович; упорядник О. Яремійчук; наук. ред., авт. післямови Ю. Мицик. – К. : Веселка, 2009. – 719 с.: іл.
7. Армія безсмертних : збірка повстанських світлин. – Львів : Видавництво Мс, 2003. – 220 с.
8. Арсеньев Ю.В. Геральдика: Лекции, читанные в Московском Археологическом институте в 1907 – 1908 году / Ю.В. Арсеньев. – М. : ТЕРРА-Книжный клуб, 2001. – 384 с.: ил.
9. Арциховский А. В. Древнерусские миниатюры как исторический источник / А.В. Арциховский. – М., 1944.
10. Баранський К.І. Службі пального Збройних Сил – 70 років : короткий історико-публіцистичний нарис становлення та розвитку / К.І. Баранський, П.М. Бежнар, М.А. Волик, С.М. Коваленко, В.П. Пивовар В.П.; під заг. ред. М.О. Паленка. – К. : Пошуково-видавниче агентство «Книга пам'яті України», 2006. – 484 с.: іл.
11. Белецкий П. Украинские народные картины «Козак Мамай» / П. Белецкий. – Л., 1975.
12. Бережинский В. Методология военно-исторического исследования / В. Бережинский. – К. : НИЦ ГП ВСУ, 2001. – 33 с.
13. **Бережинский В. Структура и уровни военно-исторического исследования / В. Бережинский. – К. : НИЦ ГП ВСУ; УИВИ, 2002. – 40 с.**
14. **Бережинський В. Прапор у війську Київської Русі як атрибут дружинної культури і засіб управління боєм / В. Бережинський // Воєнна історія. – 2005. – № 5 – 6.**
15. Белаш Ф. Історія та символіка Морського центру спецпризначення / Ф. Белаш // Морська держава. – 2011. – № 5.
16. Белов О. Український тризуб: історія дослідження та історичний реконструкт / О. Белов, Г. Шаповал / НАН України; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. – Запоріжжя : Дике Поле, 2008. – 264 с.: іл.
17. Битинський М. Військові відзнаки Української національної армії / М. Битинський // Гуртуймося. – 1932. – Ч. 9.
18. Битинський М. Рангові відзнаки Армії Української Народної Республіки 1919 року / М. Битинський // Вісті : [український військовий журнал]. – 1966. – Ч. 121.
19. Битинський М. Українські військові відзначення / М. Битинський // Вісті комбатанта. – 1968. – Ч. 1; 1968. – Ч. 2; 1968. – Ч. 3.
20. Битинський М. Українські військові прапори та корогви : історичний нарис / М. Битинський // Вісті : [український військовий журнал]. – 1963. – Ч. 109; Ч.111.

21. Біблія. Книги священного писання Старого та Нового Завіту. Видання Київської Патріархії Української Православної Церкви Київського Патріархату. – Мінськ : Принткорп, 2007. – 1415 с.
22. Білокінь С. Погляньмо вглиб історії / С. Білокінь // Тернопіль. – 1992. – № 5 – 6.
23. Благодір О. Українські клейноди / О. Благодір // Хроніка-2000. – 1992. – Вип. 1.
24. Бобков А. Форма одягу, національні та рангові відзнаки Української допоміжної поліції на території рейхскомісаріату України в 1941 – 1944 рр. / А. Бобков, М. Царенко // Знак : [вісник Українського геральдичного товариства]. – 2000. – Ч. 20.
25. Бойко В. Козацькі сторінки Задунав'я: короткий історичний нарис / Володимир Бойко. – Львів : Новий час, 2002. – 98 с.
26. Бондаренко Г. В. Теорія та методологія історії: програма й тестові завдання, основи курсу, словник понять і категорій : навч. посіб. / Геннадій Васильович Бондаренко. – Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2011. – 196 с.
27. Бондаренко Г. Спеціальні (допоміжні) історичні дисципліни / Г. Бондаренко. – Луцьк : Ред.-вид. відд. Волин. ун-ту, 1997. – 222 с.
28. Боряк Г. Клейнод гетьмана Івана Мазепи / Геннадій Боряк, Віктор Бузало, Марія Дмитрієнко, Ніна Ковтанюк, Володимир Репринцев // Військово-історичний альманах. – 2005. – Ч.1(10).
29. Бочковський В. Нагородна система Генерального штабу Збройних Сил України. Здобутки та перспективи розвитку / В. Бочковський // Актуальні проблеми розвитку символіки у Збройних Силах та інших військових формуваннях України : матеріали науково-практичного семінару в Центральному музеї Збройних Сил України 5 березня 2008 року. – К. : ЦМЗСУ. – 2008. – Вип. 1.
30. Бринов О. Українська фалеристика на світових ринках / О. Бринов // Нумізматика і фалеристика. – 2011. – № 3 (59).
31. Бринов О. Українські відзнаки на європейських ринках / О. Бринов // Нумізматика і фалеристика. – 2010. – № 1 (53).
32. Брынов А. Нагрудные знаки казачьих войск 1912 – 1990 гг. / А. Брынов // Нумізматика і фалеристика. – 2009. – № 2 (50).
33. Брынов А. Памятная символика русской и украинской эмиграции / А. Брынов // Нумізматика і фалеристика. – 2008. – № 3 (47).
34. Будніков Б. Духовна відзнака військової частини 44882 / Б. Будніков // Знак : [вісник Українського геральдичного товариства]. – 1997. – Ч. 13.
35. Будніков Б. Нарукавні знаки та емблеми військової частини 44882 / Б. Будніков // Знак : [вісник Українського геральдичного товариства]. – 2000. – Ч. 22.
36. Бузало В. Знаки розрізнення спеціальних підрозділів міліції «Титан» / В. Бузало // Знак : [вісник Українського геральдичного товариства]. – 1995. – Ч. 10.
37. Бузало В. Кокарда армії УНР зразка січня 1918 р. / В. Бузало // Знак : [вісник Українського геральдичного товариства]. – 1993. – Ч. 4.
38. Бузало В. Орден Данила Галицького / Віктор Бузало // Військово-історичний альманах. – 2004. – Ч.1(8).
39. Бузало В. Офіційні символи глави держави. До історії їх створення / Віктор Бузало, Віктор Карпов // Військово-історичний альманах. – 2011. – Ч. 2 (23).
40. Бумблаускас А. Грюнвальдська битва – битва народів / А. Бумблаускас, І. Марзалюк, Б. Черкас. – К. : Балтія-Друк, 2010. – 272 с.: іл.
41. Василевський П. Чорноморський флот під українськими національними прапорами в 1917 – 1918 роках / П. Василевський // Дзвін. – 1990. – № 11.
42. Величко Самійло. Літопис : у 2 т. / пер. з книжної української мови, вст. стаття, комент. В.О. Шевчука; відп. ред. О.В. Мишанич. – К. : Дніпро, 1991. – Т. 1. – 1991.
43. Веденеєв Д. До історії нагородної системи Української Повстанської Армії / Д. Веденеєв // Однострій : [військово-історичний журнал]. – 2004. – №. 8.

44. Виставка військових відзнак // Вісті комбатанта. – 1974. – Ч. 1.
45. Виховна робота у Збройних Силах України: підруч. / [А.О.Кобзар, О.В.Копаниця, В.М.Грицюк та ін.]; за заг. ред. Б.П.Андресюка. – Чернівці: Місто, 2011. 408 с.
46. Відзнаки Президента України: Ордени, медалі, нагородна зброя: [Фотоальбом] / авт.-упоряд. : М. Білоблещкий, В. Бузало, В. Куценко, В. Литвин, В. Рябоконь. – К. : Мистецтво, 1999. – 168 с.: іл.
47. Візнюк В. Уніформа гусар XIX століття. Сумський гусарський полк / В. Візнюк // Воєнна історія Сіверщини та Слобожанщини : матеріали Всеукраїнської військово-історичної конференції [наук. зб.] / під заг. ред. В.В. Карпова. – К. : Національний військово-історичний музей України, 2010.
48. Військова символіка держави: основні проблеми розвитку на сучасному етапі : науково-практична конференція 27 травня 2009 р. (м. Київ). – К. : ДП «Укроборонсервіс»; ЦМЗСУ. – 2009. – 156 с.: іл.
49. Військова слава України. XVIII – поч. XX ст.: (за матеріалами приватної колекції родини Шереметьєвих) : [каталог]. – К. : Поліграфічна фірма «Майстерня книги», 2005. – 140 с.
50. Військові статuti Збройних Сил України. – К. : Варта, 1999. – 453 с.
51. Воронін В. Люди, держава, нагороди ... Нагородна система України XX – XXI століть : виникнення та розвиток в умовах політичних і соціально-економічних трансформацій держави і суспільства : [монографія] / Віктор Воронін. – Харків : Фоліо, 2013. – 320 с.
52. Гагман Б. Штандарт української кінноти з 1706 року / Б. Гагман // Знак [вісник Українського геральдичного товариства]. – 2002. – Ч. 27.
53. Галицко-Волынская летопись. Текст. Комментарий. Исследование / под ред. Н.Ф. Котляра. – СПб. : Алетей, 2005. – 424 с.
54. Гатальська С. Філософія культури: Підручник. – К.: Либідь, 2005. – с.194.
55. Галузевий державний архів Служби безпеки України. – Ф. 13. – Спр. 398. – Т. 18.
56. Гареев М. Сражения на военно-историческом фронте: сб. статей / М.А. Гареев. – М. : Инсан, 2008, – 896 с.
57. Гваньїні О. Хроніка європейської Сарматії / упор. і пер. з пол. о. Юрія Мицика. – 2-ге вид., доопрац. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – 1006 с.
58. Генеральний штаб Збройних Сил України: історія та сучасність. – К. : Прес-КІТ, 2007. – 128 с.
59. Гербы городов, губерний, областей и посадов Российской империи : Репринтное воспроизведение издания 1899 года. – М. : Планета, 1990. – 224 с.
60. Гербы и флаги СССР. – М. : Изд-во Известия Советов депутатов трудящихся СССР. – 1972. – 77с.
61. Гетьман. Осмислення: науково-популярне видання. – К. : Темпора, 2009. 368 с. : іл.
62. Гетьман. Шляхи: науково-популярне видання. – К. : Темпора, 2009. – 272 с.: іл.
63. Гісцова Л. Якого ж кольору були козацькі прапори? / Л. Гісцова // Тернопіль. – 1992. – № 5 – 6.
64. Гломозда К. Відзнаки українського війська доби Визвольних змагань / К. Гломозда // Історія українського війська (1917 – 1995) / упор. Я. Дашкевич. – Львів : Світ, 1996.
65. Гломозда К. Історичні гербові відзнаки та прапорові барви України / К. Гломозда, Д. Яневський // Український історичний журнал. – 1990. – № 4.
66. Гломозда К. Сучасні традиції у розвитку військової символіки / К. Гломозда // Актуальні проблеми розвитку символіки у Збройних Силах та інших військових

формуваннях України : матеріали науково-практичного семінару в Центральному музеї Збройних Сил України 5 березня 2008 року. – К. : ЦМЗСУ. – 2008. – Вип. 1.

67. Голубко В. Армія Української Народної Республіки 1917 – 1918: Утворення та боротьба за державу. – Львів, 1997.

68. Городиський О. Військові відзначення / О. Городиський // Вісті [український військовий журнал]. – 1954. – Ч. 9 – 10 (47 – 48).

69. Городиський О. Про медалі й військові відзначення / О. Городиський // Вісті [український військовий журнал]. – 1966. – Ч. 121.

70. Граб С. Геральдичний комплекс Держспецзв'язку України / С. Граб // Військова символіка держави: основні проблеми розвитку на сучасному етапі : науково-практична конференція 27 травня 2009 р. (м. Київ). – К. : ДП «Укроборонсервіс»; ЦМЗСУ. – 2009.

71. Граб С. Геральдичний комплекс Служби безпеки України / Сергій Граб // Військово-історичний альманах. – 2005. – Ч.1(10).

72. Граб С. Дві заохочувальні відзнаки Служби безпеки України / Сергій Граб // Військово-історичний альманах. – 2007. – Ч. 2 (15).

73. Граб С. Нагороди Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України / Сергій Граб // Військово-історичний альманах. – 2009. – Ч.1 (18). – С. 150 – 157.

74. Граб С. Нагороди Служби безпеки України / Сергій Граб // Військово-історичний альманах. – 2007. – Ч.1 (14).

75. Граб С. Символіка Служби безпеки України й Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України / С. Граб // Актуальні проблеми розвитку символіки у Збройних Силах та інших військових формуваннях України : матеріали науково-практичного семінару в Центральному музеї Збройних Сил України 5 березня 2008 року. – К. : ЦМЗСУ. – 2008. – Вип. 1.

76. Грані світу. Україна – Польща : єдність зброї крізь віки. – К. : Грані-Т, 2007. – 120 с.

77. Гречило А. Використання міських і територіальних гербів у сучасній військовій символіці / А. Гречило // Актуальні проблеми розвитку символіки у Збройних Силах та інших військових формуваннях України : матеріали науково-практичного семінару в Центральному музеї Збройних Сил України 5 березня 2008 року. – К. : ЦМЗСУ. – 2008. – Вип. 1.

78. Гречило А. Відродження українських національних символів в Галичині в 1848 році / А. Гречило // Знак : [вісник Українського геральдичного товариства]. – 1998. – Ч. 16. – С. 1 – 2.

79. Гречило А. Питання про порядок кольорів на українському прапорі в 1917 – 1920 рр. / А. Гречило // Знак : [вісник Українського геральдичного товариства]. – 2006. – Ч. 40.

80. Гречило А. Прапори та герби українського козацтва / А. Гречило // Вісті комбатанта. – 1993. – Ч. 1.

81. Гречило А. Про національний прапор // Тернопіль. – 1992. – № 5 – 6.

82. Гречило А. Символи Львівського державного авіаційно-ремонтного заводу / А. Гречило // Знак : [вісник Українського геральдичного товариства]. – 1995. – Ч. 10.

83. Гречило А. Українська територіальна геральдика / А. Гречило. – Львів : Інститут української археографії імені М.С. Грушевського НАН України; Українське геральдичне товариство, 2010. – 280 с.

84. Гречило А. Хоругва Львівського державного авіаційно-ремонтного заводу / А. Гречило // Знак : [вісник Українського геральдичного товариства]. – 2000. – Ч. 22.

85. Гринів Л. Стяг Генерального штабу Головного отамана Симона Петлюри / Л. Гринів // Знак : [вісник Українського геральдичного товариства]. – 2006. – Ч. 39.

86. Грищок В. Військо скіфів (озброєння, організація, війни та воєнне мистецтво) : [монографія] / В. Грищок. – Чернівці : Місто, 2009. – 296 с.: іл.
87. Грушевський М.С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. / Ред. кол. П.С. Сохань (голова) та ін. – К. : Наук. думка. – 1991. – (Пам'ятки іст. думки України). – Т. 9. – Кн. 1. – 1996.
88. Гуржій О. Воєнне мистецтво гетьмана Петра Сагайдачного / О. Гуржій, В. Корнієнко. – К., 2002.
89. Дашкевич Я. Синьо-жовті прапорці Галицької гвардії 1781 – 1793 рр. / Я. Дашкевич // Знак : [вісник Українського геральдичного товариства]. – 1993. – Ч. 4.
90. Дашкевич Я. Хмельницькіана / Я. Дашкевич // Знак : [вісник Українського геральдичного товариства]. – 1996. – Ч. 11.
91. Дедей А. Нарукавные знаки подразделений Вооруженных Сил Украины в составе сил ООН // Форменная одежда (Однострій) : [украинский униформологический журнал (на русском языке)]. – 1999. – №. 2.
92. Демчучен О. Формування Збройних сил Української Народної Республіки доби Директорії : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук / О. Демчучен. – К. : Національна академія оборони України. – 2009. – 20 с.
93. Дем'янчук М. Орден Оборонців Львова / М. Дем'янчук // Вісті комбатанта. – 1967. – Ч. 2.
94. Денисюк Ж. 3-я Залізна дивізія Армії УНР : Начерк бойового шляху / Жанна Денисюк // Військово-історичний альманах. – 2002. – Ч. 1(4).
95. Денисюк Ж. Бойовий прапор 3-ї Залізної стрілецької дивізії Армії УНР / Ж. Денисюк // Військова символіка держави: основні проблеми розвитку на сучасному етапі : науково-практична конференція 27 травня 2009 р. (м. Київ). – К. : ДП «Укроборонсервіс»; ЦМЗСУ. – 2009.
96. Денисюк Ж. Бойовий прапор 3-ї Залізної стрілецької дивізії Армії УНР / Ж. Денисюк // Український військовий музей. – 2009. – Ч. 1.
97. Денисюк Ж. Зооморфна символіка на нарукавних знаках Збройних сил України / Ж. Денисюк // Зброя та полювання. – 2002. – Ч. 3 (32).
98. Денисюк Ж. Нові нагороди Міністерства оборони України / Жанна Денисюк // Військово-історичний альманах. – 2003. – Ч. 2 (7).
99. Денисюк Ж. Пам'ятки української військової історії в бельгійському музеї / Жанна Денисюк // Військово-історичний альманах. – 2006. – Ч.1(12).
100. Державна прикордонна служба України: історія та сучасність. – К. : Фенікс, 2007. – 260 с.: іл.
101. Джеджула Ю. Герби гетьманів України / Ю. Джеджула, В. Замлинський // Вісті комбатанта. – 1992. – Ч. 2.
102. Дмитрієнко М. Великий Герб нашої держави / Марія Дмитрієнко, Юрій Савчук // Військово-історичний альманах. – 2001. – Ч.1(2).
103. Довбня В. Січові Стрільці київського формування у визвольних змаганнях 1917 – 1920 років : організація та правові засади діяльності / Володимир Довбня. – К. : Текст, 2002. – 220 с.
104. Довган Ю. Форма, спорядження та амуніція УПА / Ю. Довган // Воєнна історія Галичини та Закарпаття : матеріали Всеукраїнської військово-історичної конференції [наук. зб.] / під заг. ред. В.В. Карпова. – К. : ДП «Укроборонсервіс»; Національний військово-історичний музей України. – 2010.
105. Доманк А.С. Знаки воинской доблести. – М.: Патриот, 1990. – 134 с.
106. Дубрівний П. Сірожупанники / П. Дубрівний // За державність. – 1964. – 36. 10.

107. Дулько В. Отличительные знаки частей МЧС Украины / В. Дулько // *Форменная одежда (Однострій) : [украинский униформологический журнал (на русском языке)]*. – 1999. – № 2.
108. Дуров В.А. Ордена России / В. А. Дуров. – М. : Воскресенье, 1993. – 160 с.: ил.
109. *Енциклопедія трипільської цивілізації : у 2 т. / авт. кол. : Н.Б. Бурдо (відп. секр.), М.Ю. Відейко (гол. ред.), В.О. Дергачов та ін.* – К. : Укрполіграфмедіа, 2004. – Т. 1. – 2004. – 703 с; Т. 2. – 2004. – 655 с.
110. Єрмолаєва І. Відзнаки Червоної армії (1935 – 1942 рр.) / І. Єрмолаєва // *Актуальні проблеми розвитку символіки у Збройних Силах та інших військових формуваннях України : матеріали науково-практичного семінару в Центральному музеї Збройних Сил України 5 березня 2008 року*. – К. : ЦМЗСУ. – 2008. – Вип. 1.
111. Закон України від 23 лютого 2006 № 3475-IV «Про Державну службу спеціального зв'язку та захисту інформації України» // *Відомості Верховної Ради України*. – 2006. – № 30.
112. Заметка о казацких знаменах // *Киевская старина*. – 1890. – № 10.
113. Замлинський В. Історія України в особах: IX – ХУІІ ст. / В. Замлинський, В. Войцеховська, В. Галаган В.– К., 1993.
114. *Західно-Українська Народна Республіка. 1918 – 1923 : ілюстрована історія*. – Львів – Івано-Франківськ : Манускрипт. – Львів, 2008. – 524 с.; іл.
115. *Збірник Указів Президента України*. – 1992. – Липень – вересень.
116. *Збірник Указів Президента України*. – 1995. – Квітень – червень. – Вип. 2.
117. Зборовський А. Хрест Петра Калнишевського / А. Зборовський // *Нумізматика і фалеристика*. – 2012. – № 1 (61).
118. *З української старовини : альбом / текст Д.І. Яворницького; мал. М.С. Самокиша, С.І. Васильківського; пер. з рос. та упоряд. Ю.О. Іванченка*. – К. : Мистецтво, 1991. – 316 с.: іл.
119. Іванов В. Прапори козацьких полків / В. Іванов // *Ювілейний збірник на пошану акад. Д.І. Багалія*. – К., 1927.
120. Ісаєвич Я. Бойові прапори козацького війська (середина ХУІІІ ст.) / Я. Ісаєвич // *Український історичний журнал*. – 1963. – № 1.
121. Ісаєвич Я.С. Бойові прапори козацького війська / Я.С. Ісаєвич // *Вісті : [український військовий журнал]*. – 1964. – Ч. 113.
122. *Історія українського війська (1917 – 1995) / упоряд. Я. Дашкевич*. – Львів : Світ, 1996. – 840 с.
123. Іщук О. Проекти нагород УПА / О. Іщук, Н. Ніколаєва // *Воєнна історія*. – 2008. – № 5 (41).
124. Каленюк А. Нагородні нагрудні знаки відмінників родів військ і служб у фондівій колекції Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років» / А. Каленюк, В. Фоміна // *Військова символіка держави : основні проблеми розвитку на сучасному етапі : науково-практична конференція 27 травня 2009 р. (м. Київ)*. – К., ДП «Укроборонсервіс»; ЦМЗСУ. – 2009.
125. Капітула пропам'ятних відзначень «Броди» і дивізії «Галичина». Обі жчик, ч. 2 // *Вісті комбатанта*. – 1976. – Ч. 34.
126. Карпов В. Бойовий прапор сучасної Української армії / Віктор Карпов // *Військово-історичний альманах*. – 2001. – Ч.1(2).
127. Карпов В. Військова символіка держави / В. Карпов, Д. Табачник. – К. : Либідь, 2007. – 296 с.; іл.
128. Карпов В. Військова символіка України. Нарукавні знаки (1992 – 1999 рр.) [каталог нарукавних знаків з фондів Центрального музею Збройних сил України] / В. Карпов. – К. : ЦМЗСУ. – 1999. – 86 с.; іл.

129. Карпов В. Військові відзнаки УНР / В. Карпов // Військо України. – 1996. – № 7 – 8. – С. 36.
130. Карпов В. Військові нагороди доби Директорії УНР / В. Карпов // Воєнна історія. – 2009. – № 1 (43). – С. 121 – 130.
131. Карпов В. Військові прапори України / В. Карпов. – К.: Українська хата, 2007. – 56 с.; іл.
132. Карпов В. «Військово-історичний альманах» – цінне джерело у дослідженні військової символіки України / В. Карпов // Воєнна історія Наддніпрянщини та Донщини : матеріали Всеукраїнської військово-історичної конференції [наук. зб.] / під заг. ред. В.В. Карпова. – К., Національний військово-історичний музей України. – 2011.
133. Карпов В. Військово-морська символіка України в нарукавних знаках / Віктор Карпов // Військово-історичний альманах. – 2003. – Ч.1(6).
134. Карпов В. «Вісті комбатанта» – цінне джерело з дослідження історії розвитку української військової символіки / Віктор Карпов // Військово-історичний альманах. – 2011. – Ч.1 (22).
135. Карпов В. Заохочувальні відзнаки Головного управління розвідки Міністерства оборони України / Віктор Карпов // Військово-історичний альманах. – 2007. – Ч. 2 (15).
136. Карпов В. «Знак» (вісник Українського геральдичного товариства) – джерело з вивчення історії військової символіки України / В. Карпов // Військова символіка держави: основні проблеми розвитку на сучасному етапі : науково-практична конференція 27 травня 2009 р. (м. Київ). – К. : ДП «Укроборонсервіс»; ЦМЗСУ. – 2009.
137. Карпов В. Однострої Української армії (1917 – 1920) / Віктор Карпов // Військово-історичний альманах. – 2000. – Ч. 1.
138. Карпов В. Пропам'ятний нагрудний знак «10 років повітряній розвідці» / Віктор Карпов // Військово-історичний альманах. – 2004. – Ч.2 (9).
139. Карпов В. Розроблення арматур до одностроїв військовиків Збройних Сил України / Віктор Карпов // Військово-історичний альманах. – 2005. – Ч.1(10).
140. Карпов В. Становлення символіки Збройних Сил України / В. Карпов // Воєнна історія. – 2008. – № 2 (38).
141. Карпов В. Становлення символіки Збройних Сил України / В. Карпов // Актуальні проблеми розвитку символіки у Збройних Силах та інших військових формуваннях України: матеріали науково-практичного семінару в Центральному музеї Збройних Сил України 5 березня 2008 року. – К. : ЦМЗСУ. – 2008. – Вип. 1.
142. Карпов В. Українська військова символіка / В. Карпов, Д. Табачник. – К. : Либідь, 2004. – 272 с.; іл.
143. Карпов В. Українська військова символіка / В. Карпов, Д. Табачник. – 2-ге вид., доповн. й перероб. – К. : Либідь, 2006, – 264 с.; іл.
144. Карпов В. Український військовий журнал «Вісті» – джерело з вивчення закордонної школи символіки національної армії / В. Карпов // Воєнна історія Галичини та Закарпаття : матеріали Всеукраїнської військово-історичної конференції [наук. зб.] / під заг. ред. В.В. Карпова. – К. : ДП «Укроборонсервіс»; Національний військово-історичний музей України. – 2010.
145. Карпов В. Утвердження державної символіки незалежної України / В. Карпов // Воєнна історія Середньої Наддніпрянщини : матеріали Всеукраїнської військово-історичної конференції [наук. зб.] / під заг. ред. В.В. Карпова. – К., Національний військово-історичний музей України. – 2012.
146. Карпов В. Історичні передумови військової символіки України // Воєнна історія України. Регіони Волинь та Полісся. Зб. матеріалів Всеукраїнської військово-

історичної конференції. Під загальною редакцією В.В.Карпова. – К., Національний військово-історичний музей України. – 2013.

147. Карпов В. Історичні передумови формування військової символіки України: від Стародавньої доби до Середньовіччя. // Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтва: наук. журнал. – К.: Міленіум, 2013. – № 4.

148. Карпов В. Історіографія проблеми української військової символіки. // Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія: наук. журнал. – К.: Національна академія керівних кадрів культури і мистецтва, 2014. – № 1.

149. Карпов В. Історичні передумови формування військової символіки України: ХХ століття. // Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтва: наук. журнал. – К.: Міленіум, 2014. – № 1.

150. Карпов В. Система символів як основа військової культури // Всеукраїнська науково-теоретична конференція «Перші наукові читання присвячені пам'яті доктора історичних наук, професора О.І.Путро». Збірник матеріалів. – К.: НАКККіМ, 2014. – С. 81.

151. Клейноди України : 3 історії державної і національної символіки [комплект з 33-х кольорових художніх листівок] / авт. колектив: О.П. Білецький, К.Ю. Гломозда, В.Ф. Жмир, Ю.Д. Прилюк, Т.В. Шевченко, Д.Б. Яневський. – К. : МП «Абрис». – 1991.

152. Климкевич Р. Герб і печаті Хелма / Р. Климкевич // Літопис Волині. – 1964. – Ч. 7.

153. Кобзар А. Становлення та розвиток структур виховної роботи у Збройних Силах України. // Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – Київ.: Національний університет оборони України імені Івана Черняхівського. – 2013. – 16 с.

154. Коваль Л. Українські недержавні марки на військову тематику / Л. Коваль // Воєнна історія Галичини та Закарпаття : матеріали Всеукраїнської військово-історичної конференції [наук. зб.] / під заг. ред. В.В. Карпова. – К. : ДП «Укроборонсервіс»; Національний військово-історичний музей України. – 2010.

155. Ковтанюк Н. Богданові речі / Ніна Ковтанюк // Військово-історичний альманах. – 2002. – Ч.1(4).

156. Колеснік І. Роль і значення військової символіки у військово-патріотичному вихованні особового складу Збройних Сил України / І. Колеснік // Актуальні проблеми розвитку символіки у Збройних Силах та інших військових формуваннях України: матеріали науково-практичного семінару в Центральному музеї Збройних Сил України 5 березня 2008 року. – К. : ЦМЗСУ. – 2008. – Вип. 1.

157. Комплекс військово-геральдичних знаків, емблем і прапорів // Військово-історичний альманах. – 2001. – Ч.1(2).

158. Комунікат Головної управи Братства колишніх вояків 1-ї Української дивізії Української Національної Армії // Вісті [український військовий журнал]. – 1967. – Ч. 126.

159. Комунікат Головної управи Братства колишніх вояків 1-ї Української дивізії Української Національної Армії у справі пропам'ятної медалі св. Архистратига Михаїла // Вісті : [український військовий журнал]. – 1965. – Ч. 115.

160. Комунікат Капітули пропам'ятних відзначень «Броди» і дивізії «Галичина» (1 УД) // Вісті комбатанга. – 1979. – Ч. 5 – 6.

161. Конституція України : Видання офіційне. – К. : Міністерство юстиції України. – 2006. – 24 с.

162. Корпус Січових Стрільців: воєнно-історичний нарис. 1917 – 1967. – Чікаго, 1969. – 664 с.

163. Корчак-Городиський О. Відзначування колишніх членів 1 УД (Роздумування в 30-у річницю бою під Бродами) / О. Корчак-Городиський // Вісті комбатанта. – 1974. – Ч. 5.
164. Корчак-Городиський О. Військові відзнаки / О. Корчак-Городиський // Вісті комбатанта. – 1980. – Ч. 3.
165. Корчак-Городиський О. Військові відзначення (продовження) / О. Корчак-Городиський // Вісті комбатанта. – 1969. – Ч. 3 – 4.
166. Корчак-Городиський О. Військові відзначення / О. Корчак-Городиський // Вісті комбатанта. – 1969. – Ч. 2.
167. Корчак-Городиський О. Військові відзначення / О. Корчак-Городиський // Вісті комбатанта. – 1974. – Ч. 5.
168. Корчак-Городиський О. До генези та історії Воєнного хреста Українських Січових Стрільців з 1918 року / О. Корчак-Городиський // Знак : [вісник Українського геральдичного товариства]. – 1993. – Ч. 4.
169. Корчак-Городиський О. Про ордени, медалі та відзнаки / О. Корчак-Городиський // Вісті комбатанта. – 1968. – Ч. 2.
170. Корчак-Городиський О. Українські військові відзначення / О. Корчак-Городиський // Вісті комбатанта. – 1971. – Ч. 1.
171. Корчак-Городиський О. Як носити відзнаки / О. Корчак-Городиський // Вісті комбатанта. – 1980. – Ч. 4.
172. Косарева А.В. Искусство медали : книга для учителя / А.В. Косарева. – М. : Просвещение, 1977. – 127 с.
173. Косів Р. Р. Українські хоругви / Р.Р. Косів. – Київ: Оранта, 2009. – 372 с.: іл.
174. Котляр М. Нариси воєнного мистецтва Давньої Русі / М. Ф. Котляр. – К. : Наш час, 2010. – 280 с. – (Серія «Стратегікон»).
175. Кохан О. Комплексна розробка військової символіки / О. Кохан // Знак : [вісник Українського геральдичного товариства]. – 1995. – Ч. 9.
176. Кохан О. Прапори Прикордонних військ України / О. Кохан // Знак : [вісник Українського геральдичного товариства]. – 1999. – Ч. 19.
177. Кравцевич-Рожнецкий В. Я. Украинские военные знаки отличия первой половины XX века / Владимир Кравцевич-Рожнецкий, Василий Панасенко. – К. : ООО «НПФ «Tanais», 2009. – 336 с.: ил.
178. Крип'якевич І. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.) / І. Крип'якевич, Б. Гнатевич, З. Стефанів та ін. / упор. Б.З. Якимович. – 4-те вид., змін. і доп. – Львів : Світ, 1992.
179. Крип'якевич І. Історія українського війська / І. Крип'якевич, Б. Гнатевич та ін. : у 2 т. – 5-те вид. змін. і доп. / упор., покажчики Б.З. Якимовича. – К. : Варта, 1994. – Т. 1. – 1994. – 384 с.
180. Крип'якевич І. Історія українського війська / І. Крип'якевич, М. Капустянський, Б. Гнатевич та ін. – Вінніпег: Видавець Іван Тиктор, 1953. – 832 с.
181. Круковський О. Документи до історії символіки козачих полків на Слобідській Україні в 1918 – 1919 рр. / О. Круковський // Нумізматика і фалеристика. – 2009. – № 2 (50).
182. Круковський О. Невідома нагорода за Другий Зимовий похід (Базар) і бої // Знак : [вісник Українського геральдичного товариства]. – 2001. – Ч. 25.
183. Круковський О. Українська фалеристика (із фондів Львівського історичного музею) / О. Круковський, С. Пахолко. – Львів: Апріорі, 2011. – 120 с.: іл.
184. Круковський О. Українські військові відзнаки та нагороди УСС періоду Першої світової війни / О. Круковський // Нумізматика і фалеристика. – 2009. – № 1 (49).
185. Круковський О. Фалеристичні сліди Синьої та Сірої Дивізії // Знак [вісник Українського геральдичного товариства]. – 2001. – Ч. 23.

186. Кузнецов А.А. Наградная медаль : в 2 т. / А.А. Кузнецов, Н. И. Чепурнов. – М. : Патриот, 1992. – Т. 1 : 1701 – 1917. – 1992. – 416 с.: ил.
187. Кулішак І. Розпізнавальні знаки МВС України / І. Кулішак // Знак : [вісник Українського геральдичного товариства]. – 1994. – Ч. 7.
188. Культурология. XX век. Энциклопедия: В 2-х т. – СПб.: Университетская книга, ООО «Алетейя», 1998. – Т.1. – с. 222
189. Кучерук О. Маловідомі документи з історії відзнаки УНР Хрест Симона Петлюри / Олександр Кучерук // Військово-історичний альманах. – 2003. – Ч.1(6).
190. Кучерук О. Нагороди УПА: проект Нила Хасевича. Пояснення до проектів орденів, медалей і відзнак / Олександр Кучерук // Військово-історичний альманах. – 2002. – Ч.1(4).
191. Кучерук О. Проект заснування «Хреста Українського козацтва» (1947 р.) / Олександр Кучерук // Військово-історичний альманах. – 2005. – Ч.2 (11).
192. Лазаренко В. Відзнака президента України – орден Богдана Хмельницького. Третя нагорода незалежної України: від відзнаки до державної нагороди (1995 – 2005 рр.) / В. Лазаренко, С. Литвин // НумізMATика і фалеристика. – 2009. – № 1 (49).
193. Лазаренко В. Знак «Доблесть і честь». Становлення та розвиток відомчої нагородної системи Міністерства оборони України / В. Лазаренко // НумізMATика і фалеристика. – 2012. – № 1 (61).
194. Лазаренко В. Из истории награждения за выслугу лет / В. Лазаренко // НумізMATика і фалеристика. – 2001. – № 1 (17).
195. Лазаренко В. Из истории награждения за выслугу лет. Пограничная служба (1900 – 1997 гг.) / В. Лазаренко // НумізMATика і фалеристика. – 2001. – № 2 (18).
196. Лазаренко В. Історія створення медалі «За мужність в охороні державного кордону України» / В. Лазаренко // НумізMATика і фалеристика. – 2008. – № 1 (45).
197. Лазаренко В. Медаль «Ветеран військової служби». Становлення та розвиток відомчої нагородної системи Міністерства оборони України / В. Лазаренко // НумізMATика і фалеристика. – 2011. – № 4 (60).
198. Лазаренко В. Медаль «Ветеран Вооруженных Сил СССР» / В. Лазаренко // НумізMATика і фалеристика. – 2010. – № 3 (55).
199. Лазаренко В. Медаль «В память 250-летия Ленинграда» / В. Лазаренко // НумізMATика і фалеристика. – 2008. – № 3 (47).
200. Лазаренко В. Медаль «За бездоганну службу» I, II та III ступеня – від відзнаки до державної нагороди (1996 – 2003 рр.) / В. Лазаренко // НумізMATика і фалеристика. – 2011. – № 1 (57).
201. Лазаренко В. Медаль «За військову службу Україні» – від відзнаки до державної нагороди (1995 – 2000 рр.) / В. Лазаренко // НумізMATика і фалеристика. – 2011. – № 3 (59).
202. Лазаренко В. Медаль «За оборону Ленінграда» / В. Лазаренко // НумізMATика і фалеристика. – 2011. – № 3 (59).
203. Лазаренко В. Медаль «За оборону Одессы» / В. Лазаренко // НумізMATика і фалеристика. – 2011. – № 4 (60).
204. Лазаренко В. Медаль «За оборону Севастополя» / В. Лазаренко // НумізMATика і фалеристика. – 2012. – № 1 (61).
205. Лазаренко В. Медаль «За отличие в воинской службе» I и II степени / В. Лазаренко // НумізMATика і фалеристика. – 2010. – № 4 (56).
206. Лазаренко В. Медаль «За укрепление боевого содружества» / В. Лазаренко // НумізMATика і фалеристика. – 2011. – № 2 (58).
207. Лазаренко В. Медаль «Захиснику Вітчизни» – від відзнаки до державної нагороди (1995 – 2005 рр.) / В. Лазаренко // НумізMATика і фалеристика. – 2010. – № 3 (55).

208. Лазаренко В. Нагороди Спілки офіцерів України / В. Лазаренко // Нумізматика і фалеристика. – 2008. – № 3 (47).
209. Лазаренко В. Почесна відзнака Президента України – від відзнаки до державної нагороди (1992 – 2002 рр.) / В. Лазаренко // Нумізматика і фалеристика. – 2008. – № 2 (46).
210. Лазаренко В. Юбилейная медаль «За доблестный труд (За воинскую доблесть) в ознаменование 100-летия со дня рождения В.И.Ленина» / В. Лазаренко // Нумізматика і фалеристика. – 2009. – № 3 (51).
211. Липа К. Військо Богдана Хмельницького / Катерина Липа, Олекса Руденко. – К. : Наш час, 2010. – 63 с.
212. Литвин С. Нагрудні кваліфікаційні знаки України: довідник-каталог / С.М. Литвин. – Полтава : ТОВ «АСМІ», 2010. – 344 с.: іл.
213. Литвин С. Однострії Галицької армії / С. Литвин // Воєнна історія. – 2008. – № 6 (42).
214. Литвин С. Функційні (діючі) нагороди УПА / С. Литвин // Воєнна історія. – 2008. – Ч. 5 (41).
215. Лихачев Д. С. Комментарий исторический и географический / Д.С. Лихачев // Слово о полку Игореве. – Л. : Аврора, 1985.
216. Літопис Гадяцького полковника Григорія Граб'янки. – К., 1992.
217. Літопис Руський / пер. з давньорус. Л.Є. Махновця; відп. ред. О.В. Мишанич. – К. : Дніпро, 1989.
218. Літопис Самійла Величка // Українська література. – К., 1991. – С. 497.
219. Літопис УПА. – Торонто : Видавництво Літопис УПА, 1989. – Т.1. – 1989.
220. Лозинський А. Обмундирування та екіпіровка збройних сил Австро-Угорської імперії / А. Лозинський // Воєнна історія Галичини та Закарпаття : матеріали Всеукраїнської військово-історичної конференції [наук. зб.] / під заг. ред. В.В. Карпова. – К., ДП «Укроборонсервіс»; Національний військово-історичний музей України. – 2010.
221. Макаренко М. Запорозькі клейноди в Ермітажі / М. Макаренко // Пам'ятки України. – 1994. – № 1 – 2.
222. Малаха Є. Перша нагорода незалежної України / Є. Малаха // Знак [вісник Українського геральдичного товариства]. – 1994. – Ч. 7.
223. Малюга В. Історичні витоки традиційної символіки українського війська / В. Малюга, Ю. Костенко // Військова символіка держави: основні проблеми розвитку на сучасному етапі. Науково-практична конференція 27 травня 2009 р. (м. Київ). – К. : ДП «Укроборонсервіс»; ЦМЗСУ. – 2009.
224. Мамчак М. Військово-морська символіка України / М. Мамчак. – Снятин : Прут Принт, 2009. – 72 с.: іл. + 20 с. вкл.
225. Манзуренко В. Василь Кук – Головний Командир УПА / В. Манзуренко, О. Іщук. – Рівне: видавець Олег Зень, 2008. – 80 с.: іл. (Бібліотека журналу «Однострії». Серія «Українські військові формування ХХ століття. Події, персоналії, документи»).
226. Манзуренко В. Генерал-полковник Павло Шандрук та його нагороди / В. Манзуренко // Однострії : [український військово-історичний журнал]. – 2004. – № 8.
227. Манзуренко В. Загадка української фалеристики: невідомі українські відзнаки / Віталій Манзуренко // Військово-історичний альманах. – 2004. – Ч.2 (9).
228. Манзуренко В. Невідомі проекти нагород УПА Ніла Хасевича / В. Манзуренко, О. Іщук // Однострії : [український військово-історичний журнал]. – 2009. – № 9.
229. Манзуренко В. Невідомі проекти січових відзнак Олекси Новаківського / Віталій Манзуренко // Військово-історичний альманах. – 2005. – Ч.2 (11).
230. Манзуренко В. Остання лицарська війна в Європі й відзнаки її учасникам / Віталій Манзуренко // Військово-історичний альманах. – 2007. – Ч.1(14).

231. Манзуренко В. Ременные пряжки УПА / В. Манзуренко // *Форменная одежда (Однострій) : [украинский униформологический журнал (на русском языке)]*. – 2001. – № 6.
232. Мануйлович Ю. Козацькі нагороди в історичному просторі / Ю. Мануйлович, П. Панченко // *Військова символіка держави: основні проблеми розвитку на сучасному етапі: науково-практична конференція 27 травня 2009 р. (м. Київ)*. – К. : ДП «Укроборонсервіс»; ЦМЗСУ. – 2009.
233. Мартин О. Відзнаки підрозділу Національної гвардії України «Скорпіон» / О. Мартин // *Знак [вісник Українського геральдичного товариства]*. – 1999. – Ч. 18.
234. Марчук І. Наперсний хрест М. Павловського «За Зимовий похід і бої» / І. Марчук // *Однострій : [український військово-історичний журнал]*. – 2009. – № 9.
235. Маскевич О. Відзнака Командувача Військово-Морськими Силами Збройних Сил України «За заслуги перед ВМС України» / О. Маскевич // *Знак : [вісник Українського геральдичного товариства]*. – 2006. – Ч. 38.
236. Медальйони Ордену Лицарів Хреста Симона Петлюри та Ордену Лицарів Залізного Хреста // *Вісті комбатанта*. – 1974. – Ч. 5.
237. Мельник О. З його колекцій світ дізнавався про Україну / О. Мельник // *Нумізматика і фалеристика*. – 2009. – № 4 (52).
238. Мельник О. Фалеристичні пам'ятки батальйону спеціального призначення НГУ у Львові / О. Мельник // *Нумізматика і фалеристика*. – 2009. – № 2 (50).
239. Мицик Ю. Дещо про клейноди Тимоша Хмельницького / Ю. Мицик // *Знак [вісник Українського геральдичного товариства]*. – 2000. – Ч. 22.
240. Мицик Ю. Дещо про українські та кримські прапори під час Чуднівської битви 1660 року / Ю. Мицик // *Знак [вісник Українського геральдичного товариства]*. – 2004. – № 33.
241. Мицик Ю. До питання козацької символіки / Ю. Мицик // *Знак [вісник Українського геральдичного товариства]*. – 1998. – № 15
242. Мицик Ю. З історії прапора Українських Січових Стрільців / Ю. Мицик // *Знак : [вісник Українського геральдичного товариства]*. – 2002. – Ч. 27.
243. Мицик Ю. Кольори козацьких прапорів / Ю. Мицик // *Апанович О. Козацька енциклопедія для юнацтва : Книга статей про історичне буття українського козацтва / О. Апанович; упорядник О. Яремійчук; наук. ред., авт. післямови Ю. Мицик*. – К. : Веселка, 2009.
244. Мицик Ю. Прапори полковника Іллі Голоти (1649 р.) / Ю. Мицик // *Знак [вісник Українського геральдичного товариства]*. – 2000. – №20.
245. Мірчук П. Українська Повстанська Армія (1942 – 1952) / П. Мірчук. – Мюнхен: друкарня «Сісего», 1953.
246. Модзалевський В. До питання про Державний герб України / В. Модзалевський, Г. Нарбут // *Наше минуле*. – 1918. – С.126. Передрук: *Національна символіка*. – 2-ге вид. – К., 1991. – (Б-ка журн. „Пам'ятки України”; кн. 1). – С. 26.
247. Мозолевський Б. Скіфський степ / Б. Мозолевський. – К. : Темпора, 2005. – 192 с.: іл.
248. Мороз І. Форма одягу та знаки розрізнення «синьожупанників» / І. Мороз // *Український військовий музей*. – 2011. – Ч. 3.
249. Музичук С. Луцький вишкільний курінь, 1941 – 1943 / С. Музичук, І. Марчук // *Однострій : [український військово-історичний журнал]*. – 2004. – № 8.
250. Музичук С. Мазепинка / С. Музичук // *Однострій : [український військово-історичний журнал]*. – 2009. – № 9.
251. Музичук С. Українська Повстанча Армія / С. Музичук, І. Марчук. – Рівне, 2006. – 56 с.: іл. (Бібліотека журналу «Однострій». Серія «Українські військові формування ХХ століття. Організація, уніформа, символіка»).

252. Муzychук С. Українські військові нарукавні емблеми під час Другої світової війни 1939 – 1945 рр. / С. Муzychук // Знак : [вісник Українського геральдичного товариства]. – 2004. – Ч. 33.
253. Муzychук С. Батальон «Roland». Дружини українських націоналістів / С. Муzychук, І. Марчук // Форменная одежда (Однострій) : [український уніформологічний журнал (на руському мові)]. – 2002. – № 7.
254. Муzychук С. Дивізія СС «Галичина» и Українська Національна Армія. 1943 – 1945 / С. Муzychук // Форменная одежда (Однострій) : [український уніформологічний журнал (на руському мові)]. – 1999. – № 2.
255. Муzychук С. Отличительные знаки частей ВМС Украины / С. Муzychук // Форменная одежда (Однострій) : [український уніформологічний журнал (на руському мові)]. – 1998. – № 1.
256. Муzychук С. Спецподразделение МВД Украины «Беркут» / С. Муzychук, І. Кулишак // Форменная одежда (Однострій) : [український уніформологічний журнал (на руському мові)]. – 1999. – № 2.
257. Мундирные пуговицы Российской империи / сост. Б.Г. Кузин, А.А. Федорчук. – Евпатория: Крымский Афон, 2008. – 256 с.
258. Муравйов О. Головні символи нашого війська / Олександр Муравйов // Військово-історичний альманах. – 2006. – Ч. 2 (13).
259. Муравйов О. Діяльність Відділу військової символіки та геральдики Генерального штабу Збройних Сил України у сфері подальшого розвитку символіки Збройних Сил України / О. Муравйов // Військова символіка держави: основні проблеми розвитку на сучасному етапі: науково-практична конференція 27 травня 2009 р. (м. Київ). – К. : ДП «Укроборонсервіс»; ЦМЗСУ. – 2009.
260. Муравйов О. Заохочувальні відзнаки Міністерства оборони України, встановлені 2005 року / Олександр Муравйов // Військово-історичний альманах. – 2005. – Ч. 2 (11).
261. Муравйов О. Медаль «10 років Збройним Силам України» / Олександр Муравйов // Військово-історичний альманах. – 2001. – Ч. 2 (3).
262. Муравйов О. Нарукавна емблема 30-ї автомобільної бази Генерального штабу Збройних Сил України / О. Муравйов // Знак : [вісник Українського геральдичного товариства]. – 2005. – Ч. 37.
263. Муравйов О. Нарукавна емблема первинного національного контактного пункту в рамках операції Організації Північноатлантичного договору «Активні зусилля» / О. Муравйов // Знак : [вісник Українського геральдичного товариства]. – 2007. – Ч. 42.
264. Муравйов О. Нова символіка українського війська (Розробка Воєнно-геральдичної служби ГШ ЗСУ) / Олександр Муравйов // Військово-історичний альманах. – 2001. – Ч. 2 (3).
265. Муравйов О. Почесний нагрудний знак начальника Генерального штабу – Головнокомандувача Збройних Сил України «За заслуги перед Збройними Силами України» / Олександр Муравйов // Військово-історичний альманах. – 2011. – Ч. (22).
266. Муравйов О. Почесні нагрудні знаки начальника Генерального штабу – Головнокомандувача Збройних Сил України / О. Муравйов // Знак : [вісник Українського геральдичного товариства]. – 2007. – Ч. 41.
267. Муравйов О. Символіка Об'єднаного оперативного командування Збройних Сил України / О. Муравйов // Знак : [вісник Українського геральдичного товариства]. – 2007. – Ч. 41.
268. Муравйов О. Сучасна символіка Збройних Сил України / О. Муравйов, М. Чмир, Н. Корж, Т. Лук'яненко // Вісник Української академії геральдики, товарного знаку та логотипу. – Жовтень – листопад 2006. – Ч. 65. – 64 с.

269. Муравйов О. Сучасний стан і перспективи розвитку символіки Збройних Сил України / О. Муравйов // Актуальні проблеми розвитку символіки у Збройних Силах та інших військових формуваннях України: матеріали науково-практичного семінару в Центральному музеї Збройних Сил України 5 березня 2008 року. – К. : ЦМЗСУ. – 2008. – Вип. 1.

270. Муравйов О. Штандарти Міністра оборони України й начальника Генерального штабу Збройних Сил України / Олександр Муравйов // Військово-історичний альманах. – 2002. – Ч.2 (5).

271. Муравйов О. Як відрізнити професійного сержанта / О. Муравйов, М. Чмир // Народна армія. – 2009. – 14 берез.

272. Нагороди України: історія, факти, документи : у 3 т. / Д. Табачник (кер. авт. кол.), І. Безгін, В. Бузало, М. Дмитрієнко, І. Курас, В. Куценко, Л. Яковлева. – К. : Українознавство; фірма «ARC-Ukraine», 1996. – Т. 1. – 1996. – 288 с.; Т.2. – 1996. – 344 с.; Т. 3. – 1996. – 424 с.

273. Наказ командування Армії УНР про запровадження у військах прапорів єдиного зразка (1919 р.) / вступ. сл. й публ. док. Михайла Ковальчука; мал. Тараса Штика // Військово-історичний альманах. – 2006. – Ч.1(12).

274. Наказ командувача Сухопутних військ Збройних Сил України від 16 січня 2007 року № 15 «Про встановлення нагрудних знаків і затвердження доповнення до Настанови з повітрянодесантної служби (НДПС – 2006), введеної у дію наказом командувача Сухопутних військ Збройних Сил України 17 травня 2006 року № 205.

275. Наказ Міністра оборони України від 15 серпня 1994 р. № 215 «Про введення в дію Інструкції про порядок вручення бойових прапорів військовим частинам Збройних Сил України».

276. Наказ Міністра оборони України від 2 березня 2006 р. № 127 «Про затвердження положення про перехідні вимпели Міністра оборони України кращим військовим частинам видів Збройних Сил України».

277. Наказ Міністра оборони України від 2 грудня 1996 р. № 370 «Про заохочувальні відзнаки Міністерства оборони України».

278. Наказ Міністра оборони України від 12 травня 2003 р. № 131 «Про символіку Військової служби правопорядку в Збройних Силах України».

279. Наказ Міністра оборони України від 5 липня 2005 р. № 376 «Про затвердження нагрудних знаків військової доблесті військовослужбовців Збройних Сил України».

280. Наказ Міністра оборони України від 13 вересня 2003 р. № 292 «Про встановлення заохочувальної відзнаки Міністерства оборони України – медалі “За миротворчу діяльність».

281. Наказ Міністра оборони України від 3 вересня 1999 р. № 270 «Про встановлення заохочувальних відзнак Міністерства оборони України “Вогнепальна зброя” та “Холодна зброя”».

282. Наказ Міністра оборони України від 5 липня 2005 р. № 375 «Про встановлення Почесних нагрудних знаків начальника Генерального штабу – Головнокомандувача Збройних Сил України».

283. Наказ Міністра оборони України від 6 квітня 2006 р. № 174 «Про встановлення заохочувальної відзнаки Міністерства оборони України – медалі “15 років Збройним Силам України”».

284. Наказ Міністра оборони України від 10 грудня 2008 р. № 609 «Про встановлення заохочувальної відзнаки Міністерства оборони України – нагрудний знак „Служба шифрувального зв’язку і режиму секретності Збройних Сил України”».

285. Наказ Міністра оборони України від 12 вересня 2005 року № 545 «Про встановлення заохочувальної відзнаки Міністерства оборони України – медалі “За сумлінну службу”».

286. Наказ Міністра оборони України від 12 вересня 2005 року № 547 «Про встановлення заохочувальної відзнаки Міністерства оборони України – медалі “За особисті досягнення”».

287. Наказ Міністра оборони України від 12 вересня 2005 року № 548 «Про встановлення заохочувальної відзнаки Міністерства оборони України – медалі “За зразкову службу у Збройних Силах України”».

288. Наказ Міністра оборони України від 12 грудня 2005 року № 737 «Про встановлення заохочувальної відзнаки Міністерства оборони України – медалі “За сприяння Збройним Силам України”».

289. Наказ Міністра оборони України від 12 грудня 2005 року № 736 «Про встановлення заохочувальної відзнаки Міністерства оборони України “Знак пошани”».

290. Наказ Міністра оборони України від 12 лютого 1992 р. № 12 «О создании комиссии по разработке образцов предметов военной формы одежды для военнослужащих Вооруженных Сил Украины».

291. Наказ Міністра оборони України від 12 червня 1995 року № 150 «Про введення в дію Правил носіння військової форми одягу військовослужбовцями Збройних Сил України». – Київ : Варта. – 1995. – 158 с.

292. Наказ Міністра оборони України від 20 травня 2003 року № 143 «Про встановлення заохочувальної відзнаки Міністерства оборони України – нагрудний знак “Воїн-миротворець”».

293. Наказ Міністра оборони України від 21 травня 2008 року № 218 «Про встановлення заохочувальної відзнаки Міністерства оборони України – нагрудний знак „За розвиток військового співробітництва”».

294. Наказ Міністра оборони України від 21 травня 2008 року № 219 «Про встановлення заохочувальної відзнаки Міністерства оборони України – нагрудний знак „За зміцнення обороноздатності”».

295. Наказ Міністра оборони України від 27 січня 2004 р. № 29 «Про встановлення заохочувальної відзнаки Міністерства оборони України – нагрудний знак “За розмінування”».

296. Наказ Міністра оборони України від 4 вересня 2001 року № 310 «Про встановлення заохочувальної відзнаки Міністерства оборони України – медалі “10 років Збройним Силам України”».

297. Наказ Міністра оборони України від 6 липня 2012 року № 440 «Про визнання такими, що втратили чинність, деяких наказів Міністра оборони України».

298. Наказ Міністра оборони України № 109 від 25 травня 1993 р. «Про хід роботи щодо розробки і впровадження військової символіки Збройних Сил України».

299. Наказ начальника Генерального штабу – Головнокомандувача Збройних Сил України від 31 серпня 2005 р. № 128 «Про затвердження Почесного нагрудного знака “За самовіддану працю у Збройних Силах України”».

300. Наказ начальника Генерального штабу – Головнокомандувача Збройних Сил України від 24 липня 2006 р. № 135 «Про затвердження Почесного нагрудного знака “За вірцевість у військовій службі”».

301. Наказ начальника Генерального штабу – Головнокомандувача Збройних Сил України від 24 липня 2006 р. № 136 «Про затвердження Почесного нагрудного знака “За доблесну військову службу Батьківщині”».

302. Наказ начальника Генерального штабу – Головнокомандувача Збройних Сил України від 24 липня 2006 р. № 137 «Про встановлення Почесного нагрудного знака “За досягнення у військовій службі”».

303. Наказ начальника Генерального штабу – Головнокомандувача Збройних Сил України від 29 липня 2008 р. № 79 «Про встановлення Почесного нагрудного знака “Почесний військовий зв’язківець”».
304. Наказ начальника Генерального штабу – Головнокомандувача Збройних Сил України від 22 жовтня 2008 р. № 111 «Про встановлення Почесного нагрудного знака “За заслуги у ліквідації наслідків надзвичайної ситуації”».
305. Національний військово-історичний музей України. – ДФ. – № 3863.
306. Національний військово-історичний музей України. – ДФ. – № 3864. Лист до Верховної Ради України від 28 червня 1994 р. № 29-1091/4; ДФ. – № 3869. Лист Управління служби військ і режиму Генерального штабу ЗС України 13 червня 1997 р. № 122/606.
307. Національний військово-історичний музей України. – НДФ. – № 7084; НДФ. – № 383; НДФ. – № 4136.
308. Національний військово-історичний музей України. – ОФ. – № 3996; ОФ. – № 3997.
309. Національний військово-історичний музей України. – ОФ. – № 686; ДФ. – № 687; ОФ. – № 611; ОФ. – № 783; ОФ. – № 781; ОФ. – № 617; ОФ. – № 784; ОФ. – № 770; ОФ. – № 779; ОФ. – № 778; ОФ. – № 772; ОФ. – № 762; ОФ. – № 774; ОФ. – № 775; ОФ. – № 742; ОФ. – № 644.
310. Невідомий проект ордена Залізного хреста св. Андрія / вступ. сл., публ. док. і прим. Андрія Руккаса // Військово-історичний альманах. – 2008. – Ч. 1(16).
311. Непота І. Українська військова символіка початку ХХ століття / І. Непота, В. Панасенко // Воєнна історія Галичини та Закарпаття : матеріали Всеукраїнської військово-історичної конференції [наук. зб.] / під заг. ред. В.В. Карпова. – К. : ДП «Укроборонсервіс»; Національний військово-історичний музей України. – 2010.
312. Новосівський І. Деякі українські проблеми в світлі молдавської хроніки Йона Некульчі / І. Новосівський // Збірник на пошану професора д-ра О. Оглоблина. – Нью-Йорк : УВАН у США, 1977.
313. Однороженко О. Полкові та сотенні печатки Ізюмського полку / О. Однороженко // Знак [вісник Українського геральдичного товариства]. – 2002. – Ч. 27.
314. Омельчук В. Народне повстання 1734 – 1738 рр. на Правобережній Україні та його місце у суспільно-політичному житті і міжнародних відносинах. // Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук – К.: Київський національний університет імені Т.Г.Шевченка. – 2003. – 213 с.
315. Ольговський С. Володарі степу. Військова справа й озброєння скіфів VII ст. до н.е. – III ст. н.е. / Сергій Ольговський. – К. : Наш час, 2010. – 128 с.: іл. – (Серія «Плац д’Арма»).
316. Опис здійснено відповідно до Положення про офіційні символи глави держави. / Указ Президента України від 29 листопада 1999 № 1507/99 // Офіційний вісник України. – 1999. – № 48. – 17 грудня.
317. Пагіря О. Карпатська Січ: військове формування Карпатської України / О. Пагіря. – К. : Темпора, 2010. – 152 с.: іл.
318. Панченко В. Герби українських полків у російських військових гербовниках XVIII століття / Володимир Панченко // Військово-історичний альманах. 2011. – № 1 (22).
319. Панченко В. Козацьке прапорництво XVII – XVIII ст. / Володимир Панченко // Військово-історичний альманах. – 2008. – Ч. 2 (17).
320. Панченко В. Прапори доби козацтва XVII – XVIII століть та їх вплив на сучасну військову символіку / В. Панченко // Актуальні проблеми розвитку символіки у Збройних Силах та інших військових формуваннях України: матеріали науково-

практичного семінару в Центральному музеї Збройних Сил України 5 березня 2008 року. – К. : ЦМЗСУ. – 2008. – Вип. 1.

321. Панченко В. Реалії козацького побуту в регіональній і міській геральдиці Гетьманщини / В. Панченко // Військова символіка держави: основні проблеми розвитку на сучасному етапі: науково-практична конференція 27 травня 2009 р. (м. Київ). – К. : ДП «Укроборонсервіс»; ЦМЗСУ. – 2009.

322. Пастернак О. Пояснення тризуба герба Великого Київського князя Володимира Святого / О. Пастернак / передне сл. проф. С. Шелухіна. – Ужгород. : Учительська громада, 1934. – 44 с.

323. Пастернак О. Пояснення тризуба, герба Великого Київського князя Володимира Святого / О. Пастернак / вступ. сл. Б.З. Якимовича; худож. оформл. О.В. Ковалю. – К. : Веселка, 1991. – 47 с.: іл.

324. Пахолко С. Військова відзнака «Стрілецька Рада» колегії команданта Січових Стрільців Євгена Коновальця 1918 – 1919 рр. / С. Пахолко, О. Мартин // Знак [вісник Українського геральдичного товариства]. – 2004. – Ч. 34.

325. Пахолко С. Вшанування пам'яті генерала Мирона Тарнавського та воїнів Української Галицької Армії у фалеристичних пам'ятках та пам'ятних таблицях / С. Пахолко, М. Дмитрів // Нумізматика і фалеристика. – 2011. – № 4 (60).

326. Пахолко С. До питання датування відзнак «Союз українських ветеранів» та «Об'єднання українських комбатантів» / С. Пахолко, О. Мельник // Нумізматика і фалеристика. – 2010. – № 2 (54).

327. Пахолко С. Історія однієї фалеристичної знахідки / С. Пахолко, О. Мартин // Нумізматика і фалеристика. – 2010. – № 2 (54).

328. Пахолко С. Котильйон – відзнака-оберіг українських вояків (1916 – 1950-ті рр.) / Степан Пахолко, Ольга Мартин // Військово-історичний альманах. – 2006. – Ч. 2 (13).

329. Пахолко С. Невіднайдені українські фалеристичні пам'ятки, відомі з описів / Пахолко С., Мартин О. // Нумізматика і фалеристика. – 2010. – № 4 (56).

330. Пахолко С. Повернення митрополита Андрея Шептицького з російського полону у фалеристичних пам'ятках Петра Терещука / С. Пахолко, Т. Денисова, О. Мельник // Нумізматика і фалеристика. – 2010. – № 4 (56).

331. Пахолко С. Фалеристичні пам'ятки українських біженців у таборах переміщених осіб Німеччини та Австрії у 1945 – 1949 роках / С. Пахолко, О. Мельник // Нумізматика і фалеристика. – 2010. – № 3 (55). – С. 22.

332. Пахолко С. Фалеристичні пам'ятки українського підпілля від УВО до ОУН / С. Пахолко, О. Мельник // Нумізматика і фалеристика. – 2008. – № 2 (46).

333. Пахолко С. Фалеристичні пам'ятки української діаспори США та Канади першої половини ХХ століття / С. Пахолко, О. Мельник // Нумізматика і фалеристика. – 2010. – № 1 (53).

334. Пахолко С. Фальсифікація відзнак української фалеристичної спадщини / С. Пахолко, О. Мартин // Нумізматика і фалеристика. – 2009. – № 2 (50).

335. Перше і досі унікальне видання: «Українські військові відзнаки» / видав Ярослав Семотюк // Вісті комбатанта. – 1991. – Ч. 3.

336. Петренко Є. Нагороди гетьмана України Павла Петровича Скоропадського / Є. Петренко // Український військовий музей. – 2009. – Ч. 1.

337. Підгайний Б. Завваження до «Звіту» і «Спростування» сот. Дябоги, колишнього голови Капітули пропам'ятних відзнак 1-шої УД УНА / Б. Підгайний // Вісті комбатанта. – 1967. – Ч. 1.

338. Полное собрание русских летописей. – 2-е изд. – Л., 1925. – Т. 2 : Год 1146. – 1925. – Вып. 1; Т. 4: Новгородская IV летопись. – 1925. – Вып. 1.

339. Полянська І. Галичина періоду 1-ї Світової війни у пам'ятних медалях із збірки Львівського історичного музею / І. Полянська // Воєнна історія Галичини та

Закарпаття : матеріали Всеукраїнської військово-історичної конференції [наук. зб.] / під заг. ред. В.В. Карпова. – К. : ДП «Укроборонсервіс»; Національний військово-історичний музей України. – 2010.

340. Портнов А. Про найповніше коріння Тризуба в Україні / А. Портнов // Знак [вісник Українського геральдичного товариства]. – 1998. – Ч. 14.

341. Посвячення прапора станиці Братства кол. вояків 1-ої УД УНА ст. Кетренс, Канада // Вісті комбатанта. – 1976. – Ч. 3.

342. Постанова Верховної Ради України „Про Державний Герб України” // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 40. – Ст. 592.

343. Постанова Кабінету Міністрів України від 11 липня 2007 № 905 «Про посвідчення і нагрудний знак Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України» // Офіційний вісник України. – 2007. – № 52.

344. Потрашков С.В. Награды СССР, России и Украины / С.В. Потрашков. – Харьков : Книжный клуб «Клуб семейного досуга»; Белгород : ООО Книжный клуб «Клуб семейного досуга», 2011. – 416 с.: ил.

345. Потрашков С. В. Ордена и медали стран мира / С.В. Потрашков. – М. : Эксмо, 2008. – 304 с.: ил.

346. Права й ліва сторони прапору станиці Об'єднання кол. вояків УПА в Торонті // Вісті комбатанта. – 1970. – Ч. 1.

347. Правила ношения военной формы одежды военнослужащих Советской Армии и Военно-Морского Флота (на мирное время). – М. : Военное издательство Министерства обороны Союза ССР, 1959. – 184 с.: ил.

348. Пригорницький Ю. Нагороди: від давніх греків до незалежної України / Ю. Пригорницький // Вісті комбатанта. – 1993. – Ч. 5 – 6. – С. 87.

349. Припхан Р.Б. Літературний вечір Евстахія Загачевського / Р.Б. Припхан // Вісті комбатанта. – 1979. – Ч. 3.

350. Путешествие антиохийского патриарха в Россию в половине XVII ст., описанное его сыном архидиаконом Павлом Алепским. – М., 1897. – Вып. 2.

351. Рабинович М. Г. Древнерусские знамена (X – XV вв.) по изображениям на миниатюрах // Новое в археологии. – М., 1972.

352. Радиш Я. Якими повинні бути емблеми військових медиків України? / Я. Радиш // Знак [вісник Українського геральдичного товариства]. – Лютий 1994. – Ч. 5.

353. Росоха С. Військо Закарпатської України / С. Росоха // Історія Українського війська (1917 – 1995). – Львів : Світ, 1996.

354. Руденко О. Створення цілісної Концепції щодо подальшого розвитку символіки Збройних Сил та інших військових формувань України – нагальна потреба сучасного історичного періоду їх життєдіяльності / О. Руденко // Актуальні проблеми розвитку символіки у Збройних Силах та інших військових формуваннях України: матеріали науково-практичного семінару в Центральному музеї Збройних Сил України 5 березня 2008 року. – К. : ЦМЗСУ. – 2008. – Вип. 1.

355. Руккас А. «Напрямові» значки 4 (7)-ї стрілецької бригади Армії УНР у 1920 р. / Андрій Руккас // Військово-історичний альманах. – 2007. – Ч.2 (15).

356. Савчук Ю. 8 Березня – це наше свято!: (Погляд на березневі свята крізь призму української геральдики) / Ю. Савчук // Політика і культура. – 2000. – № 8 (43).

357. Савчук Ю. К вопросу о знаменной реформе К. Разумовского 1755–1764 гг. / Ю. Савчук // Восьмая Всероссийская нумизматическая конференция. – Москва, 2000.

358. Савчук Ю. Одиссея козацьких прапорів / Ю. Савчук. – Стокгольм : Військовий музей Швеції. – 143 с.

359. Савчук Ю. Прапор Богдана Хмельницького у Стокгольмі / Ю. Савчук // Народна армія. – 2001. – 2 квітня.

360. Сас П. Хотинська війна 1621 – битва за Центральну Європу / Петро Сас, Генуте Кіркене, Алфредас Бумблаускас. – К. : Балтія-Друк, 2011. – 216 с.: іл.
361. Сас П. Хотинська війна 1621 року / П. Сас. – Біла Церква : Видавець Пшонківський О.В., 2012. – 526 с.: іл.
362. Семотюк Я. Українські військові нагороди / Я. Семотюк. – 2-ге вид., доп. – Торонто, 2004. – 64 с.
363. Сергійчук В. Доля української національної символіки / В. Сергійчук. – К. : Т-во «Знання» УРСР, 1990. – 48 с. – (Серія 1 «Час і суспільство», №2)
364. Сергійчук В. Національні святині – житимуть / В. Сергійчук // Тернопіль. – 1992. – № 5 – 6.
365. Серых В.Д. Воинские ритуалы / В.Д. Серых. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Воениздат, 1986. – 255 с.
366. Символи Президента України // Знак [вісник Українського геральдичного товариства]. – 2001. – Ч. 23.
367. Символіка Прикордонних військ України // Військово-історичний альманах. – 2002. – Ч.1(4).
368. Символы Родины и воинской доблести / сост. В.И. Шелекасов, В.П. Делия. – М. : Воениздат, 1990. – 127 с.
369. Ситий І. Герб і печатка Кочубеїв / Ігор Ситий // Військово-історичний альманах. – 2010. – Ч. 2 (21).
370. Ситий І. Клейноди останнього українського гетьмана Кирила Розумовського / І. Ситий // Знак [вісник Українського геральдичного товариства]. – 2001. – Ч. 24.
371. Ситий І. Печатка та герб Павла Полуботка / Ігор Ситий // Військово-історичний альманах. – 2011. – 1 (22).
372. Ситий І. Печатки військових канцеляристів / І. Ситий // Знак [вісник Українського геральдичного товариства]. – 2003. – Ч. 29.
373. Скотинський Т. Український герб та прапор / Т. Скотинський. – Львів, 1935.
374. Скрябін О. Перехідні вимпели Міністра оборони України / Олександр Скрябін // Військово-історичний альманах. – 2006. – Ч.1(12).
375. Славутич Є.В. Військовий костюм в Гетьманщині: історико-уніформологічне дослідження / Є.В. Славутич : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. – Київ : Національна академія наук України; Інститут історії України. – 2008. – 20 с.
376. Славутич Є. Військовий костюм в Українській козацькій державі : уніформологічний словник / Є. Славутич; Інститут історії України НАН України. – К., 2012. – 171 с.
377. Славутич Є. Розвиток військового костюма в Українській козацькій державі і проблема використання військових традицій в сучасній військовій символіці Збройних Сил України / Є. Славутич // Актуальні проблеми розвитку символіки у Збройних Силах та інших військових формуваннях України: матеріали науково-практичного семінару в Центральному музеї Збройних Сил України 5 березня 2008 року. – К. : ЦМЗСУ. – 2008. – Вип. 1.
378. Слейтер С. Геральдика : иллюстрированная энциклопедия / С. Слейтер. – 2-е изд., перераб. и доп. / пер. И. Жилинской. – М. : Изд-во Эксмо, 2005. – 264 с.: ил.
379. Слободянюк М. 703-й інженерний Вінницький орденів Червоного прапора і Богдана Хмельницького полк / М. Слободянюк // Воєнна історія Галичини та Закарпаття : матеріали Всеукраїнської військово-історичної конференції [наук. зб.] / під заг. ред. В.В. Карпова. – К. : ДП «Укроборонсервіс»; Національний військово-історичний музей України. – 2010.

380. Слободянюк М. Відзнаки Головнокомандувача Військово-Повітряних Сил Збройних Сил України / М. Слободянюк // Знак [вісник Українського геральдичного товариства]. – 2007. – Ч. 41.
381. Слободянюк М. Військова геральдика України: сучасний стан та проблеми / М. Слободянюк // Знак [вісник Українського геральдичного товариства]. – 2006. – Ч. 40.
382. Слободянюк М. Герб бази пунктів управління Західного оперативного командування / М. Слободянюк // Знак [вісник Українського геральдичного товариства]. – 2001. – Ч. 24. – Ч. 24.
383. Слободянюк М. До питання про створення нарукавної емблеми приналежності військовослужбовців до Збройних Сил України / М. Слободянюк // Знак [вісник Українського геральдичного товариства]. – 2004. – Ч. 33.
384. Слободянюк М. Емблема 51-ї окремої механізованої бригади / М. Слободянюк // Знак [вісник Українського геральдичного товариства]. – 2002. – Ч. 28.
385. Слободянюк М. Емблема українсько-румунсько-угорського батальйону «Тиса» / М. Слободянюк // Знак [вісник Українського геральдичного товариства]. – 2000. – Ч. 21.
386. Слободянюк М. Емблематика 93-ї механізованої дивізії / М. Слободянюк // Знак [вісник Українського геральдичного товариства]. – 1997. – № 14.
387. Слободянюк М. Емблеми 72-ї механізованої дивізії Збройних Сил / М. Слободянюк // Знак [вісник Українського геральдичного товариства]. – 1997. – № 13.
388. Слободянюк М. Емблеми українсько-польського батальйону / М. Слободянюк // Знак [вісник Українського геральдичного товариства]. – 2001. – Ч. 23.
389. Слободянюк М. Іноземні нагороди військовослужбовців Збройних Сил України під час виконання завдань в Іраку / М. Слободянюк // Військова символіка держави: основні проблеми розвитку на сучасному етапі: науково-практична конференція 27 травня 2009 р. (м. Київ). – К. : ДП «Укроборонсервіс»; ЦМЗСУ. – 2009.
390. Слободянюк М. Нарукавна емблема управління Західного оперативного командування / М. Слободянюк // Знак [вісник Українського геральдичного товариства]. – 2004. – Ч. 34.
391. Слободянюк М. Нарукавний знак військової частини 39288 / М. Слободянюк // Знак [вісник Українського геральдичного товариства]. – 1995. – Ч. 9.
392. Слободянюк М. Нарукавні емблеми частин спецпризначення Сухопутних військ Збройних Сил України / М. Слободянюк // Однострій [український військово-історичний журнал]. – 2009. – № 9.
393. Слободянюк М. Нарукавні знаки 259-ї окремої роти супроводження військових вантажів Прикарпатського військового округу / М. Слободянюк // Знак [вісник Українського геральдичного товариства]. – 1995. – Ч. 10.
394. Слободянюк М. Нарукавні знаки Збройних Сил України / М. Слободянюк // Знак [вісник Українського геральдичного товариства]. – 1994. – Ч. 7.
395. Слободянюк М. Нарукавні знаки підрозділів верифікації Збройних Сил України / М. Слободянюк // Знак [вісник Українського геральдичного товариства]. – 1996. – № 12.
396. Слободянюк М. Однострої в живопису. Уніформа лейб-гвардії Уланського цесаревича полку в малярських роботах Юзефата Лукашевича / Михайло Слободянюк // Військово-історичний альманах. – 2005. – Ч.1 (10).
397. Слободянюк М. Основні проблеми військової символіки Збройних Сил України на сучасному етапі / М. Слободянюк // Актуальні проблеми розвитку символіки у Збройних Силах та інших військових формуваннях України: матеріали науково-практичного семінару в Центральному музеї Збройних Сил України 5 березня 2008 року. – К. : ЦМЗСУ. – 2008. – Вип. 1.

398. Слободянюк М. Перша емблема частин зв'язку Збройних Сил України / М. Слободянюк // Знак [вісник Українського геральдичного товариства]. – 2000. – № 20.
399. Слободянюк М. Перший офіційно затверджений герб у Збройних Силах України / М. Слободянюк // Знак [вісник Українського геральдичного товариства]. – 2006. – Ч. 38.
400. Слободянюк М. Під заступництвом Сімаргла. Символіка 79-го окремого аеромобільного полку Південного оперативного командування / М. Слободянюк // Однострій [український військово-історичний журнал]. – 2004. – № 8.
401. Слободянюк М. Символ Національної гвардії України / М. Слободянюк // Знак [вісник Українського геральдичного товариства]. – 2000. – Ч. 22.
402. Слободянюк М. Символи України в пустелі Кувейту / М. Слободянюк // Знак [вісник Українського геральдичного товариства]. – 2003. – Ч. 29.
403. Слободянюк М. Символіка 5-й дивізії Національної гвардії України. 1992 – 2000 / М. Слободянюк // Форменная одежда (Однострій) [український уніформологічний журнал (на руському мові)]. – 2002. – № 7.
404. Слободянюк М. Символіка військових комісаріатів Західного оперативного командування / М. Слободянюк // Знак [вісник Українського геральдичного товариства]. – 2003. – Ч. 31.
405. Слободянюк М. Символіка Внутрішніх військ України / М. Слободянюк // Знак [вісник Українського геральдичного товариства]. – 1999. – Ч. 18.
406. Слободянюк М. Символіка львівських миротворців в Іраку / М. Слободянюк // Знак [вісник Українського геральдичного товариства]. – 2005. – Ч. 36.
407. Слободянюк М. Символіка миротворців у Сьєрра-Леоне / М. Слободянюк // Знак [вісник Українського геральдичного товариства]. – 2002. – Ч. 27.
408. Слободянюк М. Символіка найстаршого військового формування Збройних Сил України / М. Слободянюк // Знак [вісник Українського геральдичного товариства]. – 1999. – № 19.
409. Слободянюк М. Символіка українських миротворців у південному Лівані / М. Слободянюк // Знак [вісник Українського геральдичного товариства]. – 2002. – Ч. 26.
410. Слободянюк М. Страж юга України. Символіка 28-ї гвардейської механізованої Харківської двайди орденів Боевого Червоного Знамени дивізії / М. Слободянюк // Форменная одежда (Однострій) [український уніформологічний журнал (на руському мові)]. – 2001. – № 6.
411. Слободянюк М. Штандарти Міністра оборони України та начальника Генерального штабу Збройних Сил України / М. Слободянюк // Знак [вісник Українського геральдичного товариства]. – 2001. – Ч. 25.
412. Слово о полку Игореве. – Л. : Аврора, 1985.
413. Слово о полку Игореве. – М.-Л., 1950.
414. Слово о полку Игоревім. – К. : Радянська школа, 1989. – 310 с.
415. Служба безпеки України: історія та сучасність: До 20-ї річниці створення. – К. : Видавець Корбуш, 2012. – 384 с.: іл.
416. Сова А. Символіка українських молодіжних організацій «Сокіл», «Пласт» та «Луг» у Галичині (кінець ХІХ ст. – 1939 р.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук (Львівське відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України).
417. Сокирко О. Наймане військо лівобережних гетьманів кінця ХVІІ – ХVІІІ ст.: «барва», прапори, зброя / Олексій Сокирко // Військово-історичний альманах. – 2002. – Ч. 2 (5).
418. Сокольський О. Орден України / О. Сокольський // Вісті комбатанта. – 1976. – Ч. 2.

419. Сокольський О. Печаті в княжій Україні-Русі / О. Сокольський // Вісті комбатанта. – 1976. – Ч. 4.
420. Сорокин А. Полевые погоны солдат, сержантов и офицеров Красной армии обр. 1943 года / А. Сорокин // Однострій [український військово-історичний журнал]. – 2009. – № 9.
421. Спеціальні історичні дисципліни: довідник: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / І.Н. Войцехівська (кер. авт. кол.), В.В. Томазов, М.Ф. Дмитрієнко [та ін.]. – К. : Либідь, 2008. – 520 с.
422. Справлення помилкового підпису // Вісті комбатанта. – 1974. – Ч. 1.
423. Стафійчук В. Роль Генеральної військової канцелярії у забезпеченні прапорами полків, сотень і окремих військових частин Гетьманщини / В. Стафійчук // Знак [вісник Українського геральдичного товариства]. – 1997. – № 13.
424. Стороженко І. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII ст. : [монографія] / І. Стороженко. – Дніпропетровськ : Вид-во ДДУ, 1996. – Кн. 1: Воєнні дії 1648 – 1652 рр. – 1996. – 319 с., [3] арк. мапи.
425. Стороженко І.С. Богдан Хмельницький і Запорозька Січ кінця XVI – середини XVII століть : [монографія] / І.С. Стороженко. – Дніпродзержинськ : Видавничий дім «Андрій», 2007. – Кн. 2: Генезис, еволюція та реформування організаційної структури Січі / передм. Ю.А. Святця; відп. ред. В.А. Смолій. – 2007. – 415 с., [8] арк. схем.
426. Стяги штабів, частин та підрозділів Армії УНР зразка 1921 р. / вступ. сл. й публ. док. Андрія Руккаса // Військово-історичний альманах. – 2007. – Ч. 1(14).
427. Сучасні символи та атрибути державності України: довідник. – К. : Український видавничий консорціум; Українська академія геральдики, товарного знаку та логотипу; Українське наукове товариство краєзнавства, геральдики та фалеристики, 2008. – Т. 1: Символи державного суверенітету та атрибути державності України / уклад.: В.В. Болгов, І.В. Болгов, В. П. Чепак. – 2008. – 176 с..
428. Тамарський Ю.К. Українські військові відзначення / Ю.К. Тамарський // Вісті [український військовий журнал]. – 1955. – Ч. 5 – 6 (55 – 56).
429. Тарасенко І. Культура як знакова система // <http://www.ualogs.kiev.ua/>
430. Тарнавецький П. Символ прапора / П. Тарнавецький // Вісті [український військовий журнал]. – 1962. – Ч. 105.
431. Тинченко Я. Армии Украины 1917 – 1920 гг. / Я. Тинченко. – М. : ООО «Восточный горизонт», 2002. – 136 с.
432. Тинченко Я. Богданівський полк. 1917 – 1920 / Я. Тинченко // Однострій [український військово-історичний журнал]. – 2002. – № 7.
433. Тинченко Я. Герої Українського неба / Я. Тинченко. – К. : Темпора, 2010. – 200 с.: іл.
434. Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917 – 1921) / Я. Тинченко. – К. : Темпора, 2007. – 536 с.: іл.
435. Тинченко Я. Почетный нагрудный знак Генерального штаба УНР / Я. Тинченко, А. Рудиченко // Нумізматика і фалеристика. – 2011. – № 2 (58).
436. Тинченко Я. Синьожупанники: нові дані щодо знаків розрізнення / Я. Тинченко // Однострій [український військово-історичний журнал]. – 2009. – № 9.
437. Тинченко Я. Спроби виготовлення українських військових відзнак та нагородження ними, 1918 – 1919 / Я. Тинченко // Однострій [український військово-історичний журнал]. – 2009. – № 9.
438. Тинченко Я. Українське офіцерство: шляхи скорботи та забуття, 1917 – 1921 рр. / Я. Тинченко. – К. : Тиражувальний центр УРП, 1995. – 258 с.

439. Тинченко Я. Червоні кокарди армії УНР / Я. Тинченко // Знак [вісник Українського геральдичного товариства]. – 1994. – Ч. 5.
440. Тоїчкін Д. Шабля Почесної варті Міністерства оборони України: до збереження національних традицій / Д. Тоїчкін // Військова символіка держави: основні проблеми розвитку на сучасному етапі: науково-практична конференція 27 травня 2009 р. (м. Київ). – К. : ДП «Укроборонсервіс»; ЦМЗСУ. – 2009.
441. Томашівський С. Український національний герб / С. Томашівський // Неділя. – 1912. – 29 вересня.
442. Трембіцький В. Історичні та правні основи українського державного герба / В. Трембіцький // Правничий вісник. – Нью-Йорк, 1971. – Кн. 3.
443. Трембіцький В. Персональний склад адміральства та воєнно-морської команди української Чорноморської фльоти (1918 – 1919) / В. Трембіцький // Вісті комбатанта. – 1988. – Ч. 2.
444. Трембіцький В. Питання визначення кольорів українського національного та державного прапора / В. Трембіцький, А. Вовк // Вісті комбатанта. – 1984. – Ч. 3.
445. Трембіцький В. Прапори України 1918 року / В. Трембіцький // Знак [вісник Українського геральдичного товариства]. – 1993. – Ч. 4.
446. Трембіцький В. Проблема хреста в сучасному державному гербі України / В. Трембіцький // Вісті комбатанта. – 1986. – Ч. 1.
447. Троневиц П. Великий князь Дмитрій-Любарт і його сучасники: історико-краєзнавчий нарис / П.О. Троневиц. – Луцьк : ПВД «Твердиня», 2011. – 192 с.; іл. – (Серія «Пантеон»).
448. Указ Президента України від 21 лютого 2002 р. № 157 «Про додаткові заходи щодо посилення турботи про захисників Вітчизни, їх правового і соціального захисту, поліпшення військово-патріотичного виховання молоді».
449. Указ Президента України від 1 вересня 2003 р. № 950/2003 «Про символіку Міністерства України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи».
450. Указ Президента України від 11 січня 2008 року № 10/2008 «Про символіку Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України»
451. Указ Президента України від 13 лютого 1997 № 134/97 «Про Примірне положення про відомчі заохочувальні відзнаки».
452. Указ Президента України від 14 лютого 2002 р. № 129/ 2002 «Про символіку Служби безпеки України».
453. Указ Президента України від 18 листопада 1996 № 1094/96 «Про відомчі заохочувальні відзнаки».
454. Указ Президента України від 18 травня 2000 р. № 694 «Про впорядкування геральдичної справи в Україні».
455. Указ Президента України від 20 червня 2006 р. № 550-2006 «Про опис і малюнок базового зразка Бойового Прапора військової частини (з'єднання) Збройних Сил України».
456. Указ Президента України від 20 червня 2006 р. № 551/2006 «Про символіку, яка використовується у Збройних Силах України».
457. Указ Президента України від 29 листопада 1999 р. № 1507 «Про офіційні символи глави держави» // Офіційний вісник України. – 1999. – № 48. – 17 грудня.
458. Указ Президента України від 30 листопада 2000 р. № 1271 «Про геральдичні знаки, емблеми і прапори центральних органів виконавчої влади України».
459. Указ Президента України від 30 травня 2012 року № 365 «Про відомчі заохочувальні відзнаки».
460. Указ Президента України від 7 серпня 2001 р. № 594/2001 «Про символіку Прикордонних військ України».

461. Украинские воздухоплавательные части (1918 – 1919) // Волонтер. – 2012. – № 7.
462. Україна – козацька держава / В.В. Недяк. – К. : ЕММА, 2004. – 1216 с.
463. Україна – Швеція: на перехрестях історії (XVII – XVIII століття): 1 жовт. 2008 р. – 30 берез. 2009 р., м. Київ; 9 квіт. – 31 трав. 2009 р., м. Дніпропетровськ : кат. міжнар. вист. / [уклад. Ю. Савчук]; Міністерство культури і туризму України; Нац. музей історії України. – К. : Такі справи, 2008. – 224 с.
464. Україна і Литва в XIV – XVI століттях. Політико-правові та соціально-економічні аспекти / авт. кол. : В.Г. Берковський, А.В. Блануца, Д.П. Вашук, А.О. Гурбик, Б.В. Черкас. – Луцьк : ПрАТ «Волинська обласна друкарня», 2011. – 256 с.: іл.
465. Україна: герби та прапори / авт. проекту та упор. В.Г. Кисляк, О.А. Нескромний. – К. : Парламентське вид-во, 2010. – 456 с.: іл.
466. Українська фалеристика: 3 історії нагородної спадщини : у 2 кн. / Д. Табачник, В. Бузало, В. Воронін [та ін.]. – К. : Либідь, 2004. – Кн.1. – 2004. – 480 с.
467. Українські Січові Стрільці. 1914 – 1920. – 3-тє вид. – Монреаль, 1955. – 210 с.
468. Філоненко М. Перші «полководницькі» ордени Великої Вітчизняної – ордени Суворова, Кутузова, Олександра Невського у фондovій колекції Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років» / М. Філоненко // Військова символіка держави: основні проблеми розвитку на сучасному етапі : науково-практична конференція 27 травня 2009 р. (м. Київ). – К. : ДП «Укроборонсервіс»; ЦМЗСУ. – 2009. – С. 111.
469. Функційні (діючі) нагороди УПА // Воєнна історія. – 2008. – № 5 (41).
470. Харук А. Крила України: Військово-повітряні сили України, 1917 – 1920 рр. / А. Харук. – К. : Темпора, 2008. – 96 с.: іл.
471. Хасевич Нил. Графіка в бункерах УПА / Нил Хасевич. – Філадельфія: Пролог. – 1952.
472. Хлобистов О. Символи українського флоту / О. Хлобистов, М. Слободянюк // Знак [вісник Українського геральдичного товариства]. – 2003. – Ч. 29.
473. Хома І. Січові стрільці. Створення, військово-політична діяльність та збройна боротьба Січових Стрільців у 1917 – 1919 рр. / Іван Хома. – К. : Наш час, 2011. – 104 с.: іл. – (Серія «Плац д'Арм»).
474. Царенко М. «Орден подано, Ваша Високоповажносте...!». Феномен посадових титулів очільників іноземних держав у нагородній практиці сучасної України здатний здивувати кого завгодно / М. Царенко // Нумізматика і фалеристика. – 2009. – № 1 (49).
475. Царенко М. Авиационные «визитки» в фалеристике / М. Царенко // Нумізматика і фалеристика. – 2010. – № 4 (56).
476. Царенко М. Відзнака військових автомобілістів / М. Царенко // Нумізматика і фалеристика. – 2001. – № 2 (18).
477. Царенко М. Відзнаки українських підрозділів допоміжної служби німецьких ВПС у 1944 – 1945 рр. / М. Царенко // Знак [вісник Українського геральдичного товариства]. – Вересень 2000. – Ч. 22.
478. Царенко М. Емблеми частин та з'єднань Військово-Повітряних Сил України / М. Царенко // Знак [вісник Українського геральдичного товариства]. – 1999. – № 19.
479. Царенко М. Задумано як державну нагороду, засновано як відзнаку Президента, а вийшло ... «як завжди» / М. Царенко // Нумізматика і фалеристика. – 2009. – № 3 (51).
480. Царенко М. Ордена на фюзеляже / М. Царенко // Нумізматика і фалеристика. – 2011. – № 4 (60).
481. Царенко М. Символіка Військово-Повітряних Сил України / Максим Царенко // Військово-історичний альманах. – 2000. – Ч.1

482. Царенко М. Чтоб медаль учредить надо русский подзубрить / М. Царенко // Нумізматика і фалеристика. – 2001. – № 2 (18).
483. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 1077. – Оп. 5. – Спр. 10.
484. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 1075. – Оп. 1. – Спр. 15.
485. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 1075. – Оп. 2. – Спр. 3.
486. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 1075. – Оп. 2. – Спр. 6.
487. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 1075. – Оп. 2. – Спр. 62.
488. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 1075. – Оп. 2. – Спр. 64.
489. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 1075. – Оп. 2. – Спр. 61.
490. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 1075. – Оп. 2. – Спр. 3.
491. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 1078. – Оп. 2. – Спр. 4.
492. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 3172. – Оп. 5. – Спр. 2.
493. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 1074. – Оп. 2. – Спр. 3.
494. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 1076. – Оп. 1. – Спр. 1 а.
495. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 1076. – Оп. 1. – Спр. 9.
496. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 1077. – Оп. 5. – Спр. 10.
497. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 2188. – Оп. 2. – Спр. 70.
498. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 1077. – Оп. 1. – Спр. 48.
499. Чергове декорування Воєнним Хрестом // Вісті комбатанта. – 1967. – Ч. 2.
500. Черкас Б. Степовий щит Литви. Українське військо Гедиміновичів (XIV ст. – XVI ст.) / Б. Черкас. – К. : Темпора, 2011. – 144 с.: іл.
501. Чичкань І. Нагрудний знак «Служба шифрувального зв'язку і режиму секретності Збройних Сил України» / Ігор Чичкань, Володимир Горелов // Військово-історичний альманах. – 2009. – Ч. 1 (18). – С. 158.
502. Чичкань І. Нова державна нагорода. Відзнака Президента України – Хрест Івана Мазепи / Ігор Чичкань, Людмила Баята // Військово-історичний альманах. – 2009. – Ч. 1 (18).
503. Чичкань І. Нові нагрудні знаки у Збройних Силах України / Ігор Чичкань, Володимир Горелов, Олександр Муравйов // Військово-історичний альманах. – 2008. – Ч. 2 (17).
504. Чичкань І. Ювілейна медаль «60 років визволення України від фашистських загарбників» / Ігор Чичкань, Людмила Баята // Військово-історичний альманах. – 2004. – Ч. 2 (9).
505. Чмир М. Білі пов'язки на головних уборах військовиків Галицької Армії, 1919 р. / М. Чмир // Знак [вісник Українського геральдичного товариства]. – 2006. – Ч. 39.

506. Чмир М. Відзнаки військових звань українських збройних формувань 1917 – 1921 рр. / Микола Чмир // Військово-історичний альманах. – 2001. – Ч. 2 (3).
507. Чмир М. Військові урядовці та адміністративні старшини Армії Української Народної Республіки. 1919 – 1922 / М. Чмир // Однострій [український військово-історичний журнал]. – 2004. – №. 8.
508. Чмир М. Галицька Армія. 1918 – 1920 / М. Чмир, Є. Пінак, С. Музичук. – Рівне : Видавець Олег Зень, 2008. – 80 с.: іл. (Бібліотека журналу «Однострій». Серія «Українські військові формування ХХ століття. Організація, уніформа, символіка»).
509. Чмир М. Ідея гетьманської держави у символіці та емблематиці Української армії 1918 р. / М. Чмир // Знак [вісник Українського геральдичного товариства]. – 2002. – Ч. 27.
510. Чмир М. «Командні хоругви» Галицької Армії (серпень 1919 р.) / М. Чмир // Знак [вісник Українського геральдичного товариства]. – 2006. – Ч. 40.
511. Чмир М. Нарукавні знаки органів військового управління, з'єднань та родів зброї Галицької Армії. 1919 р. / М. Чмир // Знак [вісник Українського геральдичного товариства]. – 2004. – Ч. 33.
512. Чмир М. Національна нагородна система України: поняття, складові, перспективи досліджень / М. Чмир // Знак [вісник Українського геральдичного товариства]. – 2001. – Ч. 24.
513. Чмир М. Нова емблематика родів військ і служб Збройних Сил України / М. Чмир // Знак [вісник Українського геральдичного товариства]. – 2007. – Ч. 42.
514. Чмир М. Нові емблеми родів військ та служб Збройних Сил України / М. Чмир // Однострій [український військово-історичний журнал]. – 2009. – № 9.
515. Чмир М. Прапори на позначення місця розташування органів військового управління Галицької армії (серпень 1919 р.) / Микола Чмир // Військово-історичний альманах. – 2006. – Ч. 2 (13).
516. Чмир М. Проект системи військових нагород Західно-Української Народної Республіки 1919 р. / М. Чмир // Знак [вісник Українського геральдичного товариства]. – Грудень 2004. – Ч. 34.
517. Чмир М. Символи «бога війни» / Микола Чмир // Військово-історичний альманах. – 2011. – Ч. 1 (22).
518. Чмир М.В. Символіка Збройних Сил України. 1917 – 1920 рр. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук / М.В. Чмир. – Київ : Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – 2006. – 16 с.
519. Чмир М. Символіка нагород і нагрудних знаків частин та з'єднань Армії УНР періоду існування 1921 – 24 рр. / М. Чмир // Знак [вісник Українського геральдичного товариства]. – 2002. – Ч. 28.
520. Чмир М. Символіка Червоної Української Галицької армії / М. Чмир // Однострій [український військово-історичний журнал]. – 2009. – № 9.
521. Чмир М. Спроба регламентації знаків розрізнення на головні убори військовиків збройних сил ЗУНР Командою міста Станіславів (грудень 1918 р.) / М. Чмир // Знак [вісник Українського геральдичного товариства]. – 2006. – Ч. 38.
522. Чмир М. Тимчасові знаки розрізнення старшин та козаків армії УНР / М. Чмир // Знак [вісник Українського геральдичного товариства]. – 2005. – Ч. 37. –
523. Чмир М. Урядовці військової офіції УНР: однострій та відзнаки / М. Чмир // Знак [вісник Українського геральдичного товариства]. – 2002. – Ч. 26.
524. Чмир Н. К истории эмблем украинских военных медиков. 1918 – 1920 Н. Чмир // Форменная одежда (Однострій) [украинский униформологический журнал (на русском языке)]. – 2001. – № 6.

525. Чмир Н. Медаль «10 лет Вооруженным Силам Украины» // *Форменная одежда (Однострій)* [украинский униформологический журнал (на русском языке)]. – 2002. – № 7.

526. Чорний О. Геральдична історія військ правопорядку / О. Чорний // *Актуальні проблеми розвитку символіки у Збройних Силах та інших військових формуваннях України: матеріали науково-практичного семінару в Центральному музеї Збройних Сил України 5 березня 2008 року.* – К. : ЦМЗСУ. – 2008. – Вип. 1.

527. Шаменков С. Піхота українських гетьманів XVII – XVIII ст. / С. Шаменков. – Київ : Темпора, 2010. – 146 с.: іл.

528. Шанковський Л. Бойовий орел Української кінноти / Л. Шанковський // *Вісті* [український військовий журнал]. – 1965. – Ч 119.

529. Шаповал Ю. Символіка Військової служби правопорядку / Юрій Шаповал // *Військово-історичний альманах.* – 2003. – Ч. 2 (7). – С. 106 – 110.

530. Шевченко М. Медаль «За відвагу» партизанам і підпільникам (на основі фондової колекції Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років») / М. Шевченко // *Військова символіка держави: основні проблеми розвитку на сучасному етапі: науково-практична конференція 27 травня 2009 р. (м. Київ).* – К. : ДП «Укроборонсервіс»; ЦМЗСУ. – 2009.

531. Шевяков Т.Н. Знамена и штандарты Российской императорской армии конца XIX – начала XX вв. / Т.Н. Шевяков. – М. : ООО «Издательство АСТ»; ООО «Издательство Астрель», 2002. – 48 с.: ил. – (Военно-историческая серия «СОЛДАТЪ»).

532. Шенк В.К. Правила ношения форм одежды офицерами всех родов оружия и Гражданскими чинами Военного Ведомства / В.К. Шенк. – М. : ООО «Хобби Пресс», 2010. – 248 с.: ил. (Репринтное издание: СПб., 1910).

533. Шишолін П. Символіка Державної прикордонної служби України / П. Шишолін, А. Моройд // *Вісник Української академії геральдики, товарного знаку та логотипу.* – Березень, 2005. – № 51. – 64 с.

534. Штик Т. Кораблі української флоти (1917 – 1918 рр.) / Тарас Штик // *Військово-історичний альманах.* – 2001. – Ч. 2 (3).

535. Юрова Т. Однострій українських військових формувань першої половини XX ст.: синтез національних мистецьких традицій та європейської практики : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. мистецтвознавства / Т. Юрова. – Львів : Львівська національна академія мистецтв. – 2013. – 20 с.

536. Яворський З. Українські військові відзначення / З. Яворський // *Вісті* [український військовий журнал]. – 1955. – Ч. 1 – 2 (51 – 52).

537. Якимович Б. До питання про українську національну символіку / Б. Якимович // *Пам'ятки України.* – 1989. – Ч. 3.

538. Якимович Б. До питання про українську національну символіку / Б. Якимович // *Тернопіль.* – 1992. – № 5 – 6.

539. Якимович Б. Збройні Сили сучасної України / Б. Якимович // *Історія українського війська (1917 – 1995)* / упор. Я. Дашкевич. – Львів : Світ, 1996.

540. Якимович Б. У глибину віків // Пастернак О. Пояснення тризуба, герба Великого Київського князя Володимира Святого / О. Пастернак / вступ. сл. Б.З. Якимовича; худож. оформл. О.В. Ковалю. – К. : Веселка, 1991.

541. Якуб С. Військова символіка держави на знаках поштової оплати і поштових конвертах / С. Якуб // *Військова символіка держави: основні проблеми розвитку на сучасному етапі: науково-практична конференція 27 травня 2009 р. (м. Київ).* – К. : ДП «Укроборонсервіс»; ЦМЗСУ. – 2009.

542. Ярова Г. Козацький прапор XVII ст. / Г. Ярова // *Пам'ятки України.* – 1989. – № 6.

543. Lierneux P. L'armee de L'Ukraine independante, 1917-1921 / P. Lierneux // Militaria Magazine. – 2006. – № 246.
544. Scott Z. The Cossack uniforms at the Powerhouse museum in Sydney, Australia / Z. Scott // Uniforms: yesterday, today and tomorrow. ICOMAM symposium, 2006. – Brussels : Royal military museum. – 2006.
545. Semotiuk J. Ukrainian military medals / J. Semotiuk.– Toronto, 1991. – 31 p.
546. Uniforms: yesterday, today and tomorrow. ICOMAM symposium, 2006. – Brussels : Royal military museum. – 2006. – 244 p.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ ВІЙСЬКОВОЇ СИМВОЛІКИ УКРАЇНИ	12
1.1. Історіографічний огляд проблеми.....	12
1.2. Особливості джерельної бази.....	18
1.3. Методологія та методи вивчення військової символіки.....	21
РОЗДІЛ 2. ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ СТАНОВЛЕННЯ СУЧАСНОЇ ВІЙСЬКОВОЇ СИМВОЛІКИ.....	28
2.1. Військові традиції та символіка Давньої доби	28
2.2. Бойове значення військової символіки у війську Київській Русі та Великого князівства Литовського	31
2.3. Застосування символіки у війську Козацької держави (XVI – XVIII ст.).....	36
2.4. Символічне означення українського війська доби Визвольних змагань (1917 – 1921 рр.).....	53
2.5. Символіка військового формування Карпатської України – Карпатської Січі	76
2.6. Національна ідентичність символіки Української повстанської Армії.	79
2.7. Українська радянська військова символіка	86
РОЗДІЛ 3. ДЕРЖАВНА СИМВОЛІКА УКРАЇНИ	91
3.1. Державна символіка незалежної України – фундаментальна основа військової символіки	91
3.2. Утвердження символів Президента України, Верховного Головнокомандувача Збройних Сил України.....	96
3.3. Встановлення державних військових відзнак	100

РОЗДІЛ 4. ВИНИКНЕННЯ ТА РОЗВИТОК СИМВОЛІКИ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ.....	110
4.1. Опрацювання і генезис загальновійськової символіки та символіки видів і родів військ Збройних Сил України.....	110
4.2. Утвердження системи військових прапорів та посадових штандартів	123
4.3. Запровадження символіки українських одностроїв	128
4.4. Розробка та впровадження відомчих відзнак Збройних Сил України, знаків військової майстерності.....	142
РОЗДІЛ 5. ОСОБЛИВОСТІ УТВЕРДЖЕННЯ СИМВОЛІКИ ІНШИХ ВІЙСЬКОВИХ ФОРМУВАНЬ УКРАЇНИ	164
5.1. Створення Національної гвардії України та розробка її символіки	164
5.2. Відповідність символіки Внутрішніх військ Міністерства внутрішніх справ України їх функціональному призначенню	168
5.3. Утвердження символіки Державної прикордонної служби України	173
5.4. Символіка Служби безпеки України та її підрозділів	179
5.5. Запровадження символіки Державної служби з надзвичайних ситуацій	185
5.6. Символіка Державної спеціальної служби транспорту.....	190
5.7. Символіка Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації..	192
ВИСНОВКИ.....	194
ДОДАТКИ	200
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	203

КАРПОВ ВІКТОР ВАСИЛЬОВИЧ

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ВІЙСЬКОВОЇ СИМВОЛІКИ
УКРАЇНИ. 1991 – 2012 рр.

Редактор

Жихорська А.В.

Комп'ютерна верстка

Курильчика А. В.

Підписано до друку 27.05.2014. Формат 60x84 ¹/₁₆.
Друк офсетний. Умовн. др. арк. 13.4 Тираж 300 прим. Зам. 52.

Видавець і виготівник

Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв
01015, Київ–15, вул. Лаврська, 9

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів
видавничої справи ДК № 3953 від 12.01.2011.